

І.В.Хміль (Київ)

ВПЛИВ ІІІ УНІВЕРСАЛУ НА ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Третій Універсал, обнародований Центральною Радою 7(20) листопада, проголошення Української Народної Республіки - одна з найзнаменніших подій в розвитку Української революції 1917 р. Його статті підготовлені всім попереднім розвитком революційних подій у країні, в них акумулювалися постанови й вимоги робітничих, селянських, військових і партійних з'їздів, що проходили на теренах України протягом року. Вони викликали величезний резонанс не тільки в Україні, але й далеко за її межами, стали визначним здобутком українців не тільки в Україні, але й поза нею сущих.

Взагалі всі універсали, постанови й розпорядження, ухвалені Центральною Радою, її відносини з Тимчасовим урядом, а пізніше й Раднаркомом РСФРР, знайшли розуміння й всебічну підтримку широких народних мас, які населяли Україну: селянства, робітництва і вояцтва.

Третій Універсал зайняв особливе місце серед прийнятих документів, адже він був проголошений, коли в Петрограді відбувся Жовтневий збройний переворот і владу захопили більшовики, коли в національних окраїнах формувалися власні національні уряди, які вимагали організації однорідного соціалістичного уряду в Росії, входження до Російської Федерації на рівноправних, суверенних засадах. Тут необхідно особливо наголосити, що резолюції, постанови й ухвали з'їздів, маніфестацій, народних віч, волосних зборів і сільських сходів, які відбулися весною-літом 1917 р., де висувалися такі основні вимоги: побудова Росії на федеративних засадах, широка національно-територіальна автономія України. Окремі з цих вимог відзначалися сильними самостійницькими тенденціями, набули значної трансформації восени 1917 р., особливо в жовтні-листопаді, коли головними завданнями стали вже не автономістичні, федералістичні й самостійницькі устремління, а ідеї рівноправності, суверенності й самобутності народностей і націй, які населяли Російську державу.

З приводу Третього Універсалу до Центральної Ради, Генерального секретаріату, Центрального комітету Української селянської спілки, інших українських інституцій кожного дня надходили десятки й сотні ухвал, привітань і побажань, в яких Центральна Рада визнавалася вищим краєвим законодавчим органом, а Генеральний секретаріат - єдиним революційним урядом України, давались обіцянки всебічно підтримувати їх у подвижницькій праці на благо українського та всіх інших народів, які мешкали на теренах України. Такі визнання надсилалися з Волинської, Київської і Подільської (Правобережжя); Полтавської, Харківської і Чернігівської (Лівобережжя); Катеринославської, Таврійської і Херсонської (Південна чи Степова Україна) губерній; українських повітів, сіл і волостей Холмської, Люблінської, Гродненської, Воронежської, Курської, Бессарабської, Ставропольської губерній та Кубані, з Галичини і Буковини, що перебували під владою Австро-Угорщини. Поздоровлення, привітання й найкращі побажання надходили також від українських виселенців і переселенців та громадян, розкиданих по всій велетенській Росії, з далекого зарубіжжя.

Документи про це збереглися у Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України, зокрема, у фонді Центральної

Ради (№ 1115). Зважаючи на те, що ці документи в основній масі своїй, до сьогодні невідомі широкому колу наукової громадськості, автор наводить їх у повному обсязі. Особливу актуальність викликає матеріал під назвою "Чого домагаються українці?". "Український народ, - зазначається в ньому, - живе в двох державах: в Росії і в Австрії. В Росії нашого народу живе всього до 35 мільйонів у губерніях Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській. Живе наш народ також у губерніях Холмській, Люблінській, Гродненській, Курській, Воронізькій, але заселяє не всі ці губернії, а частини їх. Живе він також на Кубані (Кубанські козаки), в Ставропольській губернії, куди переселився в давні часи з України.

В Австрійській державі, в Галичині та Буковині, де весь час і зараз ведеться війна, жило нашого народу до 5 мільйонів.

Від усіх інших народів, які живуть у сусідстві з ним, український народ відрізняється своєю мовою. Хоч як він розкиданий між двома державами, а проте говорить однією мовою.

Окрім мови, він має скрізь на тій землі, де живе, певний тип обличчя, що відрізняє його від сусідів - поляків, венгрів, білорусів та великоросів. Однакові звичаї, однакова культура побуту - все це об'єднує український народ в одноцільну групу.

Між слов'янськими народами за своєю кількістю українці посідають друге місце, слідом за великоросами.

Між народами всього світу, українці стоять одразу після французів. Отже, за своєю кількістю український народ міг би стати великою європейською нацією.

Землі, де живе український народ, дуже багаті й родючі. Клімат України лагідно-теплий. Всі природні дані для того, щоб бути великим і сильним, український народ має. Чому ж він не став великим, чому не пощастило йому здобутися на свою державу і зайняти між державами цілого світу те місце, на яке він має право?

Може, український народ - народ нерозумний, найдурніший між народами? Душа народу, його розум виявляються в творах народної душі - в піснях, думах, у пам'ятниках всякого будівництва (церквах, житлових спорудах тощо).

Усі вчені, котрі досліджували українські пісні й думи, визнали, що українці - народ високої душі, бо такі пісні, такі думи, може створити тільки великий народ. Чужинці люблять слухати наші пісні й охоче їх співають.

Те, що залишилося від української штуки (народного мистецтва. - І. Х.) - церкви старовинні, старовинні будинки — показують, що в народі було велике прагнення до краси, тонке й глибоке її розуміння. Українські вишивки, плахти, килими вславилися на цілий світ своєю художньою красою.

Ці дані свідчать про те, що народ наш не обраний між іншими.

Але чому ж він не спромігся на свою хату? Чому нема у нього своєї держави, чому він досі був під пануванням інших, хоч і братніх народів - великоросів і поляків?

Сталося це тому, що український народ жив на роздоріжжі, в степах, через які вічно проходили різні кочові культури з Азії. З цими кочовими народами довелося українцям боротися від самого початку свого історичного буття. Боротьба з ними йшла тисячу літ, в цій боротьбі український народ витратив багато сил, і вона не дала йому змогу здобутися на свою державу"¹.

Значний інтерес для розуміння подій, що відбувалися в Україні, становлять резолюції та постанови першого Українського військового з'їзду Західного фронту (дата не вказана, але, очевидно, засідання з'їзду проходили в жовтні 1917 р.). Резолюції "Про війну і мир", "Про демобілізацію", "Про відміну смертної кари", "Про майбутній державний устрій Росії", "Про продовольче питан-

ня" тощо переконливо свідчать, що військовики-українці орієнтувалися в революційній ситуації, яка склалася в країні 1917 року, відводили належну роль і місце в ній Тимчасовому уряду, Центральній Раді і Генеральному секретаріату, майбутнім Українським і Всеросійським Установчим зборам.

У преамбулі до резолюції "Війна і мир" констатувалося, що продовження війни наближає трудові маси всіх націй "до повного знищення їх живих, економічних і культурних сил ..., викликає в країні голод і анархію, ліквідує всі завоювання революції". Зважаючи на це, перший Український військовий з'їзд Західного фронту зобов'язав Центральну Раду: по-перше, вплинути на Російський Тимчасовий уряд, щоб були вироблені й оголошені конкретні умови миру; по-друге, вжити всіх заходів до негайного проголошення перемир'я між воюючими державами на всіх фронтах; по-третє, вжити всіх заходів для скликання мирної конференції з представників трудових мас усіх народів, у тому числі й недержавних; по-четверте, обнародувати таємні договори й раз і назавжди скасувати таємну дипломатію.

Одночасно з'їзд постановив за обов'язок Центральної Ради, не чекаючи відповіді Тимчасового Уряду, "взяти справу закінчення війни у свої руки, адже час не жде, і якщо інші уряди під тиском своєї буржуазії і затьгнуть цю бойню, то представники трудового народу України власними руками повинні зупинити надалі розорення свого народу"².

В резолюції "Територія України", спираючись на принципи нічим не обмеженого самоврядування народностей, з'їзд ухвалив: 1) Рішуче протестувати проти несправедливого, виконаного за кадетською вказівкою, поділу території України; 2) Категорично вказати, що цей акт Тимчасового уряду, викликаний зневагою до волі Української Демократії й егоїстичною тенденцією на користь буржуазії, наскрізь просякнутий централізмом, викликає обурення з'їзду, оскільки унеможлиблює роботу Генерального Секретаріату; 3) Для попередження небажаних наслідків, в інтересах Українського народу з'їзд вимагає, щоб Центральна Рада і Генеральний Секретаріат якомога скоріше поширили свою діяльність на всю територію України; 4) На майбутній Мирній Конференції представники Української Нації повинні вимагати, щоб усім землям України, які тепер поділені політичними кордонами, була надана повна можливість з'єднатися в одне тіло Української Республіки. Під документом зазначені підписи голови і секретаря з'їзду¹.

В резолюції "Про Установчі збори" з'їзд постановив запропонувати Генеральному Секретаріату скликати Українські Установчі збори на основі загального, таємного, рівного і прямого виборчого права з пропорційним представництвом Націй до або одночасно зі скликанням Загальноросійських Установчих Зборів.

"Українські Установчі збори мають закріпити республікансько-демократичні форми управління на Україні при одній Палаті без президента, провести широку демократизацію політичного строю, соціально-економічні реформи, в першу чергу земельну, та проголосити суверенні права України, повинні виробити ті умови, на яких вона (Україна. - *LX.*) може приєднатися до Федерації з іншими національностями Російської Республіки.

Постанови Українських Установчих Зборів повинні мати суверенний характер і не можуть бути змінені Російськими Установчими Зборами. Що ж до Російських Установчих Зборів, то вимагаємо скликання їх у призначений Тимчасовим урядом день без всяких зволікань" (підписи)¹.

В резолюції "Про ставлення до Центральної Ради і Генерального Секретаріату", з'їзд ухвалив:

"1. Висловити Центральній Раді і Генеральному Секретаріату, як єдино дійсно революційній владі, цілковите довір'я і рішучу підтримку в її відповідальній праці на користь трудовому народу.

2. Разом з тим звернути увагу Центральної Ради і Генерального Секре-

таріату на резолюцію з їзду відносно війни і миру и висловити впевненість, що вони негайно проведуть постанову в життя, і Генеральний Секретаріат у майбутній своїй роботі не вдасться до тактики опортунізму, а, спираючись на революційний український народ, піде революційним шляхом.

3. Категорично протестувати проти незатвердження Генеральних Секретарів у справах: воєнних, продовольчих, шляхів сполучення, юридичних, пошти й телеграфу, оскільки перебування цих важливих ділянок роботи у віданні Тимчасового уряду, тісно пов'язаних з іншими важливими ланками на Україні, створює двовладдя і призводить до анархії.

4. Щоб уникнути цієї небезпеки, вся влада на Україні повинна перейти до виборного революційного Українського Уряду, а тому з'їзд вимагає негайно затвердження Генерального Секретаріату в повному складі, названому Центральною Радою і з поширенням його влади в етнографічних межах усієї України. У противному разі пропонуємо Центральній Раді, не рахуючись з Російським Тимчасовим урядом, взяти в свої руки всю владу на Україні" (підписи)".

Тисячі подібних матеріалів друкувалися на сторінках українських періодичних видань того часу. Газета "Народна воля", зокрема, день за днем публікувала резолюції, постанови й ухвали як всеукраїнських, так і губернських, повітових та волосних селянських, робітничих і військових з'їздів, з'їздів партійних організацій, українців військових частин з привітаннями і схваленням Третього Універсалу Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки, вимагали об'єднання України в її етнографічних межах, протестували проти ультиматуму раднаркому Росії Українській Центральній Раді і т.п. Так, лише в числах 175-177 газети (грудень 1917 р.) Центральна Рада отримала привітання й поздоровлення від: ради 32-го корпусу, 617-го Зборівського полку, Луцької гарнізонної ради, III селянського з'їзду в Острозі Волинської губернії, Бахмутської повітової ради, Олександрійського селянського повітового з'їзду, Валуйської повітової ради, загальних зборів селян, вояків і робітників Білої Церкви, 14-го Українського піхотного запасного полку ім. сотника Івана Гонти, загальних зборів робітників друкарень, Вінницького повітового селянського з'їзду, Української військової громади 24-го корпусу, від IV Українського корпусного з'їзду 32-го пішого корпусу, 33-го армійського корпусу, від окружного з'їзду селян та робітників Таганрозької округи, селян с Недогарок та м. Власівка Кременчуцького повіту, селян Воронькова, Мелехова, Загребелля та Городища Лохвицького повіту на Полтавщині, які під час відзначення свята проголошення Третього Універсалу постановили: "Щиро вітаємо Центральну Раду і Генеральний Секретаріат, віримо їм і закликаємо їх до скликання Українських Установчих Зборів. Маємо їх за найвищий над собою Уряд, підтримуємо всі їхні заходи і рішуче протестуємо проти намірів тих людей, які вороже ставляться до корисної для Української Республіки праці Центральної Ради та Генерального Секретаріату, силкуються припинити їх роботу і ввести на Україні те безладдя, що панує у Великоросії".

Про визнання Центральної Ради і Генерального Секретаріату єдиною законною владою в Україні також заявили: Гайсинський повітовий селянський з'їзд, вояки-українці 5-ї батареї 125-ї артилерійської бригади, четвертий самокатний батальйон, Другий Український військовий з'їзд Західного фронту, Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки, Богодухівська повітова рада селянських депутатів, Борзнянське повітове земство, Сквирський повітовий з'їзд селянських спілок, V Борзнянський повітовий селянський з'їзд, 1-й український корпус, робітники Варваропільських та Петромарчевських копалень, загальне зібрання телеграфістів станції Київ та Управління Південно-Західних залізниць, загальні збори 1-го Українського панцирного артилерійського дивізіону, делегати від 2 тис. козаків 29-го Українського полку, Київський повітовий селянський з'їзд тощо.

Бердичівська повітова рада селянських депутатів, обговоривши питання про скликання кийськими більшовиками об'єднаного з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, висловилаь проти запропонованого більшовиками модусу представництва, згідно з яким більшість делегатів мала бути від робітників та солдатів, і постановила: "Зважаючи на намір більшовиків нав'язати свою волю більшості людности, селянство повіту протестує проти заміру більшовиків захопити владу України в свої руки і підкреслює, що останніми силами буде відстоювати законне Правительство Української Республіки - Центральну Раду та Генеральний Секретаріат".

Херсонський губернський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, волосних та повітових земств і міських дум визнав Центральну Раду та Генеральний Секретаріат найвищою владою в Україні і висловився за приєднання Херсонщини до Української Народної Республіки. Він обрав також губернський орган влади на Херсонщині під назвою "Генеральний Секретаріат", у складі 9 секретарів, з них 5 українців.

6 грудня 1917 р. селянський з'їзд у Петрограді (мова йде про Всеросійський з'їзд селянських депутатів. - *LX*.) у своїй резолюції заявив, що не допустить громадянської війни між Росією та Україною. З'їздом було вирішено переговорити з цього питання з Радою народних комісарів, а також запропоновано Центральній Раді своє посередництво у цих переговорах.

З Богодухова на Харківщині повідомлялося, що повітова рада селянських депутатів шле вітання Українській Центральній Раді за її працю "по утворенню нового ладу в Україні" і обіцяє, що селяни напружать усі сили, щоб Українська Народна Республіка жила вільно й у злагоді з усіма організованими народами Росії. Рада зобов'язалася підтримувати Українську Центральну Раду до Українських Установчих зборів, яким остання прозвітується і передасть владу на Україні".

Водночас широкі верстви українського населення висловлювали невдоволення діяльністю Тимчасового уряду, його ставленням до Центральної Ради, відмовою задовольнити її вимоги щодо надання Україні широкої національно-територіальної автономії у складі Російської федеративної демократичної республіки.

Після тривалих переговорів з цього приводу 4 серпня 1917 р. було опубліковано "Тимчасову Інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні", згідно з якою Україна розривалася на частини. За інструкцією, повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на Волинську, Київську і Подільську губернії (Правобережної України); Полтавську та Чернігівську (без чотирьох північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького і Стародубського) губернії (Лівобережної України). З 14 генеральних секретарств: внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних і національних справ, юстиції, освіти, торгу і промисловості, пошт та телеграфу, праці, шляхів, генерального контролера і генерального писаря, запропонованих Центральною Радою 16 липня* 1917 р.

* Тож її ухвалу Гайсішської нонітоїї селянської ради "про метание затвердження повного складу Генерального Секретаріату (14 секретарств) :са угодою з урядом 3 липня" вкралася помилка'. Адже пі в постанові Тимчасового уряду "Про затвердження Генерального Секретаріату", пі в Другому Універсалі Центральної Ради жодного слова про кількість секретарств не було, в них загалом Гнила мова про створення Генерального Секретаріату як органу Крайопіи влади Тимчасового уряду в Україні⁶. Вперше питання про створення виконавчого органу Центральної Ради - Генерального Секретаріату було порушене на засіданні Комітету (пізніше реорганізованого » Малу раду) Центральної Ради 15 червня 1917 р. Він ухвалив призначити: головою Генерального Секретаріату і генеральним секретарем внутрішніх справ - В.К.Випичеика, фіпапсонних - Х.А.Барановського, міжнародних - С.О.Сфремоиа, продовольчих - М.М.Стаєюка, земельних - Б.М.Мартоса, військових - С.В.Петлюру, судових - В.В.Садовського і генеральним писарем - П.О.Христюка⁹. На засіданні Центральної Ради 23 червня за пропозицією М.С.Грушевської додатково до попереднього складу було створене Секретарство освіти, яке очолив І.М.Стешеш⁸), а Секретарство судових справ переименовано в Секретарство юстиції. І лише на розширеному засіданні Малої Ради 14 липня і при розгляді Статуту Генерального Секретаріату на засіданні Центральної Ради 16 липня 1917 р. одноголосно було прийняте рішення ігро затвердження складу Генерального Секретаріату в кількості 14 членів".

при обговоренні "Статуту Генерального Секретаріату", Інструкцією Тимчасового уряду було затверджено лише 6 секретарстві внутрішніх, фінансових, земельних, освіти, національних і генерального писаря. До Секретарства торгу і промисловості було долучено ще й Секретарство праці. Для контролю за діяльністю Генерального Секретаріату вводилася посада генерального контролера¹¹.

В регіонах, вичлених зі складу України (Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина, Північна Таврія, чотири північних повіти Чернігівщини, українські частини Гомельщини, Воронежчини, Курщини, Таганрозької округи області Війська Донського тощо), крім визнання Центральної Ради і Генерального Секретаріату своєю краєвою владою і вимог затвердження останнього в повному складі, схвалення Третього Універсалу, особливо зловідомими з серпня 1917 р. до лютого 1918 р. були резолюції-протести проти поділу України з вимогами негайного включення вищеназваних територій до складу Української Народної Республіки.

Вимоги об'єднання України в колишніх етнографічних межах спочатку висувалися на всеукраїнському і губернському рівнях, а з розвитком і поглибленням революції охопили й найглухіші села.

Отже, Велика (Східна) Україна, не говорячи вже про західноукраїнські землі, до свого Третього Універсалу підійшла роз'єднаною, розірваною й поділеною на шматки.

Третій Універсал Української Центральної Ради проголосив:

"Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України* вся влада творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому уряду - Генеральному Секретаріатові України ...

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки з прилученням частин Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів"¹³.

Загалом рухи, виступи широких трудових верств у різних регіонах України з вимогою відновлення її території в колишніх етнографічних межах можна розділити (умовно) на три групи. До першої з них треба віднести території, що власне залишилися в складі України. Тут повсюдно приймалися постанови, виносилися ухвали й резолюції про визнання Центральної Ради одним і єдиним крайовим органом влади, а Генерального Секретаріату - повновладним революційним урядом усієї соборної України. Населення України висловлювало всебічну підтримку їх діяльності, схвалило Третій Універсал, збирало кошти на національну справу до Українського національного фонду.

Проте, навіть на середину жовтня 1917 р., в Україні залишалися місцевості, які гадки не мали про революцію, український національно-визвольний

* Українські Установчі збори (УУЗ) - представим цька організація, обрана на ослоні загального виборчого права її призначена для «становлення форми правління п країні і вироблення конституції, задекларовані Третім Універсалом Центральної Ради. Днем виборів до УУЗ визначалося 27 грудня 1917 р., а скликання - 9 січня 1918 р. Для проведення виборів до УУЗ було утворено Центральну виборчу комісію, виділено кошти. Вибори відбулися тільки у січній-ліютному 1918 р. і лише в 7 з 13 виборчих округів. Значна частина населення України участі у виборах не брала. На 301 депутатське місце було обрано всього 172 депутати. Після повернення до Києва УЦР перенесла день скликання УУЗ на 12 травня 1918 р. і постановила провести вибори/там, де вони не відбулися. З припиненням діяльності Центральної Ради УУЗ так і не були скликані¹⁴.

рух та його носіїв, оскільки були позбавлені будь-якої інформації. Так, Іван Божко - солдат телеграфної роти 55-го інженерного полку, що дислокувався на Поділлі, 10 жовтня у листі до Центральної Ради повідомляв, що в губернії є чимало "глухих сіл", які тягнуться до української справи, організації крайового органу влади, але волосні й повітові комітети замовчують постанови та розпорядження Центральної Ради і Генерального Секретаріату, в зв'язку з чим місцеве селянство "не знає, за що взятися, щоб спільними зусиллями допомогти Українській Демократії у боротьбі з ворогами нашої свободи". За пропозицією голови Київської окружної виборчої комісії М.Мороза Хотівське волосне земство у складі 35 чоловік одногolosно прийняло й направило до Києва таку телеграму: "Перше Хотівське волосне земське зібрання, обране вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням, вітає Українську Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат як своє вище Народне Правительство на Україні, якому увесь Український Народ дасть міцну допомогу в його праці на користь селянству, робітництву і всім людям, що населяють нашу Неньку Україну". Одногolosно було прийнято також постанову про відкриття у волості вищого початкового училища ім. Т.Г.Шевченка.

Селяни Петропавлівки Черкаського повіту писали, що вони вітають "Третій Універсал як дорогу вісточки про кращу селянську долю і обіцяють всіма силами й всіма заходами підтримувати його"¹⁴.

До другої групи належать постанови, резолюції й ухвали, прийняті різними інституціями в Катеринославській, Таврійській, Харківській, Херсонській губерніях і чотирьох північних повітах Чернігівської губернії. В багатьох місцевостях на з'їздах, зборах, сходах селян прийняття рішення про підтримку Центральної Ради і Генерального Секретаріату, негайне приєднання до Української Народної Республіки супроводжувалося масовим вступом селян, а інколи й цілих сіл до Української партії соціалістів-революціонерів, повсюдним створенням Українських селянських спілок, Просвіт і т.п.

13 листопада 1917 р. організаційна комісія при Українській Центральній Раді отримала повідомлення Вовчанської повітової ради робітничих і солдатських депутатів (Харківська губернія) про те, що остання, заслухавши доповідь повітового інструктора УЦР В.Коряка про події в Києві і прихід до влади Центральної Ради, постановила: "Визнати Центральну Раду єдиним крайовим органом революційної влади, а її Генеральний Секретаріат єдиним повновладним революційним правительством усієї соборної України в її етнографічних межах, активно підтримувати престиж їх влади у Вовчанському повіті.

Хай живе Центральна Рада!
Хай живе Генеральний Секретаріат!
Хай живе Російська Федерація!"¹⁵

22 листопада 1917 р. Центральна Рада отримала телеграму з м. Олександрії (повітовий центр Херсонської губернії. - *LX*.) про те, що повітове земство нового складу (37 голосів - за, 5 - проти і 35 утримались) ухвалило резолюцію українських соціалістів-революціонерів про визнання Української Народної Республіки і влади Української Центральної Ради. Головою земської управи було обрано Навроцького (український с.-д.), членами - Бачинського, Палковського, Лопушинського, Захарченка, Губу (всі укр. с.-р.) і Воробйова - безпартійного росіянина^{1*5}.

Ще 24 червня 1917 р. члени Ганнівського сільського селянського союзу Єлизаветградського повіту постановили ліквідувати союз і вступити в партію українських соціалістів-революціонерів. На загальних зборах, проведених з ініціативи інструктора УЦР Г.Цьоми 16 жовтня 1917 р., селяни підтвердили своє рішення приєднатися до Української партії соціалістів-революціонерів¹⁷. У вересні-листопаді 1917 р. про вступ до партії соціалістів-революціонерів, організацію селянських спілок і Просвіт заявили селяни сіл Безводне, Дар'івка,

м. Хмільове, сіл Ново-Павлівка, Ерделівка Акимівської волості, містечка Маркове, сіл Тинисівка, Нечаїв, Софіївка, м. Бобринець¹⁸ тощо.

Про ставлення селян до Третього Універсалу, для прикладу, наведемо рішення Антонівської сільської громади. "1917 року, листопада 24 дня, ми нижчепідписані селяни Херсонської губернії, Єлизаветградського повіту, Компат'євської волості зібралися на збори з приводу Третього Універсалу. З 85 домогосподарів з'явилося 60, що становило 2/3 нашої громади, де заслухали доповідь повітового інструктора Цьоми відносно Універсалу Київської Центральної Ради". Громада в цілому підтримала Універсал і приєдналася до нього. Про це засвідчили підписи учасників зборів (5 грамотних і 55 неграмотних), скріплені печаткою і підписами голови і секретаря зборів"¹⁹.

Як правило, резолюції про визнання Центральної Ради крайовою владою України спочатку приймали губернські організації Катеринослава, Харкова, Херсона²⁰, потім ці рішення поширилися й були підтримані в повітах, волостях та селах. Обмежимося одним прикладом. 21 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат отримав повідомлення Верхньодніпровської повітової земської управи про те, що 23 вересня 1917 р. Верхньодніпровське надзвичайне повітове зібрання, заслухавши питання про приєднання Верхньодніпровського повіту до України, постановило: "Приєднатися до резолюції, прийнятої на Катеринославському губернському з'їзді українців (в документі допущено помилку - це був Катеринославський губернський селянський з'їзд²¹) з цього питання 13-15 серпня ц/р". Управа звернулася з проханням до Генерального Секретаріату допомогти їй практично провести в життя включення Верхньодніпровського повіту до складу України²².

І, нарешті, до третьої групи вимог належать резолюції та ухвали волостей і сіл тих повітів Холмської, Люблінської, Гродненської, Курської, Воронезької, Бессарабської і Ставропольської губерній, де переважало українське населення, їх становище ускладнювалося тим, що вони проживали на територіях губерній РСФРР чи інших державних утворень на теренах колишньої Російської імперії, а їхня доля, згідно з Третім Універсалом, мала бути вирішена "по згоді організованої волі народів"²³. Прикладів цьому багато, тому зупинимося лише на найбільш характерних з них. 19 листопада 1917 р., зокрема, відбулися загальні збори Української громади міста Дмитріївська Таганрозької округи області Війська Донського. Вони звернулися з проханням до Центральної Ради "порозумітися або безпосередньо з Козацькою Республікою на Дону, або за посередництвом Ради Народів у Києві, щоб при встановленні границь автономних республік, що ввійдуть до складу Федеративної Росії, наша Таганрозька округа О.В.Д. назад була прилучена до Катеринославщини, а разом з нею ввійшла до складу Української Народної Республіки". Підставою для такого рішення вони вважали те, що, по-перше, українці - корінне населення Дмитріївська, і, по-друге, те, що ця територія весь час належала до Катеринославщини і лише недавно була "прилучена до Області донського війська царською самоволею, щоб легше було панувати царському урядові над робочим народом"²⁴!

Фактично питання про долю цих територій вирішувалося, говорячи сучасною мовою, шляхом референдуму. Тобто на сход чи збори збиралося майже все доросле населення села або волості (не менше 2/3) і приймало відповідне рішення, під яким підписувалися всі присутні. Наприклад, 23 листопада 1917 р. відбувся сход селян слободи Олексіївка з хуторами Сороківкою і Кошматівкою під керівництвом голови Олексіївського виконавчого комітету Митрофана Борисовича Проценка. Із 551 домогосподаря, які мали право вирішального голосу, на сход прибуло 391. Обговоривши поточні події в Росії, питання про приєднання краю до Малоросії і зважаючи на те, що невдовзі Установчі збори мають назавжди вирішити долю всіх народів Росії, а також на те, що Центральна Рада вже приступила "до визначення

майбутніх кордонів Автономної України у Федеративній Російській Республіці, до яких включено й окремі повіти Курської губернії, але чомусь наш Корочанський повіт, де проживає переважаюча більшість малоросів (тобто українців. - *LX.*), з невідомих причин вилучений зі складу України, всі ми одноголосно постановили підняти клопотання перед Центральною Радою про приєднання нас до нашої матері України, твердо вірячи, що Центральна Рада не полишить нас самих на себе".

Постанову підписали 211 грамотних, а за 180 неписьменних, на їх прохання, підписав П. Г.Золотарьов.

Ухвала сходу затверджена печаткою і підписом голови Олексіївського виконкому М.Проценка, а 27 листопада печаткою і підписами голови та секретаря Олексіївської земської управи.

Наприкінці листопада такі ж постанови прийняли Просківська, Городищинська і Сафонівська сільські громади Олексіївської волості Корочанського повіту Курської губернії.

3 грудня 1917 р. питання про приєднання названої волості до України заслухали Олексіївські волосні земські збори, які постановили: "Уповноважити гласного волосного земства Олексія Федорова Чижденкова виїхати у місто Київ до Центральної Ради з приговорами сільських громад і клопотатися про приєднання нашої волості до України". Того ж дня Чиженков з відповідними документами й клопотанням про приєднання Олексіївської волості до Української Народної Республіки звернувся до генерального секретаря внутрішніх справ України. 14 грудня 1917 р. вся документація з цієї справи була направлена до Секретаріату національних справ, а 10 січня 1918 р. за підписами генерального писаря і діловода справу було передано до Секретаріату справ міжнародних з припискою: "За належністю, на розпорядження"²⁵. Чим закінчилося це листування, з'ясувати авторів не вдалося через відсутність документів.

11 листопада 1917 р. голова районного виконкому української організації при Шмаківській копальні на Катеринославщині І.Грабаренко повідомив Центральній Раді, що напередодні, тобто 10 листопада, на ст. Вечірній Кут біля церкви "відбулося урочисте, велике свято оголошення Української народної Республіки (тобто Третього Універсалу. - *IX.*). Зібралися на це свято всі українські організації з копалень: Галківської, Шмаківської, Ростовської, Новоросійської і Дубова Балка. Прийшли також селяни з навколишніх сіл. Майоріли національні прапори, лунала музика, співали два українських хори. Було прочитано Універсал, після цього відслужено молебень, і коли о. Григорій прочитав св. Євангеліє і о. Диякон пом'янув на Ектенії нашу рідну Україну, всі присутні були зворушені сим. Після цього промовляли представники У.Ц.Р. К.М.Речмидило і Красний. Промови були виголошені також від колонії поляків, котрі мешкали в цьому районі, заслухані привітання "від невірників-бранців українців" та інших організацій. Після промов проспівали "Заповіт", "Ще не вмерла Україна" ... Здійснилися золоті мрії наших борців за волю і правду нашої України. Тепер ми стоїмо на твердому ґрунті і не попустимо, щоб хто-небудь зруйнував нашу столітню роботу... *Хай живе Вільна Народня Українська РЕСПУБЛІКА!*"TM.

20 грудня 1917 р. до Центральної Ради надійшло повідомлення Аджамської волосної народної управи Олександрійського повіту на Херсонщині такого змісту: "Волосна народня управа має честь оповістити Центральну Раду, що Аджамське волосне народне зібрання гласних на засіданні своєму 17 грудня поточного року визнало Херсонщину частиною України і постановило виразити Центральній Раді довір'я. Голова управи Яків Назаренко". 1-2 січня 1918 р. генеральний писар направив цю постанову до Секретаріату національних справ. Наступного дня Секретаріат переправив постанову до Секретаріату справ міжнародних: "При цьому надсилається до Секретаріату

справ міжнародних за незалежністю, на розпорядження копія листа Ад-жамської волосної народної управи од 20 грудня 1917 р. за № 938 у справі визнання Херсонщини частиною України. *В. об. генерального Писаря, в. об. директора канцелярії. Діловод*" (підписи нерозбірливо)²⁷.

Кульмінаційним моментом дедалі зростаючого впливу Центральної Ради серед широких трудових мас України, на наш погляд, можна вважати роботу, резолюції та постанови Всеукраїнського з'їзду Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, що відбувся 4-6 грудня 1917 р. в Києві. Скликаний з ініціативи більшовиків, з'їзд фактично закінчився їх цілковитою поразкою і вимушеним переїздом незначної групи його делегатів (більшовиків) до Харкова.

Протягом триденних засідань делегати з'їзду обговорили ультиматум Раднаркомові Росії до Центральної Ради і ухвалили резолюції "Про ультиматум", "Про Центральну Раду" та відозву "До народів Росії".

У резолюції "Про ультиматум", прийнятій майже всіма делегатами (понад 2,5 тис.) при 2 проти 19, які утрималися, говорилося: "а) вважаючи ультиматум Ради народних комісарів замахом проти Української Народної Республіки; б) виходячи з того, що заявлені в ньому домагання брутально порушують право українського народу на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя, Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) уряду, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія.

В той час, коли демократія всього світу, з передовими відділами міжнародного соціалізму на чолі бореться за досягнення загального миру, який єдиний дасть можливість селянським та пролетарським масам успішно боротись за інтереси трудящого люду, погроза новою братогубною війною, що оголошено радою народних комісарів Україні, руйнує братерство трудящих верств усіх народів, розбуджує прояви національної ворожнечі та затемнює класову свідомість мас, сприяючи тим самим зростові контрреволюції... З'їзд ... вважає потрібним вжити всіх заходів, щоб не допустити пролиття братерської крові, і звертається з гарячим закликом до народів Росії всіма способами запобігти можливості нової ганебної війни"²⁸.

У "Відозві з'їзду до народів Росії" зазначалося:

"З'їзд Рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів України, числом більше 2500 делегатів, обговоривши ультиматум Ради народних комісарів Центральній Українській Раді та оповіщення війни Українській Народній Республіці, одноголосно постановив: висловити цілковите довір'я Центральній Українській Раді та Генеральному Секретаріатові, і звернувся до всіх селян, робітників та вояків усіх народів революційної Росії з наступною відозвою.

Браття! Більше трьох років сини всіх народів, сущих в Росії, попліч би-лися в окопах. Довгі роки ми всі разом боролись з осоружним самодержавним ладом і спільними силами досягли перемоги революції (Лютневої. - *LX*). Першим ділом великої революції було проголошення прав усіх народів на самовизначення. Український народ використав це своє право і проголосив Народну Українську Республіку. Цій Народній Республіці Рада народних комісарів тепер оповіщає війну!

З генералом Гінденбургом Рада народних комісарів веде мирні переговори, а демократії всіх народів України вони ставлять ультиматум і погрожують війною.

На словах Рада народних комісарів наче б визнає право націй на самовизначення аж до відокремлення. Але це тільки на словах, а на ділі влада комісарів намагається брутально вмішуватись у діяльність українського правительства,

яке виконує волю законодавчого органу - Української Центральної Ради. Яке ж це право на самовизначення? Певне, комісари дозволяють самовизначуватися тільки своїй партії, всі ж інші групи людності та народи вони, як і царське правительство, хочуть тримати під своєю кормигою силою зброї.

Але український народ не для того скинув з себе царське ярмо, щоб запрягтися в ярмо комісарів. І не для того народи Росії прагнуть замирення на фронті, щоб у тилу розпочати ще страшнішу братогубну міжусобну війну — в рядах самої демократії.

Центральну Українську Раду народні комісари проголошують буржуазною. Чи ж це правда?

Ні, це наклеп!

Центральну Раду обрано з'їздами робітників, селян та вояків усієї України. Дев'ять місяців вона проводить боротьбу за право демократії та Національних меншостей України. За цей час Центральна Рада зорганізувала навколо себе селянство та робітників, з'єднала українське революційне військо, проголосила Українську Народну Республіку в складі федеративної Росії, передала землю без викупу трудовому народові, завела восьмигодинний робочий день та догляд за виробництвом, скасувала кару на смерть, дала амністію за політичні проступки та проголосила національно-персональну автономію для меншостей України. Всього цього вона досягла не порушенням прав інших народів, а повагою до них, не скасуванням громадянських та політичних свобод, а їх обороною, не зброєю та насильством, а відвертою, організованою політичною боротьбою. От за яку працю народні комісари обізвали Центральну Раду буржуазним урядом.

Та якраз за це вся демократія України підтримувала і буде підтримувати Центральну Раду, як найвищу в краю владу, утворену спілкою революційних селян, робітників та вояків, до того дня, коли на місце Ради стане верховний господар Землі Української - Українська Установча Рада.

Брати і товариші - робітники, вояки та селяни! Хіба це ви оповістили війну революційній демократії України? Хіба вам треба душити волю на Україні? Хіба ви вважаєте нас, демократію України, страшнішими ворогами, ніж полчища Гінденбурга?!

Ні, ми цьому не повіримо! Поміркуйте! Скажіть тим, які ведуть вас — Раді народних комісарів, що вони розпочали злочинне діло. Скажіть їм, що ви не порушите тієї братньої згоди між Україною й усіма народами Росії, на яку роблять замах петербурзькі комісари.

Чого ми хочемо? Ми хочемо утворити Всеросійську федеративну владу, яка спиралася б на організовану волю народів і країв. Ця влада повинна бути однорідно соціалістичною, від більшовиків до народних соціалістів включно.

Ми домагаємося негайного загального демократичного замирення. Отже, питаємо, чи за цю програму ви згодитесь приборкати нас гарматами і штиками?!

Спиніться, брати і товариші! Щоб ні одна рука селянина, робітника чи вояка не замахнулася на свого брата! Щоб ні одної краплі крові не пролилось у братогубній війні!

Досить крові!"²⁹.

Резолюція "Про Центральну Раду" отримала переважну більшість голосів при двох проти і двох, що утримались, і висловила практично волю всього населення України. "Беручи до уваги, - говорилося в ній, - що Центральна Українська Рада, представництво в котрій безперестанно поповнюється, складається зі всеукраїнських рад селянських, робітницьких та вояцьких депутатів, обраних на всеукраїнських з'їздах, та з представництва демократії національних меншостей, через що являє собою тимчасовий правомочний законодавчий орган революційної демократії України, і, зважаючи на те, що проголошенням Третього Універсалу Центральна Рада стала на шлях

широких соціалістичних і політичних реформ та приступила до найшвидшого скликання Українських Установчих Зборів, яким єдино Центральна Рада може передати всю повноту влади в Україні, з'їзд рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів України вважає переобрання Центральної Ради невчасним і непотрібним.

Підкреслюючи своє домагання, щоб Центральна Рада в своїй подальшій роботі стояла твердо на сторожі здобутків революції, поширюючи та поглиблюючи невпинно свою революційну творчість і обороняючи непохитно класові інтереси трудової демократії, та щоб, не відкладаючи, скликала в свій час Українську Установчу Раду, яка єдино може виявити справжню волю всієї демократії України, З'їзд рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів України висловлює на цьому шляху Центральній Раді своє цілковите довір'я і обіцяє їй свою рішучу підтримку"⁵⁰.

Отже, резолюції і постанови з'їзду засвідчили те, що переважна частина населення України довіряла Центральній Раді і підтримувала її, вимагаючи від неї конкретних справ і рішучих дій.

На заваді втілення цих ідей в життя стали "архіреволюційні" заходи більшовиків, альтернативи яким Центральна Рада, з її ставкою на еволюційний шлях розвитку, не мала.

Узагальнюючи представлену читачам публікацію, слід особливо підкреслити, що єдиним керівником, організатором і наставником національно-визвольного руху, що широко розгорнувся на теренах України у 1917 - на початку 1918 рр., виступили Українська Центральна Рада та її уряд - Генеральний секретаріат. Їхня діяльність на цьому ґрунті здобула загальне схвалення і всебічну підтримку не тільки населення власне України, але й українців, які проживали далеко за її межами. Їх наміри, намагання і прагнення більш деталізовано висвітлені у фундаментальному збірнику документів і матеріалів "Український національно-визвольний рух: березень - листопад 1917 року", що вийшов друком 2003 р. у видавництві Олени Теліги.

Насамкінець хотілося б зупинитися на дискусії, що відбулась у стінах Верховної Ради 4 березня 2003 р. з приводу державного гімну України та пропозицій, де і коли його треба виконувати. З цього питання зазначимо наступне: в далекому від нас 1917 р. широкі верстви населення України на всіх зібраннях: всеукраїнського, губерньського, повітового, волосного чи сільського рівня, будь-то з'їзд, маніфестація, віче, свято революції, волосні збори, сільський сход і т.ін., не вдаючись до з'ясування, де, коли, за яких обставин і хто має виконувати гімн України, разом із священниками відправляли молебень по борцях за волю України та співали Шевченківський "Заповіт" і гімн на вірш П.Чубинського "Ще не вмерла України".

¹ Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 40, зворот. ² Там само. - Спр. 8, арк. 7. ³ Там само. - Арк. 16. ⁴ Там само. - Арк. 15. ⁵ Там само. - Спр. 14, арк. 8.

⁶ Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. - Т. 1. 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К., 1996. - С 180-182, 213-214.

⁷ Див.: Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. - К., 2003. - С. 666.

⁸ Українська Центральна Рада. - Т. 1. - С 163-168. ⁹ Там само. - С 105-106. ¹⁰ Там само. - С 214. ¹¹ Там само. - С 116, 177, 180-181. ¹² Там само. - С 567.

¹³ Там само. - С 398-401.

¹⁴ ЦДАВО України. - Ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 55 і зворот; Спр. 42, арк. 17; Народня воля. - 1917. - 9(22) грудня.

¹⁵ Там само. - Спр. 44, арк. 58.

-
- само. - Арк. 70 і зв. ¹⁷ Там само. - Арк. 93. ¹⁸ Там само. - Арк. 94-100, 102-103, 111. ¹⁹ Там само. - Арк. 110. ²⁰ Український національно-визвольний рух. - С 651-652, 680, 766, 780.
- ²¹ Там само. - С 651.
- ²² ЦДАВО України. - Ф. 1115, оп. 1, спр. 47, арк. 1.
- ²³ Українська Центральна Рада. - Т.1. - С 400.
- ²⁴ ЦДАВО України. - Ф. 1115, оп. 1, спр. 47, арк. 5.
- ²⁵ Там само. - Арк. 10-13 і зв.; 14, 15-17 і зв.; 51.
- ²⁶ Там само. - Спр. 44, арк. 11-12.
- ²⁷ Там само. - Спр. 47, арк. 52-53.
- ²⁸ Народня воля. - 1917. - 8(21) грудня.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.

Резюме

У публікації аналізується вплив Третього Універсалу Української Центральної Ради на розгортання революційних подій в кінці 1917 - на початку 1918 рр. у регіонах України та суміжних з нею волостях і повітах Росії і Білорусі, області Війська Донського та ін., в яких українське населення становило більшість.

In this publication, the author analyzes the influence of the Ukrainian Central Rada's Third Universal upon the national emancipating movement in the Ukrainian regions and adjoining Russian and Byelorussian cantons and counties, region of the Dons'kyi's Army and other regions, in which the Ukrainian population made the majority, in the end of 1917 - the beginning of 1918.

І. Л. Гошуляк (Київ)

**ПИТАННЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА
БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ**

Прагнення закінчити криваву війну і підписати очікуваний мир поділялося багатьма політичними силами в Україні. Проголошуючи III Універсалом Українську Народну Республіку, Центральна Рада водночас обіцяла українському народу твердо стояти на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. "Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне правительство примусити і спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, - наголошувалося далі в Універсалі, - щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено"¹. Тим самим вперше в найвищому державницькому акті Центральна Рада відверто заявила про свій намір відстоювати на міжнародній арені інтереси всього українського народу, незважаючи на розділяючі його військові фронти і державні кордони.

Однак лише в ході непростого визначення своєї ролі в ініційованому більшовицькою Росією миротворчому процесі, пов'язаному з подоланням багатьох перешкод та ілюзій, українська влада приступила, нарешті, до рішучих практичних кроків у цьому напрямку.

11 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся з нотою до учасників воєнних дій і нейтральних держав, в якій заявив, що стає "на шлях самостійних міжнародних стосунків" і вважає конче потрібним мати своє представництво на конференції в Бресті-Литовському. У ноті особливо підкреслювалася необхідність укладення демократичного загального миру, без анексій, тобто насильного прилучення або передачі тієї чи іншої частини території (краю) без згоди місцевої людності будь-якій державі, а також забезпечення народів, навіть найменшому, в кожній державі нічим не обмежено-

го права самовизначення. "Влада "Совета народных комиссаров", — наголошувалося в ній, — не поширюється на всю Росію, а разом з тим не поширюється і на Українську Народну Республіку. І через те мир, який може статися внаслідок переговорів з державами, що воюють з Росією, може стати обов'язковим для України тільки тоді, коли умови цього миру буде прийнято і підписано Українською Народною Республікою"².

Вже через два дні, 13 грудня, на ім'я В.Винниченка й О.Шульгіна надійшла телеграма-відповідь, підписана представниками країн Четверного союзу. У ній говорилося: "Нота Генерального Секретаріату Української Народної Республіки до всіх воюючих і нейтральних держав вважає за безумовно потрібне, щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Берестю-Литовським. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним зазначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах в Берестю-Литовським"³.

Враховуючи важливість і невідкладність справи миру, Центральна Рада приділила їй на своїй восьмій сесії велику увагу. 12 грудня було заслухано доповідь генерального секретаря міжнародних справ О.Шульгіна з цього питання. Доповідач ґрунтовно проаналізував міжнародне становище УНР і сформулював основні засади її зовнішньої політики. Роз'яснюючи зокрема умови миру, висловлені в згаданій ноті Генерального Секретаріату, він підкреслив, що принцип права народів на самовизначення стосується також Східної Галичини, Буковини і Холмщини⁴. Оскільки обговорюване питання викликало гострі суперечки, особливо з приводу того, чи посилати делегацію на мирні переговори в Брест, чи ні, то вирішено було спочатку обговорити його на засіданнях фракцій.

15 грудня Центральна Рада знову повернулася до розгляду даного питання. З доповіддю Генерального Секретаріату про посилку делегації на мирну конференцію виступив М.Любинський. Після дебатів було ухвалено резолюцію, підготовлену українськими есерами з поправкою від "Поалей Ціону", в якій, зокрема, говорилося, що Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами і підтверджує постанову Генерального Секретаріату про негайну посилку делегації для участі у мирних переговорах. Поправка до резолюції була такою: "Вважаючи, що для оборони інтересів усіх зачеплених війною націй необхідна участь їх представників у мирних переговорах, українська делегація обстоюватиме притягнення до участі в них делегацій всіх націй — як державних, так і недержавних"⁵.

Цікаво, що від фракції українських соціалістів-самостійників, які найрішучіше обстоювали ідеал соборності українських земель, О.Степаненко вніс ще одну резолюцію з даного питання, підтриману оплесками деякими членами Центральної Ради, а також публікою на хорах. У ній, між іншим, містилась вимога до української делегації домагатися на мирних переговорах, щоб до УНР мали право приєднатись також українські землі поза її межами - в Галичині, Буковині і зайнятих іноземними військами частинах колишньої Російської імперії⁶.

Відразу після цього Центральна Рада надіслала до Бреста делегацію в складі В.Голубовича (голова), М.Любинського, М.Полозова, М.Левитського та О.Севрюка (з 16 січня 1918 р. очолив делегацію, замість обраного головою уряду УНР В.Голубовича).

Німеччину на переговорах представляли державний секретар закордонних справ Р. фон Кюльман і його заступник, начальник штабу східної групи військ генерал М.Гофман; Австро-Угорщину - міністр закордонних справ О.Чернін і його заступник, директор департаменту даного міністерства доктор Грац; Болгарію - міністр юстиції Попов і полковник П.Ганчев (згодом Попова замінив президент Ради Міністрів В.Радославов); Туреччину - ту-

рецький посол у Берліні Гакки-бей і державний секретар закордонних справ Нессімі-бей, а згодом приїхав великий візир Таалат-паша.

Радянську Росію представляли: народний комісар закордонних справ Л.Троцький (голова делегації), А.Іоффе (спочатку голова, згодом консультант делегації), Л.Каменев та інші.

Незважаючи на брак досвіду, дипломати УНР виявили неабияке вміння, наполегливість і стійкість в боротьбі за національні інтереси українського народу із своїми значно досвідченішими партнерами по переговорах, які до того ж представляли незрівнянно сильніші країни, що в усі часи виступало чи не найвагомішим аргументом в дипломатії.

Характерно, що вступаючи в мирні переговори, українська влада прагнула не лише зміцнити міжнародне і внутрішнє становище УНР, але й приєднати до неї ті українські землі, які тривалий або ж короткий період перебували під контролем інших держав. Наставляючи членів делегації перед їх від'їздом до Бресту, М. Груше вський поставив перед ними завдання домагатися включення в межі УНР всіх етнічних українських земель, які раніше входили до складу Російської імперії, в тому числі Холмщини і Підляшшя, та Австро-Угорської імперії, тобто Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпатської Русі, щоб жоден клаптик нашої землі не залишився під чужим пануванням. Якщо ж Австро-Угорщина не погодиться поступитися українськими територіями, то необхідно було домагатися створення з них окремого коронного краю з якнайширшою автономією⁷. Така позиція впливала із попередньої тактики західноукраїнського визвольного руху, яку голова Центральної Ради чудово знав, і була спрямована на всебічний захист місцевої української людності.

Один з членів делегації О.Севрюк так згадував про розмову з М.Грушевським напередодні від'їзду: "... Говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Ц.Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту. "Але ви там вже викрутитесь й зробите якнайкраще для наших інтересів" - виправляли нас в дорогу такими словами в Києві"⁸. Отже, вперше за останні понад двісті років за справу соборності України бралася вітчизняна дипломатія.

Поставлені перед нею завдання були надзвичайно складними, майже нереальними. Адже УНР перебувала тоді в складному становищі. Значна частина її території була вже захоплена більшовиками. До того ж, як уже відзірачалося, правлячі кола Австро-Угорщини (у порозумінні з Німеччиною) ще з кінця 1916 р. взяли курс на відновлення Польської держави, до складу якої планувалося включити більшість з перелічених вище західноукраїнських земель.

В цих умовах українцям залишалося сподіватися на використання існуючих між Німеччиною та Австро-Угорщиною суперечностей, а також на їх скрутне продовольче становище. Перед загрозою голоду, що невпинно наросла, австрійці могли відступитися від своїх обіцянок полякам, піти назустріч українським домаганням. Крім того, наші дипломати розраховували на використання глибоких суперечностей, у тому числі з територіального питання, що існували між Росією і країнами Четверного союзу, насамперед Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Щодо Німеччини, то не маючи спірних територіальних питань з Україною, вона була зацікавлена в її існуванні як противаги і Росії, і Польщі. Для неї більшу небезпеку становило створення самостійної Польської держави, яка претендувала б на значну частину належних Німеччині земель. Водночас для Австро-Угорщини більш небезпечним було існування самостійної

України, яка неминуче порушила б питання про приєднання до себе Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, загострила б польську проблему і штовхала до самовизначення інші нації, що входили до складу габсбурзької монархії. Ось чому австрійці поставилися спочатку досить насторожено і навіть недружелюбно до делегації УНР.

Ситуація на перших порах ускладнювалася ще й тим, що ні у Берліні, ані у Відні не були певні, яким чином існуватиме УНР: чи як самостійна держава, чи в рамках Росії. Та й статус її делегації певний час теж не був визначений. Навіть після визнання вона ще не мала чіткого уявлення про те, на яких умовах буде досягнуто порозуміння з Четверним союзом. Спочатку наша дипломатія орієнтувалася на підписання загального демократичного миру і лише ескалація бойових дій з боку Росії штовхнула згодом УНР на шлях сепаратного миру.

Вже перші неофіційні зустрічі і контакти українських дипломатів з майбутніми партнерами по переговорах засвідчили, як слушно зауважив М. Держалюк, що всі заяви представників Росії, Австро-Угорщини і Німеччини на Брест-Литовській конференції про право кожного народу на самовизначення, в тому числі й українського, були, по суті, лише деклараціями. Вони визнавалися ними справедливими доти, поки йшлося про землі, які перебували у складі протилежної сторони. Але як тільки названий принцип стосувався належних кожній з них територій, то відразу ж виявлявся неприйнятним. Так, австро-угорська делегація не погоджувалася з позицією більшовицької Росії, що кожна нація має право на самовизначення, вбачаючи в цьому зазіхання на свої історичні землі. Водночас розпад Росії та утворення на її теренах України, Фінляндії, Польщі оцінювався нею як процес національного самовизначення. Однак при цьому слід було ще з'ясувати, які саме території ввійдуть до них, а які належать історичним країнам. "Перевага віддавалася традиціям і державницьким інтересам пануючих націй, а не долі народів, етнічний склад населення до уваги не брався"⁹.

Ще більш підступною була позиція Росії. Адже продекларувавши на весь світ право націй на самовизначення аж до державного відокремлення, більшовицький уряд відразу ж заходився нещадно його поборювати, як тільки український та інші народи спробували ним скористатися і відродити власну державність. Російська делегація наполягала на тому, що всі ті території, які відійшли від Росії, є окупованими Німеччиною та Австро-Угорщиною, а тому й не визнавала їх суверенними державними утвореннями.

Першим завданням, що постало перед нашими дипломатами відразу по приїзді 24 грудня до Бреста, було добитися визнання як самостійної делегації, правочіпної вести мирні переговори незалежно від делегації Росії. Вже на попередніх, неофіційних, зустрічах вони заявили про це представникам як російської, так і пімецько-австрійської сторони, підкресливши при цьому, що умовою миру висувують приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя та проведення референдуму про самовизначення у Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті.

Але австро-угорці з самого початку категорично відкидали будь-які українські домагання на названі землі. О. Чернін заявив, що визнає УНР лише в тому разі, якщо її делегація продовжить мирні переговори в Бресті, визнає старий кордон між Україною і Австро-Угорщиною, погодиться на принцип невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої¹⁰.

Німці теж висунули перед українцями три умови: 1) місце проведення переговорів — лише Брест; 2) проголошення Україною суверенітету і виключення впливу та залежності її від іноземних держав (йшлося передусім про Росію, Великобританію і Францію); 3) недоторканність кордонів Центральних країн і невтручання у їхні внутрішні справи¹¹.

В свою чергу росіяни пообіцяли визнати українську делегацію цілком

самостійною і підтримувати її на переговорах, якщо та виступить із заявою про необхідність перенесення мирних переговорів до нейтрального Стокгольма.

Зваживши всі "за" і "проти", наша делегація поступово схилилася до думки, що визнання з боку Центральних держав було значно важливішим для УНР. Визначальним аргументом при цьому, очевидно, послужила військова агресія з боку Росії. Адже 24 грудня, тобто незадовго до початку нового раунду мирних переговорів у Бресті, Генеральний Секретаріат висунув перед Радіаркомом Росії як першу умову "негайне припинення військових операцій і виведення совітського війська з території Української Народної Республіки"¹². Однак ця, як, до речі, й інші справедливі вимоги, була проігнорована більшовиками.

Проблема соборності українських земель була в центрі уваги нашої делегації також під час обговорення нею висунутих Центральними державами умов. Так, на засіданні 27 грудня, на якому визначалася її відповідь на ці умови, В.Голубович, зокрема, підкреслив, що питання про Галичину має світову вагу і оскільки воно має міжнародне значення, то будуть його дотримуватися. Стосовно пункту про недоторканність території, то з цим ми можемо також погодитися, але з умовою: наскільки це питання не криє в собі міжнародного значення¹³. О.Севрюк в свою чергу заявив, що потрібно прийняти пропозицію члена німецької делегації Розенберга і говорити конкретно про Галичину, Холмщину та інші українські землі¹⁴.

На першому пленарному засіданні мирної конференції, яка 27 грудня відновила свою роботу уже за участю української сторони, було зачитано ноту Генерального Секретаріату від 11 грудня і заявлено, що делегація УНР представляє цілком окрему країну. Л.Троцький від імені делегації Росії одразу ж заявив про підтримку ноти уряду УНР щодо визнання української делегації повноправним учасником мирних переговорів. Більше того, на засіданні 29 грудня його виступ містив по суті визнання УНР: "Що торкається самовизначення України, яке фактично відбувається у формі народної республіки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками... Немає і не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення"¹⁵.

У той же день, 29 грудня, всі учасники конференції визнали повноваження делегації УНР. О.Чернін від їх імені заявив: "Ми визнаємо українську делегацію самостійною делегацією й правомочним представником Української Народної Республіки. Формальне визнання чотирма державами Української Народної Республіки самостійною державою буде висловлено в мирному договорі"¹⁶.

Безперечно, що це була значна перемога наших дипломатів. Та головне і найтрудніше було ще попереду.

Однією з найважливіших і водночас найскладніших проблем, що постала на конференції, було визначення кордонів між радянською Росією та новоствореними державами, які виникли внаслідок краху колишньої імперії, а також з Центральними державами. Після прибуття української делегації, завдяки її наполегливості і послідовності, проблема кордонів України на деякий час опинилася фактично в центрі уваги.

Невипадково вже на першій офіційній зустрічі з німецькими та австро-угорськими представниками українським дипломатам було поставлено питання про обсяг території УНР та її кордони. Відповідаючи на нього, О.Севрюк зачитав III Універсал Центральної Ради, згідно з яким територія України охоплювала Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Харківську і Таврійську (за винятком Криму) губернії. Таким чином, зовнішні адміністративні межі названих гу-

берній фактично набували статусу державних кордонів. На півдні природним кордоном УНР було узбережжя Чорного та Азовського морів. Український дипломат також зазначив, що в деяких прикордонних місцевостях з напівукраїнським населенням спірні питання будуть вирішуватися на основі самовизначення народів і зусиллями допоміжних комітетів¹⁷.

На жаль, не досить чітка визначеність української влади з територіального питання завдала немало клопотів делегації УНР на переговорах. Вона дозволяла Л.Троцькому та іншим учасникам переговорного процесу при нагоді використовувати цю обставину в своїх імперських цілях, погрожуючи, що без чіткого окреслення кордонів та ще й при наявності непогоджених територіальних претензій не може бути й мови про підписання якихось більш-менш серйозних міжнародних угод з представниками УНР. Якщо ж врахувати всю складність вирішення даного питання, то тим самим російська сторона прагнула по суті залишити право визначення державних кордонів, в тому числі й України, за собою.

Відомо, що спочатку радянська Росія визнавала УНР в межах, визначених Тимчасовим урядом. Згодом, вже після утворення в Харкові радянського уряду України, Раднарком Росії в цілому нібито погодився з межами, окресленими III Універсалом, але продовжував піддавати їх сумніву. Визнавши від імені російської сторони самостійний характер УНР, Л.Троцький не раз наголошував на тому, що вона повинна формуватися у тих межах, які українська делегація "нам свого часу вказала у своїх попередніх поясненнях"¹⁸. Однак це не заважало йому при потребі змінювати свою думку.

На засіданні української та німецької делегацій 31 грудня 1917 р. наші дипломати, нагадавши своїм співрозмовникам, що на попередніх нарадах з ними мова йшла переважно про ті землі, які безперечно належали Україні, привернули їхню увагу до спірної проблеми - Холмщини. Роз'яснивши її суть, О.Севрюк сказав: "Поки що ми ніяким чином не в змозі встановити наші кордони на північному заході. Однак ми сподіваємося, що для представників Німеччини не позбавлене інтересу питання, як ми загалом могли б визначити наші задумані кордони на північному заході"¹⁹.

Після того, як на зауваження Р.Кюльмана для більшої зручності принесли німецьку географічну карту, з висвітленням позиції української сторони знову виступив Севрюк. "Ми вважаємо, — підкреслив він, — що наш новий кордон має проходити по лінії кордону новоутвореної Холмської губернії. На цій карті лінію кордону губернії позначено ще не точно. Загалом позначена лінія [українського кордону] тут збігається з кордоном губернії, при тому, можливо, пропущено декілька маленьких ділянок. У загальних рисах ми можемо намітити тут пролягання нашого кордону по таких назвах: вздовж кордону Холмської губернії, далі Янііз, Більськ, до місцевостей на південь від Білостоку"²⁰. У відповідь Кюльман висловив побажання, щоб українські делегати якнайшвидше подали свій варіант карти з зазначенням пропонованого кордону.

Присутній на засіданні генерал Гофман запропонував дати карту масштабом 1: 300000, на якій українські представники могли б позначити північно-західний кордон України. Після цього Севрюк зазначив, що на південь від Білос тока український кордон має проходити через Пружани до Дорогими - на, якраз по лінії, де тоді проходив фронт. Так в загальних рисах було окреслено лінію північно-західного кордону УНР.

Тоді ж наші дипломати порушили також проблему Східної Галичини. Висвітливши стисло її історію, О.Севрюк, зокрема, заявив: "Після утворення певної форми державного існування ми не можемо залишатись байдужими до цієї частини українського народу. Ми знаємо, що попередня лінія кордону протягом тривалого часу розділяє наш народ на окремі частини. Ми маємо достатньо підстав для висновку, що українська Галичина не має бажання

увійти до нашої держави і ми цього також не прагнемо. Ми лиш висловлюємо бажання, щоб принцип самовизначення, який ми ставимо на передній план, був реалізований населенням Галичини"²¹.

Представник України нагадав про тривалу боротьбу галицьких українців з своїми поневолювачами-поляками і висловив тверду впевненість в тому, що вони найрішучішим чином висловляться проти приєднання до Польщі. Зазначивши, що українську делегацію дуже цікавить думка Німеччини з цього питання, він ще раз наголосив на тому, що Східна Галичина повинна отримати можливість вільно висловити своє бажання стосовно того, до якої держави - України чи Австро-Угорщини - вона хоче увійти.

Голова делегації В.Голубович, обґрунтовуючи далі позицію української сторони, підкреслив, що ..."Східна Галичина настільки багатьма національними та культурними інтересами зв'язана з українським народом, що вона повною мірою становить з ним одне невід'ємне ціле"²².

Але німці, звісно, не були налаштовані розв'язувати територіальні проблеми України. Кюльман заявив, що, насамперед, слід вирішувати питання, задля яких розпочалися мирні переговори, тобто укладення запропонованого Росією миру, і що він не уповноважений вести переговори від імені Австро-Угорщини та обговорювати з українцями проблему Галичини.

Німецьких дипломатів найбільше непокоїло те, чи Україна має намір укласти мир спільно з Росією, а чи окремо від неї? Після того, як Голубович дав їм зрозуміти, що українці більш зацікавлені в підписанні сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками, Кюльман зазначив, що коли він правильно зрозумів, то йдеться про укладення мирного договору, який "міститиме у своїй політичній частині визнання Української республіки, визначення кордону, на який ви претендуєте, визначення способу встановлення кордону там, де виникають суперечності з претензіями інших народів"²³.

Генерал Гофмай передав українським дипломатам два примірники карти великого формату, запропонувавши позначити на ній північно-західний кордон УНР. Раніше він з цього приводу заявив, що беззаперечно українською територією для нього є землі від Бреста на південь по східну сторону Бугу і від Бреста на схід по залізницю Брест - Пінськ на південь від неї. Коли ж наші дипломати вказали також на українські землі Мінської і Гродненської губерній, які лежали на північ від Бреста, то Гофман заперечив, що під час полювання на північ від залізниці українців не зустрічав, та й полонені теж говорили йому, що українців там немає"²⁴.

На вечірньому засіданні того ж дня, 31 грудня, в якому взяли участь також представники Австро-Угорщини, В.Голубович знову порушив питання про долю західноукраїнських земель, висловивши думку про доцільність проведення плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині та в Угорській Русі. У відповідь О.Чернін, зазначивши, що австро-угорська делегація чітко дотримується принципу права націй на самовизначення і невтручання у внутрішні справи інших держав, в черговий раз в категоричній формі підкреслив недоторканність території Австро-Угорщини"²⁵. За територіальну цілісність свого найближчого союзника висловились також німецька делегація.

Після цього всі учасники засідання зосередились на проблемі Холмщини, тобто північно-західного кордону УНР. М.Любинський звернув увагу присутніх на те, що на німецькій карті межі Холмщини визначено неточно, ще па момент її виділення в 1912 р. з Царства Польського в окрему губернію. Тому у північній частині вона не включала заселеного в значній мірі українцями і Підляшшя.

В процесі активного обговорення позиції сторін виявились наступними. Наші дипломати наполягали на тому, щоб західні межі Холмської губернії, окрім північної її окраїни, були визнані як кордон УНР. Австро-угорська де-

леґація виступала за те, щоб остаточне вирішення питання про лінію всього українсько-польського кордону здійснювалося лише шляхом референдуму. Позиція німецької сторони значною мірою збігалася з українською.

Підсумовуючи дискусію, яку Голубович погодився визнати лише першим каменем, покладеним у фундамент дальших переговорів з територіального питання, Р.Кюльман висловив думку, що параграф 1 майбутнього договору міг би бути такий: "Німецький уряд, подібно до австро-угорського, визнає Українську республіку як самостійне та незалежне державне утворення. Кордони цієї республіки будуть проходити у тих місцевостях, які для союзників становлять особливий інтерес, бо вони лежать в окупованих ними областях". Потім пішли б кордони. Чи не так? Потім пішла б стаття, котра постановляє: що стосується спірної області у Холмській губернії, то її належність ще підлягає визначенню на більш широкій основі через волевиявлення населення цієї області"²¹

Однак О.Чернін не погодився з німецьким підходом щодо українсько-польського кордону. "У цьому останньому пункті, - зазначив він, - я не зовсім згоден з моїм німецьким колегою. Немає сумніву, що право народів на самовизначення може тлумачитися також і таким чином, що історичні основи не зможуть бути цілком усунуті. Якщо більшість населення старої історичної Конґресової Польщі висловиться за кордон на її користь, тоді це питання буде щонайменше джерелом суперечок, і я також повинен просити про залишення цього питання відкритим для дальших зважувань та переговорів"²⁷.

За таких умов нашим дипломатам необхідно було шукати порозуміння і добиватися поступок з боку австро-угорської делегації, без чого вирішення конкретних територіальних питань було неможливе. З цією метою наступного дня, 2 січня, відбулося окреме засідання на двосторонньому рівні. На ньому В.Голубович, підкресливши, що ситуація вимагає від учасників переговорів більшого, ніж досі досягнуто, рішуче зажадав від австро-угорської сторони чіткіше визначити свою позицію щодо північного кордону УНР і становища українців Австро-Угорщини. "Про ці питання стільки говорено, - нагадав він, - що цікаво було б мати дальшу інформацію. Питання північного кордону було обговорено з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Що ж до другого питання, то тут немає жодної ясності. Нас цікавить виключно становище наших одноплемінників. Про принципи Чернін вже висловлювався. Оскільки у принципах більше нема розходжень, треба братися за конкретні справи. В залежності від ясності у цьому питанні визначатиметься дальша позиція України також і у вирішенні економічних питань, котрі мають значення для усіх держав, які беруть тут участь"²⁸.

Тим самим українська сторона, знаючи про важке продовольче становище в Австро-Угорщині, дала її представникам зрозуміти, що в разі необхідності, готова використати також економічні важелі тиску. Як слушно підкреслив дослідник В.Коваль, вже тоді чітко виявилися такі характерні моменти у діяльності нашої дипломатії в Бресті: 1) відповідальність за долю усіх українців за межами України; 2) активна незгода з імперіалістичними "історичними" традиціями поневолення українців у межах інших держав; 3) прагнення до створення соборної Української держави, яка включала б усі частини українського народу; 4) готовність використовувати всі доступні мирні заходи тиску для захисту національних інтересів українського народу"²⁹.

Але, зустрівши активну протидію австро-угорських дипломатів, які в категоричній формі відкидали будь-які спроби посягання на землі Австро-Угорщини, українці вимушені були відмовитися від максималістських вимог. Уже наступного дня, 3 січня, В.Голубович у розмові з її представниками заявив, що УНР не матиме територіальних претензій до Австро-Угорщини щодо Східної Галичини, якщо останню не буде передано Польщі. Цікаво, що, повідомляючи про це Відень, керівництво австро-угорської делегації перед-

бачливо зазначало: "Оскільки політичного самовизначення наших русинів в Австро-Угорщині немає, йдеться про автономію і т.д., тому цього досить, щоб українська делегація постійно домагалася забезпечення національних прав русинів. У даному питанні на нас чекає велика боротьба"³⁰.

На черговому засіданні мирної конференції 3 січня, яке делегації УНР і Центральних держав проводили повними складами, продовжувалося обговорення питання про північно-західний кордон України та інші територіальні проблеми. Запропонований українцями з самого початку переговорного процесу етнографічний принцип в цілому з розумінням сприйняла німецька сторона, висловивши принципову згоду в холмському питанні. Водночас Кюльман, солідаризуючись з позицією свого основного союзника, заявив, що ні в якому разі не можна ухвалювати рішення щодо Холмщини без згоди її населення, висловленої на референдумі.

Таким чином, остаточне вирішення питання про північно-західний кордон знову відкладалося. Дипломати Австро-Угорщини та її союзників почали після цього активно радити делегатам УНР, щоб вони шукали порозуміння з Польщею. Представники турецької делегації пропонували Україні свою підтримку щодо Холмщини в обмін на таку ж підтримку з її боку турецьких домагань щодо Кримського півострова.

Тоді ж, 3 січня, наші дипломати в черговий раз порушили проблему Галичини та інших українських земель Австро-Угорщини. Нагадавши про глибоке обурення українців, викликане намірами віденського уряду приєднати українську частину Галичини до Польщі, О.Севрюк закликав справедливо вирішити дане питання. Він підтвердив, що з правового погляду воно є внутрішньою справою Австро-Угорщини й водночас запитав, як її уряд збирається захищати національно-культурні і політичні права місцевих українців?

Відповідаючи, Черніи заявив, що інтереси українців будуть гарантовані, в тому числі шляхом поділу Галичини на українську і польську частини. Після чого І.Олубович запропонував включити до тексту майбутнього договору зобов'язання Австро-Угорщини "забезпечувати у повному обсязі культурні, національні та політичні потреби наших братів"⁴¹. Остаточного ж питання про устрій Галичини вирішено не було.

Доповідаючи в Берлін про хід мирних переговорів на той момент, член німецької делегації Розенберг зазначав, що австрійці та німці погодилися з тим, що окуповані ними землі на схід від Бугу та на південь від лінії Піпськ-Брест-Литовськ мають відійти до УНР. У Холмській губернії передбачається проведення референдуму. Східна Галичина мала отримати автономію в межах Австро-Угорщини².

З метою послаблення позицій української сторони австро-угорські власті намагалися не допустити контактів делегації УНР з західноукраїнськими діячами. Та все ж вони відбулися. Спочатку з приїздом до Бреста М.Залізняка, згодом Н.Василька, які наполегливо радили добиватися на мирних переговорах, щоб однією з умов майбутнього миру було виділення Східної Галичини і утворення українського коронного краю в Австро-Угорщині³³.

Що ж стосується позиції провідників українського руху в Австро-Угорщині в цілому, то вона тоді була не зовсім чіткою й однозначною, що пояснюється складним становищем західноукраїнських земель. З одного боку, вони незмінно демонстрували свою вірність ідеалу всеукраїнської соборності, заявляли про необхідність возз'єднання двох гілок одного народу, а з іншого, нерідко самі ж доводили нереальність здійснення цього завдання в найближчий період і згодні були на автономію для українців у складі Австро-Угорщини, висуваючи давню ідею західноукраїнського визвольного руху про створення українського коронного краю. Безперечно, що ця суперечність була вигідна австро-угорським властям.

Надзвичайний народний з'їзд Української національно-демократичної партії, який відбувся наприкінці грудня (середина грудня за ст.ст.) 1917 р. у Львові, заслухавши звіт голови Народного комітету К.Левицького та голови Української парламентарної репрезентації Є.Петрушевича про становище українського народу взагалі і в Австро-Угорщині зокрема, одноголосно схвалив урочисту заяву в справі домагань українського народу в зв'язку з початком ведення мирних переговорів у Бресті. В заяві підкреслювалося, що "немає ні одного свідомого українця в Австро-Угорщині, котрий не бажав би собі з усіх сил прилучення всіх українських земель Австро-Угорщини до Української Народної Республіки. Таке є також переконання всіх членів Української парламентарної репрезентації і Народного Комітету та всіх українських партій без виїмку"¹. Щодо конкретних домагань австрійських українців, то вони бажали: "1) виділення всіх українських земель Австро-Угорщини в один автономний край з історичною назвою Галичини й Володимирі; 2) коли б це не було можливе, віддання всіх цих земель Українській Народній Республіці"².

Було висловлено також впевненість, що українські делегати на мирних переговорах всіма силами обстоюватимуть об'єднання української нації в одну цілість. А для того, щоб полегшити їм це завдання, було долучено детальну карту, на якій визначались межі суцільної української етнічної території в Австро-Угорщині.

Нарешті, вже в період активізації мирних переговорів, Народний комітет провів 20 січня (3 січня за ст.ст.) 1918 р. у Львові надзвичайну нараду про державно-правне становище західноукраїнських земель супроти УНР і переговорів у Бресті-Литовськ. В. Панейко виступив на ній з пропозицією добиватися прилучення Східної Галичини до УНР. В.Охрімівч, зазначивши, що цього ми всі бажаємо, висловив, однак, сумнів щодо доцільності тепер про це говорити. С.Баран порушив питання про злуку Угорської Русі з Україною, пославшись при цьому на депутацію угорських українців, яка в середині січня 1918 р. приїхала до Української парламентарної репрезентації у Відень з заявою про те, що всі закарпатські українці бажають правно-політичної спільності з усіма частинами українського народу. Л.Цегельський вважав, що Галичина поки що повинна залишатися у складі Австрії, але як державний край.

Внаслідок активного обговорення було схвалено таке рішення: "1) висловити як початкове домагання української людності названих областей: повне і безумовне здійснення одного і єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які їх досі розділяли; 2) рішуче й торжественно заперестувати проти якої-небудь правнополітичної чи міждержавної спільноти яких-небудь частей української землі з державним зв'язком Польського Королівства; 3) візвати Українську парламентарну репрезентацію, щоби в найближчій часі проголосила з парламентської трибуни ці абсолютні, безумовні і непохитні домагання українського народу"³.

І все ж як наведені, так і інші документи свідчать, що, незважаючи на деяку невизначеність своєї позиції, західноукраїнські діячі проявили в той складний і відповідальний період чимало політичної виваженості й далекоглядності, їхній внесок у зміцнення як регіональної, так і всеукраїнської єдності не слід недооцінювати.

Однак ролі) безперечного загальнонаціонального лідера закономірно належала тоді Центральній Раді та її Генеральному Секретаріату. Надаючи важливого значення справі соборності України, вони неодноразово обговорювали на своїх засіданнях перебіг мирних переговорів, а також надавали посильну допомогу нашій делегації.

Так, наприклад, Генеральний Секретаріат заслухав 7 січня повідомлення генерального секретаря міжнародних справ О.Шульгина про хід мирних пе-

реговорів у справі Холмщини і Галичини. Наступного дня він же звернувся до народу України з відозвою про мирні переговори, в якій рішуче спростував, як неправдиві й злочинні, чутки, нібито українська делегація заважає представникам Раднаркому Росії укласти мир. Зазначивши, що Генеральний Секретаріат не проголошував "священної війни", як це зробили народні комісари, бо розуміє, що на часі - мир, а не війна, уряд особливо підкреслив, що делегація УНР має наказ згідно з волею українського народу добиватися миру³⁷.

Питання про Холмщину і Бессарабію порушувались на засіданні Малої Ради 9 січня. Щодо першої, то відповідаючи на запит поляка Почентовського, О.Шульгин заявив, що права польської людності Холмщини порушені не будуть. "Ми бажаємо, - підкреслив він, — щоби Холмщина прилучилася до України, але хочемо, щоб це було переведено референдумом"³⁸. Якщо порівняти цю заяву з позицією делегації УНР на переговорах, то напрошується висновок про те, що серед українських політиків все ще існували розбіжності з даного питання. 12 січня Мала Рада заслухала повідомлення нашої делегації про хід мирних переговорів, яке 14 січня опублікувала "Нова Рада" та інші газети.

Важливо, що діяльністю делегації УНР постійно цікавився голова Центральної Ради М.Грушевський, який був не лише найавторитетнішим вітчизняним державним діячем, але й видатним вченим, неперевершеним знавцем історії України. Він особисто інструктував наших дипломатів, передбачливо розраховуючи можливі дипломатичні ходи та комбінації. Так, під час другого інструктажу членів делегації, які перебували в Києві, "проф. Грушевський, — згадував О.Севрюк, - жалкував, що нам, правдоподібно, не вдасться включити до України деяких незначних частин Підляшша, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути укладений при умові створення зі Східної Галичини та Північної Буковини австрійського коронного краю"³⁹.

Переживаючи значні військові та економічні труднощі, Німеччина та Австро-Угорщина вирішили скористатися погіршенням міжнародного і внутрішнього становища УНР, викликаного наступом військ радянської Росії, а також підривною діяльністю більшовиків всередині країни. Підтвердивши спеціальною заявою повноваження української делегації і визнавши УНР незалежною, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українцями 5(18) січня 1918 р. вчинила на них брутальний тиск, щоб нав'язати свої умови миру. Від імені Німеччини та Австро-Угорщини О.Чернін, підкресливши, що УНР перебуває в критичному стані, майже в ультимативній формі вимагав від українських дипломатів підписати підготовлений ними проект мирного договору. Запропонований проект містив лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни; намір встановити дипломатичні і консульські відносини між Центральними державами та УНР; зобов'язання УНР поставити Німеччині та Австро-Угорщині 1 млн. тонн збіжжя та інших харчових продуктів. Решта питань відкладалися до пізнішого спеціального погодження між урядами⁴⁰. До честі українських дипломатів, вони проявили неабияку витримку і самовладання й не піддалися на цей шантаж.

Більше того, наступного дня українська делегація запропонувала Центральним державам свій проект. В ньому були такі пункти: 1) кордон з Холмщиною пролягає за етнографічним принципом; 2) зобов'язання УНР надати Німеччині та Австро-Угорщині збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; 3) зобов'язання Австро-Угорщини провести на етнографічних засадах поділ Галичини на західну і східну та утворити зі Східної Галичини й Північної Буковини коронний край (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода)⁴¹.

Гостра продовольча криза в Австро-Угорщині, а також тверда принципо-

ва позиція дипломатів УНР щодо захисту національних інтересів змусили віденський уряд, щоправда не без впливу німецької сторони, йти на певні поступки українцям. На засіданні конференції 19 (6 за ст.ст.) січня Чернін в обмін на укладення до кінця січня прелімінарного мирного договору і негайний початок товарообміну запропонував наступні дві поступки. Перша полягала в тому, що Австро-Угорщина погоджувалася з тим, що район Холмщини належатиме УНР. Друга поступка по суті означала згоду на створення у Східній Галичині української провінції і передбачала включення до тексту майбутньої угоди зобов'язання, що "... Австрія забезпечить вільний національний і культурний розвиток українському населенню, яке проживає в її кордонах, а Україна польській меншості, яка знаходиться в її кордонах"⁴².

Але пропозиції та умови австрійської сторони не задовольнили наших дипломатів і вони продовжували добиватися повної ясності з обговорюваних проблем. Зокрема Голубович зажадав пояснень з наступних питань: "Перше питання: що слід розуміти під "частиною" Холмської губернії? Про яку її частину йдеться і які будуть її конкретні кордони? Друге питання: що означає, власне, назва Східна Галичина? Бо українське населення проживає не тільки у Східній Галичині, а й у Буковині та Угорській Русі, це ще одна невеличка частина [українського народу] по той бік Карпат"⁴³.

Щодо Холмщини, пояснив Чернін, то йдеться про ту її частину, яка на карті зафарбована жовтим кольором: "Якщо ніхто не має заперечень, то я готовий на основі цієї карти зафіксувати точні кордони". Голубович відповів, що саме цього і домагається українська сторона. Після того делегації зосередили увагу на тій частині карти, на якій території, заселені українцями, не були точно позначені"⁴⁴. З приводу Східної Галичини Чернін уникав будь-яких пояснень, зауваживши лише, що він не може по пам'яті позначити її точні межі. Наприкінці ж засідання він особливо наголосив на тому, що майбутня угода про західні українські землі повинна бути повністю ясною і гарантованою, мати форму окремого таємного договору і забезпечувати права польської меншини.

Непоступливість української сторони змусила керівництво австро-угорської делегації терміново звертатись по інструкції до уряду. 21 січня Чернін доповідав цісарю Карлу, що українці домагаються створення з Галичини й Буковини окремого українського краю, а може навіть домагатимуться прилучення до нього Карпатської Русі. Дане домагання було настільки неприйнятним для Австро-Угорщини, що під час переїзду українських дипломатів через Львів до Києва 20 січня австрійській поліції було наказано не допустити їх зустрічі з галицькими українцями"⁴⁵.

Для обговорення українських пропозицій цісар Карл скликав Державну Раду. На ній прем'єр-міністр Векрле, а також міністр фінансів Буріан (обидва угорці за національністю) рішуче виступили проти залучення до майбутнього українського коронного краю закарпатських русинів, мотивуючи це їхньою відсталістю і нездатністю до самостійного життя. Внаслідок бурхливого обговорення було вирішено створити "кронлянд"— коронний край з Галичини і Буковини. Після цього цісар дозволив Черніну йти на всілякі поступки з метою укладення миру з Україною, інакше в Австрії настане голод"⁴⁶.

Тим часом представники російської делегації вживали всіх заходів, щоб не допустити підписання мирного договору між УНР та Центральними державами, вдаючись при цьому до відвертих погроз, а також шантажу. 18 січня Л.Троцький знову застеріг австрійську та німецьку делегації, що встановлення кордонів між Україною та Росією також дуже проблематичне. "Для кожного району, який є спірним, - підкреслив він, - мусить бути досягнута повна згода між Петроградом і Києвом. Спирні райони будуть названі на подальших засіданнях, але коли вони відновляться - невідомо", тому що він їде в Петербург і просить перерви в переговорах на 10 днів"⁴⁷. Затягуючи переговорний

процес, більшовики сподівалися, що тим самим їм вдасться реалізувати свої плани мирного врегулювання.

Більше того, використовуючи успішний наступ своїх військ, встановлення з їх допомогою в ряді регіонів України радянської влади, керівництво Росії вирішило взагалі усунути делегацію Центральної Ради з переговорного процесу, замінивши її делегацією радянського уряду України. 19 січня 1918 р. Л.Троцький заявив на пленарному засіданні мирної конференції, що оскільки загальнополітична ситуація в Україні змінилася, то немає ніякої потреби в присутності тут делегації Центральної Ради, інтереси українського народу на переговорах повинні представляти представники радянського уряду України - Є.Медведев і В.Шахрай, які щойно прибули до Бреста з Харкова.

Характерно, що у зачитаній ними заяві містилося, зокрема, й таке твердження: "Ми, уповноважені Народного Секретаріату Українського виконавчого комітету, що входять до складу Російської мирної делегації, заявляємо:

Народний секретаріат прагне створення таких умов, за яких увесь український народ, що живе на Україні, в Галичині, Буковині та Угорщині, незалежно від державних кордонів, які розділяють його нині, міг би жити як одне ціле, причому питання про дальше державне становище України в ряді інших держав повинно розв'язуватися шляхом вільного голосування об'єднаного українського народу. Нам відоме ставлення до цього питання уряду Австро-Угорщини, який не допускає розгляду загальноукраїнського питання на цих мирних переговорах. Але ми виражаємо свою глибоку впевненість у кінцевій перемозі демократичних принципів, перемозі, яка забезпечить в найближчому майбутньому багатостраждальному українському народові єдність і вільне братерське єднання з усіма сусідніми народами⁴⁸. З цього випливало насамперед те, що посланці радянського уряду бачили Україну лише в складі Росії. Крім того, з метою реалізації своїх планів вони також сподівалися використати ідею соборності українських земель.

Кілька днів на конференції йшли гострі дебати стосовно того, яка з двох делегацій правочинна представляти інтереси українського народу. Тверда позиція посланців Центральної Ради, підкріплена на той момент історичним IV Універсалом, який проголосив УНР незалежною і суверенною державою, зірвала підступні плани більшовиків. Керівники німецької та австро-угорської делегацій, вислухавши аргументи обох сторін, визнали Центральну Раду правочинною представляти УНР, а її делегацію - підписувати мирний договір.

Курс на його укладення було ухвалено на спеціальній нараді німецьких і австрійських представників, що відбулася 24 січня в Берліні під головуванням рейхсканцлера Німеччини фон Гертлінга. А 27 січня (9 лютого за ст.ст.) 1918 р. мирний договір між УНР та Четверним союзом було підписано.

Друга його стаття, що була цілком присвячена територіальним питанням, так визначала західні і північно-західні межі УНР: "1) Між Австро-Угорщиною з одної, і Українською Народною Республікою з другої сторони, наскільки ті дві держави граничтимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Дальше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду загально по лінії Білогірай, Щебретин, Красностав Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Кам'янець-Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узагальненням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвирного союзу, застерігаються щодо того окремі умови⁴⁹. Таким чином, майже вся Холмщина і більша частина Підляшшя повинні були ввійти до складу УНР. Щоправда, внаслідок безпре-

цедентного тиску з боку поляків практичне приєднання цих земель до України ставало все проблематичнішим.

Крім даного договору, в Бресті було підписано також таємну угоду між Австро-Угорщиною і УНР в справі Східної Галичини та Буковини. Згідно з нею, в обмін на поставки українських продовольчих продуктів австро-угорський уряд зобов'язувався не пізніше 31 липня 1918 р. здійснити поділ Галичини на українську і польську частини та, об'єднавши першу з Буковиною, створити один суцільний коронний край. При цьому особливо застерігалось, що ця угода "творить з мировим договором неподільну цілість, і що важність цієї заяви вигасає, як не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору"⁵⁰.

Брестський мир мав для України, в тому числі її територіальної консолідації, велике позитивне значення, особливо якщо врахувати критичне становище УНР на момент його укладення. Натомість австро-угорська делегація того ж дня, 9 лютого, доповідала своєму уряду, що в цьому акті для монархії є не лише здобутки, але й два мінуси. Перший полягав в тому, що "чужій державі, котра лише спинається на ноги, дозволено втрутитися у внутрішнє життя Австро-Угорщини". Йшлося про зобов'язання об'єднати Східну Галичину і Північну Буковину в один коронний край та забезпечення національно-культурного розвитку західних українців. Другий мінус - "реакція польських національно-патріотичних сил на факт таємничості в питанні про кордони з Україною буде негативною. Польща вбачатиме в цьому спробу "українізації" Східної Галичини. Але ще більше невдоволення викликала б спроба відділення Холмської області від Польщі, яка, прагнучи вигідних для себе кордонів, сприйняла б це як тяжкий удар"⁵¹. Як засвідчили вже найближчі події, реакція польських політичних кіл виявилась саме такою.

Ліга польської державності у своєму зверненні до народу від 15 лютого 1918 р. підкреслювала, що встановлений Центральними державами кордон між Польщею та Україною є наругою над принципами справедливості й суверенності, що договір з УНР "був довершений коштом Польщі та є актом брутального насилля над польським народом"⁵². Водночас Польська регентська рада, протестуючи проти таємних домовленостей між УНР та Австро-Угорщиною, в своєму зверненні до народу 19 лютого зазначала, що німецькі й австрійські делегати вирішили справу польських кордонів таким чином, що віддали українцям польські землі. "Край, що його віддано Україні, - наголошувалося в ньому, - в більшості є польський і католицький"⁵³. Поляки розгорнули шалений тиск на віденський уряд, щоб не допустити виконання названих угод.

Природно, що широка українська громадськість сприйняла укладення Брестського миру з почуттям задоволення й радості. Зокрема в Галичині й Буковині в березні 1918 р. на багатьох сільських вічах приймалися рішення, в яких схвалювалася угода про створення коронного краю з українських земель.

Як свідчить місцева преса, особливо велике піднесення з приводу підписаного миру охопило українців Холмщини і Підляшшя. Брестська газета "Рідне слово", вмістивши на своїх сторінках текст мирного договору, в статті "Наша радість" повідомляла: "Невимовною радістю наповнила наші серця вістка, що наша Українська Народна Республіка заключила мирний договір із Німеччиною й Австрією, що від тепер положено кінець руйнуванню невинного в цій війні нашого народу і нашого краю.... Але ще більше радісна вістка для нас, українців Підляшшя й Холмщини, є та, що в тому ж мировому договорі наш дорогий край, наше Підляшшя й Холмщина, які на протязі віків по-невірялися під чужим пануванням, нарешті з'єднується з великою вільною Україною.... Щоби зрозуміти нашу велику й сердечну радість, щоби відчувати глибину нашого щастя, треба родитися й прожити тут, на заході України, треба перенести на власній особі той національний і матеріальний гніт, який терпіли наші батьки, діди й прадіди з покон віку"⁵⁴.

Високо оцінили цю дипломатичну акцію УНР провідники та активні

учасники української революції. На думку Д.Дорошенка, Брестська мирна угода хоча й була "шлюбом без любові", але в цілому "укладена в дуже вигідних для України формах"⁵⁵.

М.Грушевський при цьому особливо наголошував на значних територіальних здобутках УНР. "Трактат дав Україні, - писав він, - мир гідний і почесний, повернув їй західні українські землі, не тільки окуповані під час війни, а й раніше від неї відірвані. Такі, як Холмщина, Берестейщина, Пінщина (хоч і не в повнім її обсягу - так, околиці Дорогичина, Більська, Брянська зістались таки поза Україною)"⁵⁶.

Глибоку узагальнюючу оцінку висловив П.Христюк: "Те, що в дальшій ході історичних подій Берестейський договір України з центральними державами не було використано, що колесо історії пройшло по ній і потрощило його, не зменшує значення цього договору в історії національно-визвольної боротьби і державного будівництва українського народу"⁵⁷.

Разом з тим заслуговує на увагу думка, висловлена пізніше І.Лисяком-Рудницьким, який вважав, що тодішнім українським політикам необхідно було дотримуватися більш гнучкої лінії в питанні про кордони, щоб не загострювати стосунки з Польщею. "Так, було поважною помилкою з боку українських делегатів під час мирних переговорів у Бресті-Литовському в січні і лютому 1918 р., - писав він, - домагатися включення Холмщини до Української Народної Республіки. Ця територія, розташована на захід від Бугу, була населена українською етнічною більшістю, однак панували там польські впливи. Володіння Холмщиною не мало вирішальної ваги для української державності, проте годі було очікувати, що навіть помірковані поляки примиряться із втратою території, яка вже сто років становила органічну частину Конгресового королівства. Польська громадська думка одноголосно засудила Берестейський договір (в якому Польща не брала участі), і ця справа спричинилася до загострення польсько-української ворожнечі"⁵⁸.

Попри всю переконливість аргументів авторитетного дослідника, з огляду на великодержавницькі амбіції та концепції поляків, вони видаються дещо сумнівними. Навряд чи поступливість українців з даного територіального питання спроможна була б зупинити польську експансію на схід. Та й кидати напризволяще своїх співвітчизників вони, мабуть, теж не мали морального права.

Оскільки на момент укладення мирного договору майже вся територія УНР була захоплена військами Росії, то українські дипломати підписали в Бресті ще один важливий документ. Мова йде про "Відозву до німецького народу у справі допомоги", в якій містилося прохання допомогти Україні звільнитися від російських більшовиків. Будучи зацікавленою в реалізації економічних умов Брестського миру, німецька сторона зобов'язалася протягом трьох місяців допомогти очистити Україну від більшовицьких формувань. Незабаром до цього приєдналася й Австро-Угорщина.

У відповідь на згоду своїх нових союзників надати військову допомогу у боротьбі проти більшовиків українська сторона висловила готовність піти на певні поступки в територіальному питанні. Зокрема погодилася дати запропоновану заяву для прилюдного оповіщення, яка звучала так: "Для того, щоб уникнути непорозумінь при виконанні пункту 2 статті II заключеного 9 лютого 1918 р. у Бересті-Литовську між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною з одного, і Українською Народною Республікою з другого боку мирового договору, стверджується, що передбачена в 2 уступі цієї умови мішана комісія при установленні границі не є зв'язана класти лінію через місцевості Білограй - Щебрешин - Красностав - Пугачов - Радин - Межиріччя - Сарнаки, лиш має право на підставі 2 точки II статті цього мирового договору попровадити границю, що виходить з етнографічних відносин і бажань населення, також на схід від лінії Білограй - Сарнаки"⁵⁹.

Крім того, передбачалося, що згадана мішана комісія буде створена із представників сторін, що заключають договір, а також Польщі, і кожна з сторін буде представлена в комісії рівним числом делегатів. Тим самим приєднання Холмщини і Підляшшя до УНР ставилося в залежність від дій майбутньої комісії, яка, як відомо, ніколи й не збиралась. Названі поступки пояснюються, насамперед, катастрофічним становищем української влади, а також безпрецедентним натиском польських політичних кіл на австро-угорську владу, яка, в свою чергу, посилювала політичний тиск на УНР.

Тим часом досить вигідним для України виявився мирний договір, підписаний 3 березня 1918 р. в Бресті Центральними державами з Росією. В одній з його статей зазначалося: "Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою й визнати мировий договір між цією державою та чотирма союзними державами. Українську територію негайно очистити від російського війська і російської червоної гвардії. Росія припиняє всяку агітацію чи пропаганду проти уряду або масових установ Української Народної Республіки"⁶⁰.

Отже, завдяки діяльності вітчизняної дипломатії проблема територіальної соборності України посіла одне з чільних місць в роботі Брест-Литовської мирної конференції. Вперше за багато десятиліть щойно відроджена Українська держава чітко висунула на високому міжнародному рівні завдання возз'єднання віками розділених державними кордонами східних і західних українських земель. Незважаючи на численні труднощі та перешкоди, їй вдалося тоді досягти перших помітних успіхів на цьому дуже важкому й тернистому шляху.

- ¹ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. - К., 1994. - С.56.
- ² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах.- Т.1. - К., 1996. -С. 529.
- ³ Рубльов О.С., Рєєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. - К.,1999. - С. 75.
- ⁴ Нова Рада. - 1917. - 14 грудня.
- ⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали удвох томах.- Т.2. - К.,1997. -С. 30.
- ⁶ Народня Воля. - 1917. - 17 грудня.
- ⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917 - 1923 рр. - Т. 1. - Ужгород, 1932. - С. 296.
- ⁸ Симоненко Р.Г. Брест. Двобій війни і миру. - К., 1988. - С. 186.
- ⁹ Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. - К., 1998. - С. 37.
- ¹⁰ Несук О. Згідно з Берестейським договором // Політика і час. - 1997. - № 12. - С.64.
- ¹¹ Держалюк М.С. Назв.праця. - С. 34.
- ¹² Українська Центральна Рада... - Т. 2. - С. 67. ¹³Архів Радянської України. - 1932. - № 1-2. - С. 74. ¹⁴Там само. - С. 75.
- ¹⁵ Копиленко О.Л., Копиленко С.О. Держава і право України. 1917-1920. - К.,1997.- С. 46.
- ¹⁶ Українська Центральна Рада... - Т.2. - С. 81.
- ¹⁷ Несук М. Договір, спалений у присутності посла // Політика і час. - 1993. - № 6. - С. 60.
- ¹⁸ Держалюк М.С.Назв. праця. - С. 38.
- ¹⁹ Коваль В. Брест-Литовська мирна конференція 1918 р.: питання про Галичину і Холмщину//Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). Збірник. - К., 1999. - С. 107.
- ²⁰Там само.
- ²¹ Несук М. Назв. праця. - С.60.
- ²² Коваль В. Назв. праця. - С.108.
- ²³ Там само.
- ²⁴ ЦДАВО України. - Ф. 1063. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 2.
- ²⁵ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994. - С. 18.
- ²⁶ Коваль В. Назв. праця. - С. 110.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. - С. 111.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Держалюк М. Назв. праця. - С. 38.
- ³¹ Коваль М. Назв. праця. - С. 113.
- ³² Держалюк М. Назв. праця. - С. 38.
- ³³ Дорошенко Д. Назв. праця. - С. 307.

-
- ³⁴ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 - 1918. - Львів, 1930. - С. 701.
- ³⁵ Там само. - С. 702.
- ³⁶ Там само. - С. 714.
- ³⁷ Українська Центральна Рада... - Т. 2. - С. 97.
- ³⁸ Там само. - С. 99.
- ³⁹ Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР - Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник- Вип. II. - К., 2002. - С. 254.
- ⁴⁰ Там само. - С. 255.
- ⁴¹ Дорошенко Д. Назв, праця. - С. 315.
- ⁴² Симоненко Р.Г. Назв праця. - С. 215.
- ⁴³ Коваль В. Назв, праця. - С. 115.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - К., 1993. - С. 345.
- ⁴⁶ Там само. - С. 346.
- ⁴⁷ Держалюк М.С. Назв, праця. - С. 38.
- ⁴⁸ Українська РСР 1917 - 1939. Збірник документів і матеріалів. - К., 1979. - С. 30.
- ⁴⁹ Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.- 1918. - № 11-12. - 1 лютого.
- ⁵⁰ Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин 9. II. 1918 - 9. II. 1928. Спомини та матеріали.- Львів - Київ, 1928. - С.319.
- ⁵¹ Держалюк М. Берестейський мир і Україна//Пам'ять століть. - 1998. - № 1. -С. 53.
- ⁵² Нагаєвський І. Назв, праця. - С. 397 - 398.
- ⁵³ Там само. - С. 395.
- ⁵⁴ Є-чук Л. Наша радість // Рідне Слово. - 1918. - 23 лютого.
- ⁵⁵ Дорошенко Д. Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 // Хлібороб України. - 1920 - 1921. - 36. II - IV. - С. 53; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле. - Мюнхен, 1969. - С. 239.
- ⁵⁶ Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. - К., 1992.-С. 36.
- ⁵⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 - 1920: В 4 ч. - Відень 1921. - Ч. 2. - С. 115.
- ⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе.- К., 1994. -Т. 1. -С. 103.
- ⁵⁹ Українська Центральна Рада... - Т. 2. - С. 156.
- ⁶⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917 - 1923 рр. - Т. 1. - С. 323.

Резюме

У статті досліджується проблема соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції.

The problem of the unity of the Ukrainian sloes on the Brest-Lithuanian peace conference is being investigated in the article.

С.В.Кульчицький (Київ)

**ОПІР СЕЛЯНСТВА СУЦІЛЬНІЙ
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ**

Починаючи у 1929 р. нову спробу побудови комунізму, Сталін врахував вади попереднього штурму 1918-1920 рр. Зокрема, зважаючи на силу й організованість робітничого класу, він не наважився відібрати у нього право вільного вибору місця праці. Селяни залишалися неорганізованими, і кремлівським вершителям їх долі здавалося, що держава зможе здійснити колективізацію за повною програмою. Повною програмою була коммуна. Досвід колективізації 1919 р. враховувався лише в тому розумінні, що "підповзання" до комуні здійснювалося поступово, через залучення селян до попередніх, тобто нижчих форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство спільного обробітку землі, з ним починали працювати в напрямку переведення статуту тсозу на артільний. Селян, залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі - в комуну. Ця робота проводилася паралельно з іншою: тиснули на тих, хто ще не ввійшов до створеного колективу. Кінцевою метою було переведення жителів кожного села на статут комуні.

Механізм примусової колективізації такого типу добре показаний у доповідній записці Шевченківського окрвиконкому від 30 січня 1930 р.¹

Сталіна не влаштовували тсози і навіть артілі. В них селянин не ізолювався від ринку повністю. Однак генсек не бажав ускладнювати кампанію суцільної колективізації закликами до негайної комунізації. В питанні про форму колгоспів, так само як і в питанні про темпи суцільної колективізації, він старався завчасно не формулювати кінцеву мету або маскував її.

Доповідаючи на II конференції КП(б)У у квітні 1929 р. про п'ятирічку колгоспного будівництва України, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер підкреслював: зростання йтиме за рахунок простіших форм колективних об'єднань - товариств спільного обробітку землі. За його розрахунками, в 1933 р. у колгоспи треба було об'єднати 28 відсотків сільського населення. Питома вага тсозів у загальній чисельності колгоспів мала зрости до 80%. Таке співвідношення показників колективізації при одночасному насиченні сільського господарства машинною технікою (зокрема 42 800 тракторів протягом першої п'ятирічки) забезпечувало, на думку Шліхтера, цілковиту реальність перетворень у сільському господарстві².

Проте рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було створено новий загальносоюзний управлінський орган - Наркомат землеробства СРСР. Наркомом землеробства 7 грудня було затверджено людину з близького оточення Сталіна - Я.Яковлева (Епштейна). Того ж дня Наркомзем УСРР та Колгоспцентр опублікували зразковий "Статут товариства спільного обробітку землі". В ньому вже відбивалася позиція не О.Шліхтера, а Я.Яковлева: статут пропонував усупільнювати не тільки обробіток землі, а й домашню худобу і птицю³. Процес колективізації в Україні після опублікування цього документа пішов відповідно до його положень.

Це занепокоїло С.Косіора, який намагався в рамках власної компетенції стримати радикалізм "соціалістичних перетворень". У директивному листі до місцевих партійних організацій "Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації" від 27 грудня 1929 р. він попереджав: "Щодо усупільнення тяглової живої сили та худоби треба додержуватися такої лінії:

Треба намагатися якнайскоріше усупільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усупільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні й машинні, машиново-кінні колони, щоб якнайраціональніше використовувати робочу худобу в усупільненому господарстві.

Щодо усупільнення продукційної молочної й дрібної худоби, то треба проводити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов, маючи на увазі насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та потребу організувати на усупільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час усупільнення обов'язково збільшити випуск товарної продукції"⁴.

Тут немовби ставився наголос на збільшенні товарної продукції колгоспів (цей термін уже не мав нічого спільного з ринком й означав поставки продукції державі). Проте основна увага у директивному листі приділялася тезі про нераціональність усупільнення селянської худоби, крім робочої. Примусове усупільнення всього, чим володіли селяни, не тільки величезною мірою загострювало політичну обстановку на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже у новоутворених колгоспах не було умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки колективізаційний смерч.

Тим часом у Москві йшла робота по визначенню конкретних заходів у

справі суцільної колективізації. 5 грудня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для розробки питань "про темпи колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави". Встановлювався двотижневий строк роботи комісії⁵. 22 грудня голова комісії Я.Яковлев направив у політбюро ЦК проект постанови, в якій містилися такі рядки:

"Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів складатимуть середняцькі прошарки села, які впродовж ряду років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, основною формою організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, в якій колективізовано основні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочних корів тощо, де вони обслуговують споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний дальший крок в бік усусільнення по шляху до комуні повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності в міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства"⁶. Отже, в комісії перемогла точка зору більш поміркованих членів - представника Колгоспцентру СРСР Г.Камінського, партійних керівників України (С.Косіора), Казахстану (Ф.Голощокіна), Середньої Волги (М.Хатаєвича). До речі, така позиція більшості членів комісії підбадьорила завжди обережного С.Косіора і дала йому можливість звернутися з наведеним вище директивним листом до партійних комітетів КП(б)У.

Коли Сталін одержав проект комісії Я.Яковлева, він звернувся з ним до В.Молотова. Той назвав проект невдалим, "місцями з фальшивими нотами". Як фальшиву ноту, Молотов кваліфікував обґрунтування причин утворення артілей замість комун⁷. Сталін з ним солідаризувався. Одночасно член комісії, заступник голови Раднаркому РСФРР Т.Рискулов направив у політбюро ЦК свої зауваження від імені меншості. Зокрема він заперечував проти вказівки про можливість зберегти у приватній власності дрібний реманент, молочних корів тощо. "Ця установка, - зазначав він, - об'єктивно спрямована на затягування боротьби з індивідуалістичними прагненнями селянства"⁸.

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян зберігати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. На Наркомзем СРСР покладалося завдання - в найкоротші строки розробити зразковий статут сільськогосподарської артілі "як перехідної до комуні форми колгоспу"⁹.

Ця теза про перехідність сильно вплинула на Зразковий статут сільськогосподарської артілі, опублікований Наркомземом і Колгоспцентром СРСР 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною й комунною формами колгоспу в ньому навмисно було стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства являла собою лише декларацію, тому що в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки і не вказувалося на те, що колгоспник може тримати корів та дрібну худобу¹⁰.

Для Сталіна і його оточення провал комун у 1919 р. нічого не означав. Комуні вважалися найвищою формою "колгоспного руху", оскільки в них досягався максимально високий ступінь відчуження селян від власності.

В.Ленін, навпаки, ще до запровадження непу почав ставитися до комун дуже обережно. Це засвідчує, наприклад, його телеграма Х.Раковському і М.Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалася така програма дій для незаможників України: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення "чорного переділу" ("відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти"). Телеграма закінчувала-

ся рекомендацією: "Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни"¹¹. Тут Ленін ще маневрував з термінологією, тому що як можна відрізнити комуну від лжекомуні? Але через деякий час, у січні 1921 р., відповідаючи на лист залізничників ст.Пролетарська (Владикавказької залізниці), які повідомляли про влаштування сільськогосподарської комуни, він зазначив: "Без ділового практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь"¹².

Сталін зайняв протилежну позицію. Він навіть не збирався обмежитися комунізацією селянства, тобто цілковитою ліквідацією його приватної власності на засоби виробництва. Генсека в принципі не влаштовувала та форма власності, що утворювалася на селі в ході суцільної колективізації. Вважалося, що ця форма, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна "перерости" у найближчому майбутньому в державну, тобто колгоспи мали бути перетворені на радгоспи. Вже на початку 1930 р. розгорнулись експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. Воно здійснювалося за двома напрямками: по-перше, почали організовуватися кущі колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, виникали аграрно-індустріальні комбінати. Укрколгоспцентр у січні 1930 р. затвердив проект організації агроіндустріального комбінату на Херсонщині, що мав охопити площу в 160 тис. гектарів і спеціалізуватися на інтенсивних культурах, продуктивному скотарстві та переробній промисловості. Було затверджено також проект Воєчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. гектарах з напрямками: бурякосіяння, продуктивне скотарство і птахівництво. Загальні капіталовкладення у створення цього комбінату становили 45 млн рублів. Передбачалося зібрати серед селян 27 млн рублів і взяти у держави кредит в розмірі 18 млн рублів на три роки. Вважалося, що через три роки валова продукція комбінату сягне півмільярда рублів. Ці донкіхотські проекти почали втілюватися у життя, а тим часом процес розорення селян колективізацією набував дедалі ширшого розмаху.

Опір селян відбувався в різних формах. Цей опір був абсолютно неорганізованим, але його сила полягала в масовості. Масовість допомагала селянам долати страх перед розкуркуленням.

Збройний опір селян не набув великого поширення. По-перше, зброя, що залишалася від воєнних часів, була "викачана" із села чекістами. По-друге, умови для розгортання партизанської війни були несприятливими. Суцільна колективізація розгорталася в степовій і лісостеповій зоні, де партизанським загонам важко було розгорнутися. Місцевість всюди була перенасичена військовими гарнізонами, готовими до ліквідації "спалахів бандитизму". У Червоно-Повстанському районі на Одещині повстанцям вдалося на кілька днів захопити великі села (Яськи, Градениці, Троїцьке), але цей спалах місцева влада придушила у зародку. На Чернігівщині і Дніпропетровщині у ліквідації збройних повстань були задіяні регулярні війська. Та найчастіше селянство висловлювало свій протест проти колективізації у мирних формах. Особливо дошкульними для місцевої влади були так звані "баб'ячі бунти": селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на власну корову, дрібну худобу і птицю.

Зростання напруженості в селах відбувалося в суворій відповідності з темпами колективізації. Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усуспільненої землі, підвищувалися по регіонах України таким чином (у відсотках до всієї орної землі)¹³:

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1 жовтня 1929 р.	2,8	7,8	5,7	12,4	8,6
1 січня 1930 р.	3,5	15,8	9,5	21,7	16,4
1 лютого 1930 р.	3,9	30,0	15,5	39,5	29,3
1 березня 1930 р.	31,1	74,0	58,3	77,3	68,5
10 березня 1930 р.	31,1	73,8	62,1	80,3	70,9

Ці дані свідчать, що якісний стрибок стався в лютому 1930 р. По всій Україні за цей місяць (виняток становило лише Полісся) частка колективізованої землі стала набагато більшою, ніж частка землі у розпорядженні одноосібників. Незважаючи на те, що більшість лютневих колгоспів ще залишала-ся "паперовою" (вони просто не встигали організаційно оформитися), можна констатувати, що в колгоспи, відповідно до сталінського твердження (яке відносилось до початку листопада 1929 р.), справді пішов середняк. Однак нечуваний тиск держави на селян не залишився без наслідків. Політична напруженість у лютому 1930 р. зросла до розмірів, які реально загрожували сталості державного ладу.

Грандіозний розмах селянських хвилювань в усіх районах суцільної колективізації викликав надзвичайну стурбованість у керівників партійних комітетів. 11 лютого в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік. 21 лютого ЦК ВКП(б) скликав нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України з участю членів політбюро ЦК. На обох нарадах керівники місцевих партійних організацій говорили про серйозність становища, але не висловлювалися за те, щоб дати задній хід "соціалістичним перетворенням" на селі. В радянській історіографії було прийнято вважати, що ці наради забезпечили поворот у політиці суцільної колективізації, ознаменований публікацією 2 березня в газеті "Правда" статті Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів"¹⁴. У світлі нових фактів ці твердження слід вважати помилковими.

Передусім треба відокремити два питання: про темпи колективізації і про форми, в яких вона відбувалася. Керівництво КП(б)У в цих питаннях дотримувалося протилежних позицій.

18 лютого з ініціативи С.Косіора ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про стан підготовчих робіт до весняної сільськогосподарської виробничої кампанії", її зміст не відповідав назві. ЦК давав вказівку припинити замасковану комунізацію селянства. Примусове усуспільнення дрібної худоби та птиці, зазначалось у постанові, "відіб'ється на виконанні основних завдань колективізації і створить труднощі для масового розгортання колективізації сільського господарства". Окружним комітетам КП(б)У пропонувалося безпосередньо зосередитися на "усуспільненні основних засобів - землі, робочої худоби, сільськогосподарських машин і знарядь та на організації правильного ведення господарства всередині колгоспів"¹⁵. Разом з тим окружками і райкоми партії 24 лютого одержали вказівку колективізувати Степ на 100 відсотків уже за час весняної посівної кампанії, а всю республіку - восени 1930 р.¹⁶

Якщо розглядати по днях те, що відбувалося в центрі, то слід почати з листа, який голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ Г.Орджонікідзе отримав 25 лютого від В.Балицького. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями "з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації". В листі наводилися факти про гостру селянську реакцію на примусову колективізацію. Тим не менше, лист закінчувався висновком: "У нас, на

Україні, справи складаються благополучно". Рукою Сталіна на першій сторінці документа зроблена помітка: "Цікавий лист"¹⁷.

Наступного дня в ЦК ВКП(б) надійшла по прямій лінії з Харкова панічна телеграма від П.Любченка і Г.Петровського. Українські керівники повідомляли про факти "грубого перекручення партійних директив" на місцях, які викликали "селянський рух" проти колективізації (цей вислів був протилежним усталено-офіційному "колгоспному руху"). Вони вимагали від центральної влади вжити термінових заходів. Термінологія телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) була використана у знаменитій сталінській статті "Запаморочення від успіхів". Тому варто навести її зміст хоча б у скороченому вигляді:

"Одержаними Шепетівки 24 лютого відомостями прикордонному Плужнянському районі виникло масове хвилювання, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги відкриття церкви, ліквідації колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причини руху - недостатня підготовка в окремих селах колективізації при форсованому темпі (усуспільнення реманенту, посівматеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотесність комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини шляхом масових фактичних обшуків дворів; головотесність закриттям церкви в районному центрі Плужному і описування сільрадою села Переросле майна церкви..."¹⁸.

Аналогічні повідомлення надійшли в ЦК ВКП(б) 26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа та з Рязані. Безсумнівно, однак, що Сталіна особливо хвилювало становище на українсько-польському прикордонні. Загострення політичного становища в Україні він завжди сприймав дуже серйозно. Найбільша національна республіка з тривалими традиціями визвольної боротьби і великими конституційними повноваженнями завжди становила загрозу для центральної влади.

Підсумки того, що відбувалося в лютому на селі, було підбито у зведенні ОДПУ СРСР, датованому 17 березня. До групи "особливо вражених" регіонів чекісти віднесли Україну, Центральну Чорноземну і Московську області. Висновок формулювався за кількістю хвилювань та інших виступів проти колгоспів у січні - першій половині березня 1930 р.¹⁹

Наприкінці лютого не планувалися засідання політбюро ЦК ВКП(б). Рішення принципової важливості було прийнято опитуванням 28 лютого і внесено в протокол засідання політбюро ЦК 5 березня 1930 р. Наведемо його:

"а) Доручити комісії у складі тт.Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева і Юркіна* остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т.Риковим. Строк роботи - 24 години з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі.

б) Доручити т.Сталіну того ж дня виступити з статтею в газетах"²¹¹.

Нова редакція Зразкового статуту сільськогосподарської артілі давала чітку відповідь на питання про те, що саме треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. Фіксувалася необхідність утворення неподільних фондів, визначалися принципи організації й оплати праці.

Разом з тим у документі нечітко формулювались або взагалі були відсутні положення про права й обов'язки колгоспників, про норми внутріколгоспної демократії, а також про права самого колгоспу. Тому статут

не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа, не мали й тіні самостійності у відносинах з компартійно-радянським апаратом.

У тому ж номері газети "Правда" від 2 березня, де друкувався Зразковий статут, з'явилася стаття Сталіна. Генсек заявляв твердо, без маневрування й недомовок: "Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найбільш доцільною формою розв'язання зернової проблеми". У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. "Не можна насаджувати колгоспи силою, — повчально писав він. — Це було б глупо й реакційно".

Мабуть у розпорядженні сучасних істориків набагато менше фактів про становище в радянському селі в ті лютийні дні, ніж їх тоді було в політбюро ЦК ВКП(б). В усякому разі, нам не треба дивуватися незвичній картині, яка раптом постала в країні у першій декаді березня 1930 р.: жахливий колективізаційний смерч, що покривав собою мало не весь небосхил, застиг на місці.

Трохи пізніше Сталін та його оточення пояснили зупинку в колективізації компартійно-радянському апарату, який потрапив у стан шоку. Це було зроблено у формі закритого листа ЦК ВКП(б), адресованого низовим партійним організаціям. Навіть у закритих листах, які були цілком звичайною формою спілкування між "верхами" і "низами" державної партії впродовж багатьох десятиліть, не часто зустрічається той рівень відвертості, з яким "верхи" звернулися до низових організацій в документі під назвою "Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії" від 2 квітня 1930 р.:

"Поступившие в феврале мес. в Центральный Комитет сведения о массовых выступлениях крестьян в ЦЧО, на Украине, в Казахстане, Сибири, Московской обл. вскрыли положение, которое нельзя назвать иначе, как угрожающим. Если бы не были тогда немедленно приняты меры против искривлений партлинии, мы имели бы теперь широкую волну повстанческих крестьянских выступлений, добрая половина наших "низовых" работников была бы перебита крестьянами, был бы сорван сев, было бы подорвано колхозное строительство и было бы поставлено под угрозу наше внутреннее и внешнее положение. Этим было вызвано вмешательство ЦК, изменение Устава с/х артели и опубликование по специальному постановлению ЦК статьи т.Сталина "Головокружение от успехов"²¹.

У світлі того, що відбулося потім, сталінську статтю вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, яка наближалася, й терміново відступив, але потім своє надолужив. З такою точкою зору погодитися не можна. Треба зважити, від чого відмовлявся Сталін.

Ішлося про те, що тепер основною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не говорилося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба і птиця), ця власність "нелегально" існувала. Вона допомагала колгоспнику виживати. Одночасно уламки приватної власності послужили пом'якшуючою прокладкою в непростих (тобто в нееквівалентних) відносинах між містом і селом. Завдяки цьому чужорідному в комуністичній системі елементу вдавалося більш-менш пом'якшувати жорсткі параметри виробництва, яке функціонувало тільки завдяки директивам, що йшли іззовні.

Замість комуни, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, виникла селянська артіль - "дволийкий Янус". Одним своїм обличчям вона була обернена до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало

завдяки природній заінтересованості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення хоча б обмеженого в своїх параметрах вільного ринку, на якому ціни формувалися б за законами попиту та пропозиції. Вона вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, але й у всій економіці.

Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів у реалізації продукції, "отоварюванні" грошової заробітної плати, політиці капіталовкладень тощо. Поряд з вільним вибором місця праці, яке було надане Сталіним робітничому класу без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння ним усіх вад милітаризації трудового процесу, селянин виборив собі присадибну ділянку з коровою і дрібною худобою. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале функціонування. Вона завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою економікою, але давала можливість керівникам Кремля використовувати свій колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла в силу самої своєї природи.

Отже, Сталін оголосив свій експеримент з комунізацією селянства лівачьким перекрученням лінії партії, звинувативши у цьому місцевих працівників. Теза про "перекручення" увійшла з того часу в офіційну історію, хоча не всіх переконала. Зокрема, у виступі делегата з Маріуполя на XI з'їзді КП(б)У Меркулова відзначалося: серед деяких працівників побутує думка про те, що "помилки, які роблять на місцях, це - помилки Центрального Комітету партії, помилки, які на місцях, є помилки т.Сталіна"²².

Для сторонніх спостерігачів було ясно, що "перекручення" являли собою політичну лінію, яка ґрунтувалася на певних теоретичних уявленнях. Так, у рефераті про радянську аграрну політику, який на початку 1934 р. підготувало польське посольство в Москві, читаємо: "У першій, гарячковій фазі колективізації приватна власність заперечувалася майже повністю, що проявилось у форсуванні об'єднань типу комуни із спільним житлом, кухнями і з колективізованою худобою, навіть дрібною. Поступово відступаючи від цієї теоретичної концепції, селянам повертали власність на хати, городи, дрібну худобу, а врешті, й на корів"²³.

Польські аналітики були надто оптимістичної думки про здатність керівників Кремля відійти від комуністичної концепції, на якій ґрунтувалася ідея суцільної колективізації. Спочатку відступ до артіль вважався тимчасовим. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б) "Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства" підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що "ОЮ "колгоспний рух може підніматися до вищої форми - до комуни - відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників"²⁴.

Це припущення, однак, не справдилось. І.Сталін більше не наважився посягнути на селянську корову і присадибну ділянку, хоча, траплялося, обкладав вирощену на ній продукцію величезними податками. Проте до кінця життя генсек був переконаний, що директивні установки програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно втіляться в життя. "Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, - писав він у 1952 р., - треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і включити їх в систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами"²⁵.

Повертаючись до подій березня 1930 р., слід зазначити, що стаття Сталіна "Запаморочення від успіхів" істотно знизила ступінь напруженості

на селі. Однак аналіз документів, які нині є доступними історикам, свідчить про те, що вождь танцював славнозвісне ленінське танго ("крок назад, два кроки вперед"), добиваючись просування до мети, глибоко чужої народним інтересам.

Проаналізуємо, наприклад, рішення, які були прийняті на другий день після публікації сталінської статті в газеті "Правда" членами політбюро ЦК КП(б)У:

"а) Розроблений ДПУ УСРР план проведення в прикордонних округах операції по вилученню куркульських контрреволюціонерів і шпигунських елементів - затвердити (цей пункт рішення фігурував в "особій папці" чекістського діловодства. - *Авт.*).

б) Терміново відрядити ВІЗ округів 400 працівників на два місяці на допомогу місцевим парторганізаціям за наступною розкладкою (у додатку на вдалилися списки. - *Авт.*).

в) Внаслідок масових неподобств, допущених у Шепетівському окрузі під час проведення колективізації, й явно незадовільного керівництва окружкома, після заспокоєння в окрузі викликати секретаря ОПК т.Пилипенка для повідомлення ЦК.

г) Доручити т.Косіору скласти проект листа окружкомам і райпарткомам у питанні про перегини при колективізації.

д) Доручити т.Хвилі* терміново розробити питання про поліпшення роботи преси в прикордоноокругах і про збільшення розміру газет.

е) Визнаючи необхідним поліпшення матеріального становища міліціонерів, доручити:

1) НКТоргу збільшити хлібну норму.

2) РНК терміново розглянути питання про збільшення ставок.

Доручити РНК розглянути питання про воєнізацію міліції".

На цьому засіданні політбюро ЦК були прийняті ще два рішення, що торкалися ДПУ (окремо, "особою папкою"):

"а) Доручити Секретаріату ЦК завтра же виділити групу відповідальних працівників для розслідування на місці причин масових хвилювань в Одеському і Бердичівському округах.

б) Доручити ДПУ поставити перед ОДПУ питання про виділення додаткового контингенту для забезпечення висилки куркулів з промислових районів"²⁶.

Усі ці рішення означали, що компартійно-радянське керівництво мало намір відступити перед проявами стихійних заворушень, заспокоїти селянство, але викоренити з його середовища всіх, хто міг чинити активний опір дальшому здійсненню суцільної колективізації. Напередодні нових кроків у розгортанні колективізації треба було зміцнювати силові органи - чекістів і міліцію. В більшості сільських районів міліція була єдиним силовим органом, на який мала покладатися місцева влада.

На доповнення статті Сталіна, 10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі". Вона починалася з констатації зробленого: "За короткий строк партія добилася величезних успіхів у справі колективізації ("уже колективізовано понад 50 відсотків господарств, п'ятирічний план уже виконано більше, ніж удвоє"). Це твердження стало камертоном усієї постанови. Вона орієнтувала компартійно-радянський апарат на закріплення досягнутих успіхів шляхом "рішучої, нещадної боротьби з викривленнями політики партії в колгоспному русі"²⁷.

В партійній організації України широко обговорювали постанову ЦК ВКП(б) від 10 березня (в радянській історіографії цей документ датувався

14-м березня, за днем опублікування). В районних і окружних організаціях, нерідко за участю спеціальних емісарів, надісланих від ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), розроблялися заходи, спрямовані на заспокоєння селянства. Зокрема Одеський окружком схвалив таку резолюцію: "Домогтися того, щоб усі комуністи округу глибоко усвідомили постанову ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі й розгорнули енергійну роботу по її виконанню; створити у районах трійки, які повинні терміново перевірити списки розкуркулених та позбавлених виборчих прав і негайно виправити помилки відносно середняка; організувати у всіх районах спеціальні комісії по контролю за неухильним здійсненням на місцях постанови ЦК ВКП(б) від 10 березня"²⁸.

В рамках ліквідації "перегинів" були перевірені списки розкуркулених у 309 районах, де проводилася кампанія розкуркулення. Було розглянуто, зокрема, скарги 10 495 селян, яких вислали на північ. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9 відсотків від загальної кількості, було розкуркулено неправильно. Цим селянам дозволялося повернутися на батьківщину, їм поверталось конфісковане майно або відшкодовувалася його вартість²⁹. Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

До складу групи відповідальних партійних працівників, які направлялися в округи для подолання "перекручень", ЦК КП(б)У включив С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського, Л.Картвелішвілі, В.Затонського, М.Скрипника, О.Шліхтера. У райони були направлені окремими партгруппами 73 працівники ЦК КП(б)У і центральних установ³⁰.

Як представник центру до України прибув Г.Орджонікідзе. Тривалий час він перебував у Криворізькому, Миколаївському і Херсонському округах. 22 березня Орджонікідзе інформував з Кривого Рога Й.Сталіна і С.Косіора про обстановку в Долинському районі: "Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків. Окремим, хто виходить (з колгоспу. - *Авт.*), не видають ні коня, ні насіння. Відповідь: закінчимо сівбу, а потім будемо розмовляти"³¹.

Незважаючи на заступництво високого гостя, політбюро ЦК КП(б)У розв'язало питання по-своєму. Вислухавши 28 березня думку урядової посівної трійки у зв'язку із запитами з місць, керівництво КП(б)У роз'яснило: в тих округах, де розпочалася сівба, питання про окремі виходи з колгоспу і виділення усуспільнених ними землі та реманенту повинні розв'язуватися лише по закінченню сівби³².

3 квітня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло звіт керівників Шепетівського окружкому партії, а 8 квітня — Тульчинського ОПК. Окружна ком-партійно-радянська верхівка проявила особливу активність у здійсненні колективізації, внаслідок чого становище на селі вкрай загострилося. Було прийнято рішення оновити керівництво, і відповідні постанови негайно опублікували в газетах³³.

За цією же схемою діяли й окрпарткоми у місцевостях, де селянство проявляло особливе невдоволення адміністративним тиском під час колективізації. 8 квітня Миколаївський ОПК прийняв таку формулу звинувачення: "Замість усунення помилок і перегинів, широкого роз'яснення політики партії в колгоспному будівництві й тим самим мобілізації бідняцько-середняцьких мас навколо ленінської лінії партії, зміцнення колгоспів, Баштанський РІЖ робив спроби затримати виходи засобами адміністративного впливу". В зв'язку з цим окрпартком розпустив бюро РПК і зобов'язав районну партійну організацію скликати конференцію для обговорення становища й обрання нового керівництва. Ідентичне рішення було прийняте по Ново-одеському ОПК³⁴.

15 квітня Харківський ОПК за пропозицією П.Постишева проявив ініціативу: припинити карні справи і звільнити від арешту селян, які брали участь у "волинках", провести у районах показові судові процеси проти осіб, звинувачуваних у знущаннях над колгоспниками^{3г)}.

Показові покарання представників місцевих органів влади здійснювалися в дусі реалізації вказівок, що містились у статті Сталіна "Запаморочення від успіхів". Вони мали на меті тільки одне: врятувати справу колективізації. Проте перед районними й окружними компартійними комітетами виникла майже нерозв'язна проблема: не перешкоджати селянам виходити з колгоспів, якщо вони на цьому наполягали, й одночасно утримати максимально високий рівень колективізації. Як правило, гору брала тенденція зберегти колгоспи. Якщо ця тенденція негативно впливала на весняну сівбу, дозволялося жертвувати успіхами колективізації. Опитуванням політбюро ЦК КП(б)У 29 квітня скасувало своє рішення місячної давності й ухвалило протилежне: "Через випадки серйозної затримки сівби внаслідок незадоволення заяв про вихід з колгоспів і у зв'язку з цим відмову індивідуальних господарств здійснювати сівбу - ЦК КП(б)У пропонує у тих випадках, коли випробувано всі засоби переконування, здійснити негайно виділення землі..., повернути живий і мертвий реманент та насіння"^{3к)}.

У зведенні інформаційного відділу ОДПУ про становище в Україні масові виходи з колгоспів були названі "антиколгоспним рухом"³⁷⁾. І справді, як не старалися органи влади на місцях утримати рівень колективізації, за перші сто днів після припинення адміністративного тиску на селян він істотно знизився. Динаміка колективізованих селянських господарств по регіонах України в першій половині 1930 р. виглядала так (в тис.):^{3к)}

	10 березня	1 травня	20 червня	Вийшло з колгоспу за 100 днів
Полісся	147,0	65,8	61,8	75,1
Правобережний Лісостеп	1268,6	729,9	586,8	681,4
Лівобережний Лісостеп	707,5	466,4	357,0	350,5
Степ	1126,2	820,1	649,4	476,8
По республіці	3248,9	2082,2	1655,1	1593,8

Дозволом на вихід скористалася майже половина селян. Менша життєздатність колгоспів у Поліссі і на Лівобережжі пояснювалася тим, що в цих регіонах колективізація не встигла вийти зі стану "паперової". На 20 червня частка колективізованих господарств дорівнювала по степовій зоні 41,1 відсотка, правобережному Лісостепу - 33,6, лівобережному Лісостепу - 29,9, Полісся - 11,6, а в цілому по Україні - 32,8 відсотка³⁹⁾.

Вихід з колгоспів тривав безперервно з березня по вересень 1930 р. За цей час рівень колективізації знижувався таким чином (у відсотках):⁴⁰⁾

	по кількості господарств	по орній землі
10 березня	64,4	70,9
10 квітня	44,3	53,2
1 травня	41,3	49,8
1 червня	36,1	45,8
1 серпня	29,5	36,5
1 вересня	28,4	34,8
1 жовтня	28,7	34,1

Звертає на себе увагу істотно більший рівень колективізації по орній землі у порівнянні з показником по господарствах. Пояснення просте: до колгоспів переходила земля депортованих "куркулів". Поки керівництво державної партії утримувалося від тиску на селян, останні здебільшого старалися вийти з колгоспів. Восени 1930 р. у них залишалося менше третини селянських господарств.

Хто ж залишився в колгоспах? На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У І.Мусульбас дав на це чітку відповідь: "У колгоспи втягнуто 30-35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу не брали майже ніякої участі в продукуванні товарної продукції, господарства їх мали споживацький характер. Ми зараз втягнули бідняцьку масу в колгоспи"⁴¹.

Доводиться взяти на віру твердження про те, що від 30 до 35 відсотків господарств (за 100 відсотків бралася вся кількість селянських господарств) належало колишнім незаможникам. В офіційній статистиці соціальний зріз колгоспників відсутній. Якщо порівняти ці дані з кількістю колективізованих господарств (28,7 відсотка на 1 жовтня 1930 р., 34,4 відсотка на 1 січня 1931 р.), то можна зробити переконливий висновок: з колгоспів виходили селяни-власники, за радянською термінологією - середняки. Восени 1930 р. колгоспи стали такими ж, якими були в 1929 р. - незаможницькими. Такі колгоспи не являли собою жодного інтересу для держави: вони не давали їй товарної продукції.

Припинення виходу з колгоспів було пов'язане з відновленням наступу держави на селян-власників. Коли розпочався новий наступ і з чийої ініціативи?

Сталін полюбляв подовгу відпочивати на субтропічному узбережжі Чорного моря. Завдяки цій його звичці ми тепер маємо документальні свідчення про хід розв'язання державних справ у ті місяці, коли генсек перебував на відпочинку, а в Москві залишав замість себе "на господарстві" В.Молотова або Л.Кагановича. Коли Сталін перебував у Кремлі, справа обмежувалася усними розмовами, а потім реалізувалася одразу у вигляді постанови політбюро ЦК або іншого директивного документа. Коли Сталін відпочивав, його задуми набували вигляду листів-інструкцій для найближчого оточення.

2 вересня 1930 р. Сталін написав з Кавказу Молотову: "Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам... зосередити всю свою увагу на організації припливу в колгоспи... Словом, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і все вирішуючий тепер фактор сільгоспбудівництва"⁴².

Новий наступ на селян розпочався з директивного листа ЦК ВКП(б) "Про колективізацію", розісланого 24 вересня 1930 р. обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У листі ставилося завдання "добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху". Окремо підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти по шляху створення сільськогосподарської артілі "як основної форми колгоспного руху на даному етапі". Засуджувались "як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої праці по дальшому розгортанню колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мова йшла про 1929/30 господарський рік. - *Авт.*) лівих закрутів і помилок"⁴³.

Реагуючи на лист, ЦК КП(б)У на пленумі, що відбувся 9-13 грудня 1930 р., намітив нові строки для втягнення в колгоспи середняка. У резолюції по доповіді І.Мусульбаса "Про колективізацію" зазначалося: "Досягнутий рівень колективізації на Україні, розгортання нових МТС, піднесення колгоспного руху створюють можливість наступної весни подвоїти сучасний рівень колективізації та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів України (Степ). Для районів Полісся і деяких найбільш відсталих, із заплутаним землекори-

стуванням районів прикордонної смуги, де рівень колективізації тепер незначний і структура господарства має свої особливості, дальший розвиток колективізації треба провадити такими темпами, щоб забезпечити в основному закінчення суцільної колективізації протягом 1932 року"¹¹.

Ця резолюція виглядала досить дивно: було назване Полісся, про яке раніше завжди забували через його незначну частку в зерновиробництві, але не згадувалися ні Правобережний, ні Лівобережний Лісостеп, тобто більше половини території республіки. Незрозумілу забудькуватість керівників України швидко виправив об'єднаний пленум ЦК і ЦКІС ВКП(б), який відбувся через тиждень. ЦК ВКП(б) підтвердив плани щодо Степу і доручив харківському компартійно-радянському центру колективізувати в 1931 р. не менше половини селянських господарств лісостепової зони¹⁵.

Четвертий пункт резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У "Про колективізацію" визначав темпи, а наступний, п'ятий пункт - той важіль, завдяки якому можна було реалізувати ці темпи: "Боротьба за колективізацію є насамперед боротьба проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нешадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села і повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації"¹⁶.

Не мало жодного значення те, що в 1930 р. уже була здійснена кампанія по ліквідації куркуля, яку тоді оголосили успішною і завершеною. Йдучи в наступ на село, сталінська держава знову повинна була вишукувати куркуля серед селян, щоб загрозою розкуркулення загнати їх у колгоспи.

"Наступ на глитая" у цьому документі не обов'язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати на нього хлібозаготівлями і "фінансовими заходами", тобто посиленням оподаткуванням. Наступали на тих, хто не давав згоди на колективізацію. Саме їх й оголошували куркулями.

Те, що приховувалося за гладенькими формулами партійних документів, вилазило на поверхню в документах чекістів, які фіксували реальну дійсність без будь-якого маскування. У доповідній записці інформаційного відділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. наводилися такі факти:

"В с.Грем'ячко Зеньківського району кол. Проскурівського окр. сільрада без відому селян склала список на 50 середняцьких господарств, які "беззастережно повинні вступити в колгосп". У Бобринецькому районі голова колгоспу "Нове життя" з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: "На "індусів" (одноосібників) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися в колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть - тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати"¹⁷.

Як бачимо, в реальному житті не ховалися за маскувальний термін "куркуль", там фігурували селяни-індивідуали - "індуси". Куркулів влада вигадувала для того, щоб загнати селян у колгоспи. Нестерпно великі хлібозаготівлі виконували ту ж роль, хоча, як це зрозуміло, держава завжди потребувала хліба.

Досвід перших місяців 1930 р. не пропав даремно для керівників державної партії. Тепер вони виступали "як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків" (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У). Прямий адміністративний тиск на селян закінчився катастрофічною поразкою сталінського курсу на суцільну колективізацію. Організаторам колективізації рекомендувався інший шлях: створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними "до двору" завданнями і податками, а потім чекати цілком

добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу. Проте завдання і податки ставали ефективними тільки в умовах постійної загрози негайного розкуркулення. Без такої загрози хто б звернув увагу на податківців?

На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У з доповіддю про нові завдання центру по колективізації виступив І. Мусульбас. Завдання були важкі, і багато хто розгубився. Тому компартійно-радянське керівництво напучувало членів ЦК порадами. В. Чубар різко критикував представників 35 районів, які заявили: нам нема кого розкуркулювати, індивідуально оподатковувати, бо куркуля у нас нема. На це Чубар відповідав так: "Нам не лише на куркуля тепер треба натискувати, нам треба тепер натискувати й на того, хто проводить куркульську лінію, хто, по суті, здійснює програму куркуля"⁴⁸.

Це була нібито загальна установка. Значно агресивніше, розставляючи всі точки над "і", виступив П. Любченко. Суть його промови-інструкції виглядала так:

"Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі - це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. їм здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення - що, мовляв, наші куркулі в Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На деякого з наших комуністів напав острах в зв'язку з таким величезним завданням - колективізувати 1,5-2 млн. бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгорнення колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є"⁴⁹.

Повторна кампанія (висловлюючись чекістською мовою - операція) розкуркулювання готувалася в Україні досить ретельно, з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад, який проходив у Харкові з 25 лютого по 4 березня 1931 р. У резолюції "Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва" він поставив вимогу перед органами радянської влади "рішуче провести ліквідацію куркуля як класу"⁵⁰.

Органи державної безпеки повинні були забезпечити виявлення в українському селі "куркулів та антирадянських елементів", використовуючи власну мережу спеціального освідомлення і свою агентуру⁵¹. Завданням чекістів було виявлення тих людей у селянському середовищі, які могли б активно виступити проти політики суцільної колективізації. Їх треба було вислати з України в першу чергу. До цієї основної групи додавалися, за вибором місцевих властей, ті, хто міг бути покараний за своє небажання увійти до колгоспу, ухилення від сплати встановленого податку, невиконання завдань по хлібу або м'ясозаготівлях тощо.

План кампанії розкуркулення розробляла комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Панасом Любченком. Цей план набув вигляду резолюції (ухваленої політбюро ЦК 23 квітня 1931 р. як його власний документ).

В архіві ЦК КП(б)У збереглася чернетка цієї резолюції, за якою відстежується хід думок її авторів. Розглянемо, зокрема, перший пункт:

"Зобов'язати партійні комітети забезпечити масово-політичну роботу і ретельну підготовку до розкуркулення з тим, щоб розкуркуленню були піддані справді куркульські господарства і щоб жодною мірою не потрапили під розкуркулення середняцькі господарства. З цією метою встановити середній процент розкуркулюваних господарств від 3 до 5 відсотків"⁵².

Цей пункт справляє дивне враження. Директивний відсоток "куркулів" у

селянському середовищі залишався таким же, яким був у 1927 р., попри всі катаклізми 1928-1930 рр. І при цьому Любченко та інші вимагали розкуркулювати тільки справді куркульські господарства!

Зрештою, друге речення першого пункту було закреслене, але не тому, що комісія збагнула його логічну неузгодженість з першим. Другий пункт резолюції, який проходив "особою папкою", містив у собі точну кількість "куркульських" господарств, які підлягали знищенню:

"Враховуючи високий відсоток колективізації і звідси значну кількість розкуркулених господарств, поставити питання перед ЦК ВКП(б) про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Вважати доцільним здійснити висилку розкуркулених господарств з України після завершення весняної сівби в червні. Просити ЦК ВКП(б) затвердити цей строк виселення. До затвердження контингенту і строку виселення обмежитися обліком і встановленням точних характеристик розкуркулених господарств, здійснюваних по лінії ДПУ"^{5.1}.

Тут вражає прагматизм, з яким підходив колишній український есер, а потім боротьбист А.Любченко до селян, призначених перетворитися на куркулів. Він не бажав заслати їх негайно, а просив Кремль відстрочити депортацію до кінця весняної сівби, щоб "куркулі" встигли обробити поля для держави. Кремль погодився з такою раціоналізаторською пропозицією і навіть при цьому обмежив кровожерливість керівників харківського комуністично-радянського субцентру влади: з України було вирішено вислати тільки 30 тис. господарств^{5.2}.

Не менший прагматизм проявляв секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев, розсилаючи 29 травня по республіках, краях і областях виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилами прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і цифра куркулів, які підлягали виселенню). "Через те, що куркульські господарства, які не мають в своєму складі працездатних чоловіків (за винятком господарств, спрямовуваних до раніше виселеного глави сім'ї), не можуть бути по-господарському використані на місцях переселення, треба вжити заходів до недопущення виселення таких", - інструктував Постишев партійні комітети^{5.3}.

Депортація здійснювалася блискавичними темпами. Особий відділ ОДПУ 12 червня повідомляв, що чотири ешелони з України вже вивантажені на місці призначення (всі українські "куркулі" відправлялися в Уральську область), а сім знаходяться в дорозі. Разом у цих ешелонах знаходилося 4853 сім'ї загальною чисельністю 18 279 чол. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. чол.^{5.4}

17 липня 1931 р. в ОДПУ було підготовлено спецзведення "Про хід виселення куркульських сімей і антирадянські прояви у зв'язку з виселенням". Навіть з подивом чекісти відзначали, що повсюдно виселення відбувається без особливих ексцесів. "Характерно, - підкреслювалось у зведенні, - що в районах, охоплених у минулому році серйозними волинками, виселення куркульських сімей не знайшло негативних відгуків серед населення. В одиничних випадках з боку незначних груп, головним чином жінок, пов'язаних родинними зв'язками з куркульством, була вчинена протидія вивезенню куркульських сімей з сіл. Всі ці спроби ліквідовані на місці шляхом роз'яснювальної роботи"^{5.5}.

Сумнівно, щоб органи державної безпеки раптом взяли на себе роль, яка відводилася відділам агітації і пропаганди компартійних комітетів. Мабуть, вони займалися більш звичною справою. В усякому разі, перлюстроване тими же чекістами листування німців-колоністів з родичами у Німеччині малює жахливу картину. В другій половині 1931 р. ДПУ УСРР конфіскувало 1982 листа "з яскраво вираженим контрреволюційним змістом". Всі вони були анонімними, і не випадково.

Житель Молочанського району: "Тут щось жахливе. Вночі арешти. Людей кидають в тюрми. Описати неможливо, що тут робиться. Невже Німеччині байдуже, що тисячі гинуть? Живуть тільки одні комуністи. Вони тепер мають владу. Вони тепер мають все".

• Лист зі штампом Дніпропетровська: "В нашій державі поголовний голод, все поглинає п'ятирічний план, все вивозять за кордон. Людей перетворюють на рабів, тут тільки стогін і скарги. Дав би Бог, щоб ми скоріше були визволені від рабства. Наші погляди звернені до вас".

Лист з Донбасу: "Становище в Росії погіршилося. Ми "добровільно" - примусово пішли в колектив. Страшно там мучать людей. Справжнє кріпосне право. Працюємо з ранку до вечора, одержуємо тільки їжу".

Лист із Запоріжжя: "Вночі арешти, близько 700 чоловік арештовано. Сидять по сараях, підвалах. Так тісно, як оселедці в бочці. Без харчів і води".

Лист з Молочанська: "По хатах вчора і сьогодні знову сльози і стогін. На вулицях всюди чути прокльони. Страх найбільший. Два тижні тому в нашому селі були повністю розорені п'ять сімей. Все у них забрали, а їх вигнали з своїх будинків, як собак"⁵⁸.

Зрозуміло, що німецька національна меншина (327 тис. чол.) в Україні користувалася підвищеною увагою з боку органів державної безпеки. Проте саме завдяки цьому ми можемо подивитися очима німецьких селян-колоністів на становище в селах у роки суцільної колективізації. Держава нарощувала тиск на селянство, намагаючись у корені придушити його опір колективізації за допомогою репресій, щоб виключити можливість повторення подій весни 1930 р. За цих умов потенціал активного опору селян колективізації істотно зменшився. Селяни, за порівняно нечисленними винятками, могли тепер чинити тільки пасивний опір.

Для депортованих селян і членів їх сімей необхідність покинути батьківщину й оселитися на Північному Уралі була тяжкою життєвою трагедією. Цього не приховували чекістські зведення. У згаданому вище спецзведенні ОДПУ повідомлялося:

"Куркуль, що приховався від арешту, бачачи безвихідність свого становища, повісився. Випадок в селі негативних проявів не викликав (с.Константинівка Хорловського району). Дружина висланого куркуля, повернувшись з церкви додому, зробила спробу покінчити життя самогубством, але охороною з активістів була врятована (с.Дмитрівка Акимівського району). Дружина куркуля, що вислався, кинулася під поїзд, що проходив, яким була забита (с.Баглий Верхньодніпровського району)"⁵⁹.

Навесні і влітку 1931 р. чекісти за допомогою організованої "громадськості" розкуркулили і депортували за межі республіки 23,5 тис. селянських господарств⁶⁰. Ця кількість була меншою від запланованої. З другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. Навесні 1932 р. ЦК КП(б)У здійснив "очистку" районів Полісся від "куркульських елементів", визначивши кількість сімей, що підлягала вивезенню, в 5 тис.⁶¹

Загроза розкуркулення істотно впливала на хід колективізації українського села. Проте не меншу, якщо не більшу роль відігравав штучний податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, не рахуючись з будь-якими нормами. Цей податковий тягар мало хто міг витримати, і тому одноосібники нерідко припиняли господарювання, перебиваючись випадковими заробітками. Та держава не залишала їх поза увагою й тоді. 28 травня 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило текст директивного листа райкомам партії і райвиконкомам, який розсилався на місця за підписами С.Косіора і В.Чубаря:

"Роз'яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону про продподаток, податок на одноосібників, а також розрахунок по хлібозаготівлях визначатимуться в розмірах, що впливають з

минулорічної площі їх посіву. Всю землю, не засіяну в строк у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати і передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, хто злісно ухиляється від сівби, райвиконками мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконками твердими розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання по сівбі пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого недосіву індивідуальних господарств"⁶².

Практична мета процитованого документа цілком зрозуміла: перешкодити можливому недосіву полів. Проте для здійснення цього законодавець ігнорував будь-які перепони юридичного характеру. Якщо при конфіскації "куркульських" господарств згадувалися ідеологічні мотиви, то в даному випадку ідеологія не відігравала жодної ролі. Кожного селянина незалежно від його соціального становища (навіть в категоріях радянської дійсності) можна було обкласти безрозмірним податком, довести "до двору" довільний хлібозаготівельний план, а в разі відмови господарювати за таких умов - вигнати із землі, відібрати коня і реманент. Державне беззаконня ставало юридичною практикою сталінщини.

Стан колективізації на початок березня і жовтня 1931 р. по географічно-природничих зонах України (з виділенням Молдавської АСРР, яка у попередній таблиці входила в степову зону) характеризувався такими даними^{а1}:

Регіон і республіки	Кількість колгоспів	Усупільнено господарств		Усупільнено орної землі	
		в тис.	в %	в тис. га	в %
всього березень	2438	118	19,3	507	18,5
жовтень	3850	239	39,0	1001	37,5
Лівобережний Лісостеп березень	6595	791	43,6	2568	40,7
і. жовтень	7342	1167	65,1	3874	62,5
Лівобережний Лісостеп березень	6623	458	44,8	2332	44,2
жовтень	7817	703	70,1	3467	68,6
Південний Лісостеп березень	13 956	936	72,1	8456	71,1
жовтень	12 409	1088	86,6	9988	87,1
Дніпрова АСРР березень	670	56	47,3	264	43,5
жовтень	732	78	68,4	373	61,4
Південна АСРР березень	30 282	2359	48,5	14 127	52,7
жовтень	32 150	3275	68,0	18 702	72,0

Загальний обсяг орних земель в Україні становив 25 987 тис. га, а кількість селянських господарств дорівнювала 4865 тис. на початку березня і 4763 тис. на початку жовтня 1931 р.

Порівнюючи цю таблицю з попередньою, ми бачимо істотні зрушення від жовтня 1930 р. (коли рівень колективізації дійшов найнижчої відмітки після березня 1930 р.) до березня 1931 р. Частка колективізованих господарств зросла на 20 пунктів, а усупільненої орної землі - на 19 пунктів. Наступні півроку, які описані в цій таблиці, дають приблизно таку ж динаміку: майже 20 пунктів по господарствах і більше ніж 19 - по орній землі. В результаті цього рік між жовтнем 1930 р. і жовтнем 1931 р., тобто друга хвиля колективізації, виявився вирішальним.

Пік першої хвилі колективізації припав на березень 1930 р., а другої - на жовтень 1931 р. За показниками колективізації обидва піки збіглися. Отже, знадобилося півтора роки, щоб знову вийти на рівень, який передував появі статті Сталіна "Запаморочення від успіхів". Та між цими двома датами існувала якісна різниця: навесні 1930 р. колгоспи перебували у стані розвалу, а восени 1931 р. вони міцно тримали в своїх лабетах дві третини селянських господарств. Щоправда, гострота ситуації пом'якшилася через те, що обидві сторони пішли на компроміс: держава відмовилася від комун, а селяни погодилися на артілі.

Раніше вже зазначалося, що грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) дав завдання колективізувати не менше 80 відсотків селянських господарств у степовій зоні і не менше 50 відсотків - у лісостепових зонах України. Таблиця показує, що до жовтня 1931 р. було колективізовано майже 87 відсотків по Степу, 70 - у Лівобережному Лісостепу і 65 відсотків - у Правобережному Лісостепу. Це означало, що поставлене центральним керівництвом завдання ЦК КП(б)У виконав із значним перевищенням.

2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові "Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів" роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68-70% селянських господарств з охопленням не менше 75-80% посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ухвалив вважати колективізованим Степ і Лівобережжя України⁶⁴.

Використовуючи цей критерій, можна вважати, що у жовтні 1931 р. суцільна колективізація України була в основному завершена. У поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть на початку другої п'ятирічки.

До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 відсотків селянських господарств, з охопленням більше 80 відсотків посівних площ. Співвідношення між формами колгоспів змінювалося таким чином (у відсотках до всіх колгоспів):⁶⁵

		комуні	артілі	тсози
жовтень	1929 р.	2, 9	22, 6	74, 5
травень	1930 р.	4, 2	52, 7	43, 1
серпень	1931 р.	2, 5	89, 3	8, 2
червень	1932 р.	3, 1	96, 3	0, 6

Артілі почали переважати з весни 1930 р. За той рік на статут артільей було переведено близько 13 тис. тсозів. Але, за свідченням І. Мусульбаса на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У, багато тсозів насправді являли собою артіль, тому що мали усупільнені засоби виробництва⁶⁶.

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. - К., 1992. - С. 132-137.

² Друга конференція КП(б)У. 9-14 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. - Харків, 1929. - С. 187.

³ Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. - Харків, 1973. - С. 57.

⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т. 2. - К., 1965. - С. 210.

⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. - Т. 2. - М., 2000. - С. 35.

⁶ Там само. - С. 63.

⁷ Івницький Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). - М., 1996. - С. 43-44.

⁸ Трагедия советской деревни. - С. 80.

- ⁹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. - М., 1957. - С.259.
- ¹⁰ *Вылцан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя (1935-1937 гг.). - М., 1978. - С.24.
- ¹¹ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. - Т.41. - С.349.
- ¹² *Там само.* - Т.52. - С.52.
- ¹³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т.2. - С.411; Украинское село на путях сплошной коллективизации. Госплан УССР. - Харьков, 1930. - С.69.
- ¹⁴ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. - К., 1977. - С.405; История Украинской ССР. - Т.7. - К., 1984. - С.262.
- ¹⁵ *Піджарий Ф.Д.* Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. - К., 1960. - С.53-54.
- ¹⁶ История Украинской ССР. - Т.7. - С.262.
- ¹⁷ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.833.
- ¹⁸ *Там само.*
- ¹⁹ *Івницький Н.А.* Указ. соч. - С.268.
- ²⁰ *Т.Юркін* - голова Колгоспцентру СРСР.
- ²¹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.270.
- ²² Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1932 гг. - М., 1989. - С.390.
- ²³ XI з'їзд КП(б)У. - 5-15 червня 1930. Стенографічний звіт, - Харків, 1930. - С.42.
- ²⁴ Цит. за кн.: *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - К., 1991. - С. 117.
- ²⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.4. - К., 1980. - С.431.
- ²⁶ *Сталин И.* Экономические проблемы социализма в СССР. - М., 1952. - С.93.
- ²⁷ * *А.Хвиля (Олінтер)* - завідувач відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У.
- ²⁸ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.7, арк. 153-154.
- ²⁹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.303.
- ³⁰ Цит. за кн.: *Крикуненко О.М.* Борьба Коммунистической партии Украины за здійснення ленинского кооперативного плана (1929-1931). - Львів, 1970. - С.73.
- ³¹ *Кульчицький С.В.* Назв, праця. - С.94, 96.
- ³² Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. - М., 1963. - С.188.
- ³³ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.334.
- ³⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф.17, оп.26, спр.32, арк. 84.
- ³⁵ *Крикуненко О.М.* Назв, праця. - С.75.
- ³⁶ РДАСПІ. - Ф.17, оп.26, спр. 649, арк. 88.
- ³⁷ *Там само.* - Спр. 887, арк. 28.
- ³⁸ *Там само.* - Спр. 32, арк. 124.
- ³⁹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.467.
- ⁴⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т.2. - С.448-449.
- ⁴¹ *Там само.* - С.461.
- ⁴² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. - Т.1. - К., 1967. - С.373.
- ⁴³ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 47.
- ⁴⁴ Письма И.В. Сталина В.М.Молотову. 1925-1936 гг. Сборник документов. - М., 1995. - С.212-213.
- ⁴⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. - Т.4. - Кн. 2. - М., 1971. - С.158.
- ⁴⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т.1. - К., 1976. - С.709.
- ⁴⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. - С.427.
- ⁴⁸ Комуністична партія України в резолюціях... - Т.1. - С.709.
- ⁴⁹ Трагедия советской деревни... - Т.2. - С.713.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 61.
- ⁵¹ *Там само.* - Арк. 56.
- ⁵² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. - Харків, 1932. - С.352.
- ⁵³ Державний архів Служби безпеки України. Фонд друкованих видань. Стенограма доповіді начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Люшкова. - Спр. 255. - С.54, Харків, 18 квітня 1931 р.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.8, арк. 75.
- ⁵⁵ *Там само.* - Арк. 76.
- ⁵⁶ *Там само.* - Арк. 86.
- ⁵⁷ *Там само.* - Арк. 87.
- ⁵⁸ Трагедия советской деревни... - Т.3. - М., 2001. - С.143.
- ⁵⁹ *Там само.* - С.163.
- ⁶⁰ Державний архів Служби безпеки України. Фонд друкованих видань. Піврічна доповідь по закордонному шпигунству і колоніях. Німецькі колонії в Україні. - С.108-109.
- ⁶¹ *Там само.* - С.165.
- ⁶² Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937, - К., 1987. - С. 171.
- ⁶³ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.8, арк. 20.
- ⁶⁴ Цит. за кн.: *Кульчицький С.В.* Назв, праця. - С.143.

-
- ⁶³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. - Т.2. - С.637.
⁶⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1955. - С.399.
⁶⁵ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. - К., 1957. - С. 123.
⁶⁶ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр. 364, арк. 49.

Резюме

На основі архівних даних і останніх документальних публікацій в статті аналізуються етапи і форми селянського опору суцільній колективізації сільського господарства.

The stages and forms of the peasant resistance to the agricultural collectivization are being analyzed on the basis of the archive data and the latest publications of the documented collections in the article.

О.М. Веселова (Київ)

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ

Людомор в Україні, спричинений насильницькою, форсованою колективізацією, здійснюваною за директивами Й.Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення України не бажало підкорятися, розкуркулювання з виселенням сімей трударів-хліборобів до Сибіру, конфіскаційні хлібозаготівлі, вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування, вивезення зерна з України - все це своїм результатом мало вимирання хліборобських сімей, сіл, хуторів... Голод було спровоковано, щоб учинити масове винищення кращих сил українського народу, тримати його в страхі й покорі. За даними різних дослідників, масовий голодомор поглинув від 5,5 до 9 млн людей.

Україна перетворилася на суцільний морг просто неба. Українська нація переживала неймовірний стрес, катастрофу, що обрушилася на душі людей, небачений у світі геноцид. Селян розстрілювали з веж охоронці-вартів колгоспних полів за колоски, вартів біля бургів, в яких гнили тисячі тонн зерна. Часто батьки, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умертвляючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хліборобі-господарі. Повсюдним стало трупоїдство й людоджерство.

Ховали убієнних голодом-геноцидом у величезних ямах, траншеях. Ніхто їх не оплакував, не виряджав у останню путь, ніхто з ними не прощався. Померлих загортали в рядна, а то й так кидали до ям. Без пошанування, без домовин. Ні хрестів, ні обелісків на могилах не ставили. В неглибоких спільних ямах земля часто-густо ще довго ворушилась, адже серед мерців нерідко траплялися й напівживі, за котрими візник не міг або не хотів їхати наступного дня, щоб забрати їх уже померлими.

Замучені й загиблі від штучно створеного тоталітарною державою голодомору жертви заслуговують на людську пошану, пам'ять, Божу молитву, увічнення. Гідний внесок в увікопомнення полеглих від голодного мору робить створена 27 червня 1992 р. Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні (1998 р. перейменована на Асоціацію дослідників голодоморів в Україні)¹. Як всеукраїнська громадська науково-дослідницька й культурно-просвітницька організація, вона виконує високу громадянську місію - досліджує тему найстрашнішої національної трагедії українського народу - голоду-геноциду 1932-1933 рр. та голодоморів 1921-1923 і 1946-1947 рр. в Україні.

Змістовною й драматичною є передісторія створення організації. Фундатори об'єднання - відомий український письменник Володимир Маняк і його дружина - журналістка Лідія Коваленко-Маняк - мету створення та діяльності організації вбачали у вивченні й збереженні в історичній пам'яті народу найбільшої національної катастрофи в історії України, поширенні серед широкого загалу знань про голод-геноцид та його наслідки. 1987 р. вони почали збирати свідчення-спогади людей, які пережили це лихоліття. "Багато згаяно часу не з нашої вини, багато втрачено, але ми не запізнилися остаточно. Ми застали ще живих учасників колективізації...", - згадувала Л.Б.Коваленко-Маняк². "Ми домагаємося повної економічної, політичної незалежності України і соціальної справедливості. Ми прагнемо відродження українського народу взагалі і головного носія українства — селянина, зокрема. Відродження можливе лише тоді, коли народ не втратив свою ПАМ'ЯТЬ. Іншими словами, історична пам'ять — запорука відродження народу ... Народна пам'ять - найдостовірніше історичне джерело. Розкута самосвідомість народу - найсправедливіший історик пережитого лихоліття сталінщини", - зазначав В. Маняк⁵.

На початку вересня 1990 р. під егідою товариства "Меморіал" було проведено міжнародний симпозіум "Голодомор - 33", одним з ініціаторів і організаторів якого був співголова товариства В.А.Маняк. Під час і після симпозіуму в багатьох регіонах України в пам'ять жертв голоду були проведені різного роду заходи та відслужені панахиди по померлих жертвах геноциду. Так, у листі-заяві "Голод-33" жителі с.Тарган Володарського р-ну Київської обл. повідомляли керівництву товариства "Україна": "В нашому селі Тарган завершив роботу міжнародний симпозіум "Голодомор 1932-1933 рр. на Україні", який проходив 5-7 вересня 1990 р. Тут, на цвинтарі, 7 вересня 1990 р. відбулися ритуальні дійства в пам'ять по убитих голодом у с.Тарган, а заодно й по всій багатостраждальній Україні. Завершилися дійства поминальною вечерею"¹.

1991 р. вийшов друком збірник "33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал", підготовлений авторами-упорядниками В.Маняком і Л.Коваленко-Маняк. Він містить 1000 свідчень про голод-геноцид. В ньому побачили світ документи, достовірність яких скріплена спільним горем українського народу тих років. Першопроходці в забороненій раніше тужній темі геноциду написали на титулі збірника: "Хай ця гірка Книга, народжена після десятиліть безмовства, ляже першим каменем у підмурок всенародного пам'ятника трагічній історії українського народу. Пам'яті мільйонів українських селян, які загинули мученицькою смертю від голоду, заподіяного сталінським тоталітаризмом у 1932-1933 роках; пам'яті тисяч українських сіл і хуторів, які щезли з лику землі після найбільшої з трагедій ХХ століття"⁵. Свідчення, вміщені у збірнику, доповнено архівними документами, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України та державних вузів.

"Це страшна і дорога книга. Спасибі Вам, Володимире Антоновичу, і Вам, Лідіє Борисівно, за те, що створили цю книгу", - такою була реакція на зміст збірника "33-й: Голод" Антоніни Поліщук, розповідь якої вміщено у виданні⁶. І в цьому - народна оцінка Книги-Меморіалу.

Після виходу у світ вищезазначеного збірника головним завданням подружжя Маняків стало створення громадської організації ентузіастів-дослідників голоду-геноциду як у всеукраїнському, так і в регіональному масштабі. Особливо актуальною ця мета бачилася з наближенням 60-х роковин голодомору. Для дослідження пекучої теми необхідним було згуртування всіх можливих творчих сил, щоб увічнити пам'ять загиблих. Члени ініціативної групи - народні депутати України, письменники, історики, журналісти, діячі культури, очевидці голодомору - домовилися про до-

цільність і необхідність створення такої організації. Оргкомітет, очолюваний В.Маняком, розпочав підготовку до установчого з'їзду майбутньої організації. До участі в роботі він запрошував громадян України, українців, які жили за кордоном, усіх людей доброї волі, небайдужих до вивчення проблеми голоду-геноциду. Завданням діяльності вважали просвітництво, запис спогадів свідків, впорядкування поховань... Збори в різних регіонах України ухвалювали рішення про створення відділень організації. На час скликання установчого з'їзду в більшості областей України діяло 30 осередків, які об'єднували понад 500 осіб.

Асоціація створювалася спільно з товариством "Україна", на установчому з'їзді саме його голова, народний депутат України Іван Драч сказав вступне слово: "Настав час, коли всі свідомі українці повинні проголосити всьому світові і зажадати від нього визнання голоду 1932-33 років як акту геноциду радянської імперії проти української нації, проти українського селянства, як бази Української Народної Республіки, що була створена у 1918 р. і не корилася московській імперії, її зазіханням на землі, надра, майно та здобутки УНР. Від нас вимагають цього наші предки. Ми повинні назвати поіменно всі жертви голоду-геноциду, пом'янути їх, розповісти нашим дітям, внукам, світові. Ми повинні назвати імена й тих, хто творив цей геноцид, щоб він не повторився ніколи й ніде. Про голод знали і досліджували його письменники, історики, люди з чутливою душею та несприханою і незаляканою совістю. Одним із них був відомий письменник та громадський діяч - Володимир Антонович Маняк. Пом'янемо його і будемо завжди пам'ятати і продовжувати його справу. Природно, що цю справу продовжить його соратниця, дружина, журналістка Лідія Коваленко-Маняк".

Дослідник теми голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні історик Василь Марочко, виступаючи на з'їзді з доповіддю, зазначив: "Нас зібрала у цій залі нагальна потреба, наше прозріння і почуття обов'язку - вшанувати і увічнити пам'ять жертв українського голокосту. Знаємо, що запізно. Хай простить нас великомученик - український народ ... Необхідно так спрямувати громадську думку, так поставити нашу роботу, щоб кожен своїм розумом і серцем сприйняв голод 1933 року як страшну національну трагедію України в ХХ столітті... Ми мусимо задокументувати пам'ять народу, якого ніколи не минала лиха доля. Необхідно також скласти бібліографічний довідник джерел, літератури, спогадів, творів мистецтва про страшну трагедію українського народу. Серйозним лишається на сьогодні питання про визнання голоду 33-го року як акту геноциду проти власного народу. Дослідниками ця проблема з'ясована. Документальних доказів злочинної діяльності тодішнього керівництва достатньо. Акт геноциду визнали учасники Мілснародного конгресу в Києві два роки тому. На жаль, далі декларації справа не пішла...

... Справа, яку розпочали, - свята.... Слава Україні!"*

Головою Асоціації одноголосно було обрано Лідію Борисівну Коваленко-Маняк. З'їзд проголошено основним органом Асоціації. У період між з'їздами керувати організацією мала Рада, яка обиралася з'їздом.

Завданням діяльності Асоціації стало пробудження почуття національної гідності наших співвітчизників, позбуття безпам'ятства, вшанування пам'яті безневинно замордованих предків. Делегат від Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Т.Сиз на з'їзді мовив: "Я - живий свідок голоду 1932-33 років. Хліба в 1932 р. стояли повні, як моря, люди раділи доброму врожаю, аж раптом з'явилися з центру "спеціальні бригади", що повимітали колгоспні комори, а потім взяли за людські комори та горщики. Вимирали цілі сім'ї. Це був жах. Поки ще ми живі, повинні скласти списки всіх жертв і щорічно їх поминати. Необхідно скласти звернення нашої асоціації, щоб мати доступ до архівів усіх рівнів. Ми повинні передати ці списки онукам, щоб вони знали, пам'ятали та не допустили повторення страшної людської трагедії".

Л.Б.Коваленко-Маняк підкреслювала, що "Книга-Меморіал й Асоціація виростили на одних засадах, і місцеві осередки очолюють люди, які свідчать у книзі¹⁰". Осередки виникали у селах і містах, школах, вузах, наукових установах тощо. 1992 р., приміром, було створено первинний осередок в Інституті історії АН України, до складу якого увійшли С.Кульчицький, В.Марочко, О.Веселова, О.Мовчан, Є.Шаталіна та ін. Очолив його В.Марочко.

"Наша Асоціація об'єднує різних людей: старих і молодих, свідків голоду і їхніх онуків, городян і сільських мешканців, науковців і селян. Головна робота йде в осередках. Складають списки жертв, подекуди вже друкують їх у місцевих газетах, правляться молебні, освячуються надгробки... Я вважаю це дуже важливим", - відзначала голова громадського об'єднання Л.Коваленко-Магіяк¹¹.

Асоціація продовжувала розгортання розпочатої ще раніше, в процесі підготовки Книги-Меморіалу, діяльності в осередках зі складання списків загиблих у пеклі голодомору людей, увікопнення убієнних тоталітарною системою селян, встановлення хрестів, пам'ятних знаків і пам'ятників на братських могилах жертв геноциду. "Ведуться зустрічі з жителями сіл району, під час яких встановлюються прізвища померлих. В селищі Гребінки, в селах Лосятин, Пологи, Тростинська Новоселиця, Черніхівка, Вінстави, Ппнчуки вже складено списки загиблих і ведуться підготовчі роботи з упорядкування цвинтарів та встановлення пам'ятних знаків на місцях захоронення жертв голодомору. Випускається газета "Сільський майдан", на сторінках якої друкується "Поминальна книга" жертв голодомору-геноциду", — писав у заяві з проханням прийняти його в члени Асоціації 17 листопада 1992 р. М.П.Таран з емт Гребінка Васильківського району Київщини¹². "Вінниця де-що робить у плані підготовки до 60-річчя голодомору. В окремих селах упорядковуються братські могили, ставляться хрести, газети друкують спогади. З часом їх буде більше," - повідомляв з Вінниці І.Г.Шульга¹³. Голови відділень доповідали Раді Асоціації про виконану роботу. Так, керівники осередку с.Паляницьке Савранського району Одеської обл. Л.С. і М.В.Григорук у звіті "Що нами зроблено від 21 січня 1993 р." сповіщали: "Відвідано майже всіх людей (а це люди похилого віку), які дали свідчення про жертви голоду 1932-1938 рр. 9 травня на кладовищі М.В.Григорук виступив після доповіді про жертви у Вітчизняній війні і розповів про жертви голоду 1932-1933 рр., а Л.С. Григорук зачитала всі прізвища цих людей (тобто, тих майже 800, що ми записали). Потім виступив священик, привезений із сусіднього села, і висловив свою думку. Також було освячено одну із загальних могил жертв голоду". П.Славгородський з с.Яблунівка Лисянського р-ну на Черкащині надіслав фото пам'ятника жертвам голодомору 1932-1933 рр."

Відразу після створення Рада Асоціації почала підготовку до I Всесвітнього форуму українців, домоглася влаштування в його рамках "круглого столу". 22 серпня на форумі працював "круглий стіл" "Геноцид в Україні". Для обговорення на ньому було винесено 3 питання: 1) Міжнародне правове визнання голоду 1932-1933 рр. в Україні як акту геноциду. 2) Участь науковців, громадських діячів у роботі Асоціації дослідників голоду-геноциду 1.932-1933 рр. в Україні. 3) До 60-річчя голоду-геноциду в Україні. Відзначення скорботних роковин цієї трагедії українського народу в Україні і діаспорі. У вступному слові цього зібрання І.Драч зазначив: "Ми зібралися для того, щоб ще раз і ще раз ствердити: голод у 1932-1933 роках був запланованим геноцидом проти українського селянства, яке підтримувало Українську Народну Республіку". Історик з Канади Луцюк підкреслив, що голодомор, "безперечно, геноцид проти українського народу. Світ на Заході це знав, є документи в тій же Англії. Але всі закривали на це очі, бо всі боялися імперії". Самійленко із США констатував, що "це був народовбивчий злочин, адже вимерло 7 - 10 мли людей, а скільки ненароджених? Це був один із найжах-

ливіших проявів геноциду стосовно українців. Уряд України повинен створити комісію з проведення розслідування та дослідження цього злочину. Потрібно перекласти та надрукувати матеріали "Міжнародної комісії з дослідження голоду в Україні 1932-1933 років". Світ не знає про Україну, як державу, а тим більше про цей злочин. Отже, державні мужі та інтелігенція повинні презентувати Україну в світі. Більшовики кидали мільйони доларів, аби ніхто в світі не знав про цей геноцид". Свідок голоду Софія Вовк говорила, що "не хочеться, тяжко згадувати про цей злочин, бо впливають картини, від яких темніє в очах і не віриться самому "невже це було зі мною". А було ж, люди, було. В нашому селі навіть одна мати з'їла своє дитя. А скільки вимерло безневинних людей! Ми глибоко вдячні письменнику Маняку В.А. та його сподвижникам, які почали піднімати це питання на світ і написали цю книгу "Голод-33". Ми будемо писати всі цю книгу, продовжувать складати такі книги по всіх місцевостях. Ми почали таку роботу ще в 1983 р., започаткували богослужіння по убієнних кожному страсну середу".

Історик Юрій Шаповал зазначив: "Усі документи, які відкриваються в архівах, свідчать, що голод 32-33 років - штучний прояв геноциду в Україні. Винуватець цього - політична система, створена більшовиками". Д.Каленик (свідок голоду, Київ): "Дивують деякі посилання на те, що збереглося мало документів. А які потрібні ще документи, як є ось ми - живі свідки цього злочину. Нас ще сотні. Тому записуйте наші свідчення, знімайте копії з фото в архівах. Везіть по всьому світі цю правду". В.Марочко запропонував скласти програму науково-пошукових робіт та звернення до Верховної Ради України про визнання голоду 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Оробченко П.А. (архітектор, Київ): "Тема 32-33 років - неосяжна для дослідження. І чинитися вона має на державному рівні. Держава повинна поставити пам'ятники повсюди, а особливо в столиці. І місце для цього повинно бути теж особливе. Може, це повинен бути взагалі пантеон усім жертвам більшовицького тоталітаризму десь біля пам'ятника Матері-Вітчизні". Учасники "круглого столу" - близько 60 відомих науковців України та діаспори - прийняли звернення до Верховної Ради України про визнання голоду 1932 - 1933 років геноцидом проти українського народу¹⁵.

Напередодні форуму українців у серпні 1992 р. в музеї Шевченка було відкрито експозицію "Голод-33", підготовлену Асоціацією разом з працівниками музею. На виставці було представлено фотодокументи, свідчення очевидців, публікації про голод, художні твори, архівні знахідки, речі селянського побуту 30-х років. Мовчазно почивали жорна, які в 32-33-му нещадно трощили заподатливі виконавці страхітливої за масштабами акції, аби селянам нічим було змолоти останню приховану жменю зерна. Серед експонатів: листи до Сталіна, архівні джерела, статистичні дані, унікальні фото... Книжкова виставка знайомила відвідувачів музею з літературою, що вийшла друком, головним чином за кордоном¹⁶.

"Від нашої свічки, - розповідала Л.Коваленко-Маняк, - таки запалилися свічки по всій Україні. Ми весь час одержуємо повідомлення з різних місць, що відкриваються пам'ятники на давніх голодних могилищах. Вони мають бути гідні пам'яті полеглих. Ми розробили рекомендації щодо опорядження пам'ятних місць, розсилаємо їх представникам президента по районах. Ми звернулися до глав церков, які діють в Україні, з проханням, аби цілий рік, від Покрови до Покрови, правили панахиди по безневинно вбитих голодом людям. Керівники всіх церков поставилися до цього з розумінням, і панахиди вже почалися"¹⁷.

Великомасштабну роботу проводила Асоціація до відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. "Ми не можемо пропустити перших місяців 1993 р., бо в ці місяці 60 років тому Україна вже була суцільним неозорим цвинтарем. Відзначення неодмінно має відбуватися на державному

рівні, адже йдеться про національну трагедію. Україна має постати перед світом як гарант справедливості, захисту прав людини. Треба визначити час основних заходів Скорботної Пам'яті. На місцях треба провести величезну роботу. До початку літа 1993 р. в Україні не повинно лишитися жодного недоглянутого голодного кладовища - тут мають об'єднати свої зусилля представники влади на місцях і активісти осередків Асоціації. Повинні бути складені списки загиблих від голоду людей. Слід і далі збирати спогади ще живих свідків тих страшних подій. Гадаю, зайве казати, що відзначення не може бути одноразовою акцією. Гряде Рік Скорботи!"¹⁸, - підкреслювала голова об'єднання.

Та не судилося Асоціації виконати всі намічені плани. Саме в розпад підготовки до 60-річчя голодомору Лідія Борисівна раптово померла від серцевого нападу. Проте члени створеної нею організації, активісти та члени осередків на місцях продовжували нелегку, але благородну справу дослідження голодомору, увічнення його жертв. 23-24 квітня 1992 р. у м.Харкові Всеукраїнське товариство "Просвіта" ім.Т.Шевченка, Харківська обласна організація "Просвіта", Інститут історії АН України та Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні спільно провели науково-практичну конференцію "Слобожанщина: голодомор 1932-1933 рр.", на якій було заслухано змістовні доповіді С.І.Пирожкова "Втрати населення від соціальних катастроф 30-х років", Д.В.Табачника "Політична боротьба в керівній верхівці України у зв'язку з подіями голодомору", В.Марочка "Геноцид в Україні: національний аспект" та ін. Учасниками конференції здійснено хресний хід до пам'ятника жертвам голодомору, відправлено панахиду по невинно загиблих під час геноциду 1932-1933 рр.¹⁹

Після трагічної загибелі Володимира Маняка і смерті Лідії Коваленко-Маняк Асоціацією дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні керували заступники голови організації - свідок голодомору, пенсіонер Дмитро Каленик та письменник Олександр Міщенко.

1993 р. побачили світ видання, підготовлені членами Асоціації в Києві та регіонах: збірник "Голод на Сумщині", "Голодомор на Житомирщині, 1930 - 1934 роки: Документи і спогади", монографія І.Шульги "Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору)"²⁰ та ін.

В рамках заходів до 60-річчя голоду-геноциду у вересні 1993 р. було організовано й проведено спільно з Інститутом історії України Національної академії паук України (НАНУ) Міжнародну наукову конференцію "Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки" з участю фахівців України, Росії, США, Японії, які працювали над темою "Голод-геноцид 30-х років в Україні". Очолював оргкомітет конференції віце-прем'єр-міністр України академік Микола Жулинський. У вступному слові він зазначав: "Документи і архівні матеріали, які офіційна влада намагалася навечно заховати від народу, дослідження науковців неспростовно свідчать про планово організоване вождями ВКП(б) у Москві і здійснюване їхніми прислужниками в Україні народовбивство". Перший Президент незалежної України Леонід Кравчук у промові "Ми не маємо права знехтувати уроками минулого!" зазначив: "Сьогодні завдяки подвижницькій праці істориків, письменників, кінематографістів, тих сміливих і чесних людей, хто відкривав нам сторінки трагічної історії України (особливо ж найбільш знаних серед них - українського письменника Володимира Маняка, американських вчених Р.Конквеста і Дж.Мейса), ми можемо твердити, що це була адміністративно спланована акція, до якої були підключені численні ланки державного і партійного апарату. ... Це була спланована акція, ... це був геноцид проти власного народу, але за директивою з іншого центру". Член Ради асоціації Джеймс Мейс сконцентрував увагу на політичних причинах голодомору, виділяючи головний висновок: "Щоб перетворити СРСР на сталінську імперію, потрібно було зламати Ук-

раїну. Це Сталін зробив шляхом організації голодного мору". Член Асоціації Станіслав Кульчицький у доповіді "Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства" підкреслював: "...Голодомор і колективізація пов'язані між собою генетично. Терор голодом став таким же елементом у кампанії насильницької колективізації селянства, яким була вибіркова, під класовими гаслами, експропріація господарств селян-власників... Організований 1932-1933 рр. геноцид має доктринальне походження. В найбільш загальній формі слід висловитися так: безпосередньою причиною голоду-геноциду є комуністичне будівництво"²¹. На конференції були також заслухані доповіді членів Асоціації Ольги Мовчан й Олександри Веселової про голод 1921-1923 та 1946-1947 рр. в Україні²².

Чимало активістів Асоціації взяли участь у науковій конференції "Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні" (Чернівці, 24 вересня 1993 р.), проведений Чернівецькою облдержадміністрацією, Чернівецьким університетом ім.Ю.Федьковича, Центром буковинознавства при Чернівецькому університеті. У вступній промові на конференції ректор університету, академік С.С.Костмшин наголосив: "Це була цілеспрямована і детально продумана акція геноциду проти народу України, реакція на його опір'сущільній колективізації.... Тож віддаймо данину пам'яті жертвам голодомору, більшовицького терору..."²³.

Постійно публікувалися праці членів Асоціації І.Драча, Л.Танюка, З.Думи "Прах мільйонів жертв стукає в наші серця"; М.Коця "День скорботи"; "До свідків голодоморів"; "Споминами про жертви голодоморів займаються скульптори і науковці"; С.Кульчицького "Геноцид? Геноцид!"; "Тридцять третій рік. Чи потрібна нам'ять про нього українському суспільству?"; "Геноцид українського народу"; С.Кульчицького і Є.Шаталіної "Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-1933)"; Л.Лук'яненка "... А в Кримінальному кодексі немає кари за голодомор"; В.Марочка "Голодомор в Україні: Причини і наслідки"; "Бодай те лихо не верталось"; "Голодомор в Україні (1932-1933): причини і наслідки. Конспект лекцій"; Дж.Мейса "Голодомор: Чи буде світ знати про це?"; "«Зачаровані кола ідола, або про тоталітаризм і геноцид в історії України"; "Земля на крові"; Ф.Морозюка "Келегейський мор: спогади очевидців геноциду (голоду) 1932-1933 рр."; О.І.Ікілева "Як це було на Дніпропетровщині: результати наукових розвідок місцевих істориків про голод 1932-1933 рр. в краї"; Ю.Шаповала "Людина і система. (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні)"; "Колективізація сільського господарства на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів"²⁴ та ін.

Завдяки дослідженням науковців-членів Асоціації тема голодомору почала входити до навчальних планів шкіл, технікумів і вузів, до підручників та навчальних посібників. Величезна роль у діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні, особливо у справі видання документів, матеріалів та спогадів, підготовки до створення меморіалу жертвам геноциду належить патріоту України, американцю українського походження Мар'яну Павлу Коцю (м.Нью-Йорк, США) — журналісту, видавцю, громадському діячеві, меценату. М.П.Коць - почесний член Асоціації дослідників голодоморів в Україні, завдяки спонсорській допомозі якого видано більше 10 праць з актуальної тематики геноциду голодом, почесний член Співки композиторів України, почесний громадянин м.Дубна, нагороджений за благодійницькі справи державними та церковними відзнаками.

Великим є внесок у справу увічнення пам'яті полеглих у 1932-1933 рр. від голоду-геноциду патріота-українця з США - Голови Комітету вшанування жертв голодомору в Чикаго Миколи Міщенка.

Впродовж серпня-вересня 1996 р. у приміщенні музею Т.Шевченка демонструвалась організована Асоціацією виставка скульптурних праць Петра

Капшученка (США) з голодоморної тематики. 20 творів митець передав у дарунок Україні, в т.ч. "Незабутні роки", "Колосків шукачі", "Гнані", "За хлібом", "Забуті"²⁵.

3 10 грудня 1994 р. Асоціацію очолював народний депутат України Левко Лук'яненко. 3 21 грудня 1996 р. до 22 травня 1998 р. -доктор історичних наук Василь Марочко. Л.Лук'яненко став почесним головою організації. 3 22 травня 1998 р. Асоціацією керує Левко Лук'яненко.

Зважаючи на те, що Асоціація - науково-дослідницька й просвітницька організація, яка вивчає три радянських голоди в Україні, 1998 р. за рішенням IV з'їзду організації її названо "Асоціація дослідників голодоморів в Україні". З'їзд ухвалив у числі головних своїх рішень вимогу до Верховної Ради та уряду України встановити День Скорботи й Пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр.²⁶

До 65-річчя голодомору 30-х років Асоціація спільно з Інститутом історії України НАНУ 28 листопада 1998 р. організувала й провела міжнародну науково-теоретичну конференцію "Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків". Конференцію підготував оргкомітет, очолюваний віцепрем'єр-міністром України, директором Інституту історії України НАН України, академіком Валерієм Смолієм. У роботі зібрання взяли участь понад 50 науковців з науково-дослідних закладів, вузів, установ культури, державних і громадських організацій столиці й регіонів України, дослідники з Росії, Франції, США. Було заслухано понад 30 змістовних доповідей. "Політика голодомору" - тема доповіді доктора історії Дж.Мейса (США). З доповіддю "Юридичні аспекти голодомору 1932-1933 років" виступив голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні Л. Лук'яненко. "Голод 1933 року в контексті міжнародної політики" - тема доповіді доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України В. Марочка; "Статистика жертв голодомору в світлі архівних джерел" - доповідь начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, доктора історичних наук Р. Пирога; "Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору" - доповідь доктора історичних наук, професора Національного університету ім. Т.Г. Шевченка Володимира Сергшчука; "Інформаційне висвітлення голодомору органами ГПУ УСРР" - доповідь керівника Центру історичної політології і етнонаціональних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктора історичних наук Юрія Шаповала; "Голодомори в Україні як вияв антиєвгенічної політики держави" — доповідь доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Сергія Білоконя.

Інтерес учасників і гостей конференції викликали доповіді, присвячені регіональній історії голодомору. Актуальними й цікавими були доповіді активіста Асоціації дослідників голодоморів в Україні П. Ящука з Хмельниччини - "Малодосліджені аспекти геноциду-голодомору в Україні"; кандидата історичних наук, доцента Кременчуцького державного політехнічного інституту Г. Капустяна — "Голодомор у селянській ментальності" та ін. Про голод 1932-1933 рр. на Миколаївщині розповів декан Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова (Миколаївська філія), кандидат історичних наук Микола Шитюк, на Дніпропетровщині - кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного університету Олександр Нікілев.

Велику зацікавленість викликали доповіді члена Асоціації М. Булди з Полтавщини - "Трагедія краю Григорія Сковороди: голод 1932-1933 рр. на Чорнухинщині"; "Репресії голодом на Уманщині" та активістів організації, директора Тальнівського музею хліборобства на Черкащині В. Мицика і його земляка, працівника Тальнівського краєзнавчого музею О. Шатайла - "Голод

у с.Романівці Тальнівського району Черкаської області". "Ужинок смерті під час голодомору 1932—1933 рр. у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області" - таку доповідь виголосив член Асоціації Ю. Авраменко. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Олександра Веселова виступила з доповіддю "Увіковічення загиблих від голодного мору".

Зібрання голодознавців стало свідченням зростання інтересу наукової громадськості до проблеми дослідження голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Учасники та гості наукової конференції заслухали виступ академіка Валерія Смолія "1933-й рік в нашій пам'яті, в нашій історії" на Вечорі-реквіємі пам'яті жертв голодомору, що відбувся в Національній філармонії України. Від учасників конференції було покладено квіти до пам'ятного знаку жертвам голоду-геноциду.

Конференція схвалила такі висновки і рекомендації: Міжнародна наукова конференція до 65-х роковин голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні проводиться в незалежній Українській державі спільно зусиллями співробітників Інституту історії України НАН України і активістів Асоціації дослідників голодоморів в Україні за участю офіційної влади, перш за все віце-прем'єр-міністра України, директора Інституту історії України Національної академії наук України академіка В. А. Смолія. В результаті дискусії конференція підтвердила висновок про штучність голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. Учасники конференції висловилися про необхідність розгортання подальших наукових досліджень з цієї пекельно-трагічної теми. Конференція рекомендувала організувати системне вивчення документів, пов'язаних з історією українського суспільства 20-30-х років; розширити зв'язки з ученими, дослідниками в регіонах України та зарубіжних країнах, які вивчають проблему голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні, аби продовжити її дослідження, поповнити джерельну базу актуальної наукової теми через виявлення нових документальних даних, запис спогадів в-свідчень людей, які пережили голодоморну жакхливість, і очевидців трагедії, аналіз соціальних, демографічних, моральних та психологічних наслідків; звернутися до уряду України з проханням сприяти виданню тритомника свідчень Комісії Конгресу США з проблеми голодомору в Україні 1932-1933 рр.; розгорнути вивчення й розробку теми, створення збірників архівних документів та спогадів-свідчень людей, які постраждали від голоду, та очевидців народної трагедії в регіонах України; створити Інститут дослідження геноциду українського народу; скласти перелік пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам голодомору; звернутися до уряду України з проханням-пропозицією про надання пам'ятникам жертв голоду-геноциду статусу всеукраїнських та місцевих і взяти їх під охорону держави; поставити питання перед урядом України про створення Національного Меморіалу-музею "Голод-33 - Геноцид українського народу"; просити уряд України дати правову оцінку подіям 1932 - 1933 рр.; вимагати проведення міжнародного суду над організаторами голодомору-геноциду ²⁷.

Тема пам'яті загиблих від комуністичної диктатури, відповідальності за скоєні злочини, геноцид українського народу викладена у виданнях членів об'єднання В. Шкварчука "Из-под грифа "Совершенно секретно"; А.Моцного "Страшна правда голодомору"; А.Куліша "Геноцид: голодомор 1932-1933: причини, жертви, злочинці"; Л.Лук'яненка "Нюрнберг-2"; П.Половецького "Геєнна огненна та інші документальні праці буття українського народу" й ін.[^].

2003 р. опубліковано книгу "Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)" на відзначення 70-річчя голоду-геноциду. В збірнику зібрано документальні, публіцистичні та художні праці 19 авторів-упорядників, в яких розповідається про найбільшу й найстрашнішу катастрофу українського народу - голод-геноцид 1932-1933 та

голодомори 1921-1923 і 1946-1947 років в Україні. В працях членів Асоціації, вміщених у книзі, висвітлюються причини голодоморного лихоліття, наводяться документи й свідчення його очевидців, списки жертв голодного мору, наслідки всенародної трагедії. Провідною у виданні є думка про увічнення пам'яті полеглих від голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні²⁹.

Названі публікації - статті, збірники документів, матеріалів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, - є друковано-монументальною пам'яттю про жертви геноциду, що повинна зберігатися нинішніми й прийдешніми поколіннями для увічнення безневинно загиблих у найстрашнішому лихолітті ХХ ст.

У цьому надзвичайно вагома роль належить Асоціації дослідників голодоморів в Україні з її постійною увагою до проблеми голоду-геноциду, діяльністю, пов'язаною з відзначенням річниць голодоморів, збором спогадів-свідчень, їх публікацією, виступами у засобах масової інформації, роботою з осередками в регіонах України, що сприяє поширенню правди про геноцид, вихованню молодого покоління українців патріотами, які не допустять повторення подібного в майбутньому. Асоціація всіляко сприяє рухові населення за увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду в пам'ятних знаках та пам'ятниках, домагається державної участі у створенні монумента в столиці України.

Як відомо, замовчувані багато десятиліть в СРСР жертви голоду-геноциду не були забуті в країнах Заходу. І так само, як перші публікації про трагедію в Україні були видані за кордоном, так і перші пам'ятники жертвам цієї трагедії було споруджено за кордоном. Найперший у світі пам'ятник жертвам людовбивства голодом в Україні встановлено в Канаді в м.Едмонтоні в жовтні 1983 р. - до 50-річчя голоду-геноциду. На постаменті пам'ятника, встановленого в канадському м. Вінніпезі, напис: "Цей пам'ятник споруджено для відзначення 50-ліття голоду-геноциду в Україні в 1932-33 роках і для увічнення пам'яті понад 7000000 невинних жертв пляново створеного голодомору советським урядом у Москві. Пам'ятаючи цю велику трагедію, ми переконані, що цей нелюдський вчинок ніколи не відійде в забуття, і це небувале страхіття ніколи не повториться в історії людства"³⁰. Пам'ятник загиблим від голодомору українцям відкрито в Мельбурні (Австралії), Хрест-пам'ятник на вічну пам'ять 7 мільйонів жертв голоду в Україні 1932-1933 рр. споруджено коштом українців Великобританії в Лондоні. 18 травня 1986 р. пам'ятник жертвам голодомору відкрито у США в центрі Лос-Анджелеса. Автор проекту цього пам'ятника - архітектор Тарас Козбур. Цементна споруда має бронзову дошку, де на тлі цвинтаря з великою кількістю хрестів зображено вмираючу сім'ю. Чоловік, скинувши руки догори, кличе Бога, а жінка біля його ніг схилялася над помираючими дітьми. Одне дитя вже померло, друге вона душить власними руками, щоб воно не мучилось... Над Україною темні хмари і багато гайвороння... Зловісний 1933-й рік... Внизу напис англійською мовою: "В пам'ять про 7.000.000 українців, жертв російського комунізму, які втратили свободу, майно і життя за наказом радянського уряду під час геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр."³¹.

Величний монумент жертвам людомору в Україні встановлено 1993 р. в Чикаго (США). Він являє собою білий мармуровий хрест, на ньому - терновий вінок з написом у центрі: "1932-1933", у підніжжі хреста - бронзова скорботна фігура матері, яка схилялася над померлою дитиною. В центрі постаменту українською та англійською мовами напис: "В пам'ять понад семи мільйонів жертв голодомору в Україні, штучно створеного московською комуністичною владою". На боковій стороні п'єдесталу напис: "Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам'ятник поставлено 1993-го року заходами української громади міста Чикаго і околиць у 60-річчя голодомору в Україні". Автор монумента - скульптор Куш.

2002 р. відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору в Україні в Австрії

(Перхтопсдорф, околиця Відня) - три об'єднані стели увінчано хрестом і тризубом й напис українською та німецькою мовами: "Схилимо голови перед вічною пам'яттю мільйонів українців — безвинних жертв комуністичного голокосту — голодомору 1932-1933 років".

Зі зняттям "табу" із забороненої теми в 2-й половині 80-х років у селах України почався рух за створення списків людей, поглинутих голодним мором. Так, до середини 1988 р. було складено списки жертв голодомору у с.Тарган Володарського району Київської обл. Відомості зібрали ветерани праці, пенсіонери О.І.Овдіюк та А.А.Масло - живі свідки голоду 1933 р., які його пережили й вижили. В селі з голоду померло 360 осіб, а під час Другої світової війни загинули 52 особи⁵². "В моєму селі Стецівці, що на Звенигородщині, за офіційними даними, вмерло в 33-му р. близько 1390 чоловік. Зрівняймо: у війні 41-45 років — близько 300. Загиблим у війну споруджено величний пам'ятник, що стоїть на пагорбі старого цвинтаря. Кожної весни жителі села проводять торжество 9 травня. Будучи на цвинтарі, я обов'язково обходив поховання 33-го і думав: тут, біля братських могил, де лежать по 25 і більше чоловік, з котрих половина діти, - ось де потрібний пам'ятник", - стверджував П.Л.Задоріжний з Дніпропетровщини³³.

У липні 1988 р. пленум президії правління Київської письменницької організації ухвалив рішення про створення Народної Книги Пам'яті про голод 1932-1933 рр. в Україні та спорудження пам'ятника його жертвам³⁴.

На деяких кладовищах земляки почали встановлювати полеглим у голодомор пам'ятні хрести. "Наші люди завжди пам'ятали страшні роки організованого голодомору. Потай ставили хрести, доглядали могили. І коли настала слухна година, стали увічнювати пам'ять померлих. А вже 1989 р. в селах Мошурові, Поташі громадою поставили гранітні пам'ятники. Через рік такі ж встановили на місцях поховань у Зеленькові, Соколівочці", - повідомлялося в народознавчому віснику "Світовид" Тальнівського музею історії хліборобства. 1989 р. було встановлено перший пам'ятник на кошти сільради в с.Різуненковому Коломацького району Харківської обл³⁵. Того ж року відкрито Меморіал пам'яті жертв сталінського терору у с.Паньківці Старосинявського району на Хмельниччині. На пам'ятних таблицях першого в районі меморіалу - 72 імені, які розшукали ентузіаста села. На сільському пам'ятнику напис : "Нехай таке більше не повториться. Жертви сталінського терору. Вони померли з голоду в 1933 році". На кладовищі села Ожарівка встановлено хрест, на могилі - меморіальні плити з іменами понад 400 сільчан, загиблих 1933 р. "Жителі села Ожарівка, які померли у 1933 році від штучно створеного голоду".

В селах Адампіль, Івки, Цимбалівка встановленоobelіски. У селі Паплинці поставлено огорожу біля могили жертв 33-го року і встановлено пам'ятник³⁶.

Навесні 1990 р. за ініціативи відомого українського письменника В.Маняка було проведено Всеукраїнський тиждень пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. та сталінських репресій.

Пам'ятники загиблим від голоду 30-х років почали ставити в основному завдяки ініціативі, ентузіазму, душевному поруху окремих людей та громадських організацій. "У лютому 1990 року я опублікував статтю про голодну весну 1933-го в газеті "Трудова слава", - розповідає К.Гудзенко з м.Кам'янки па Черкащині. - Ми не маємо права забувати про трагедію 1933 року. Отже, моє звернення через радіо і газету до своїх земляків з Коханівки з проханням зробити невеликі пожертвування, щоб встановити на кладовищі пам'ятник, прискорило збір грошей. У квітні, а точніше 23 числа, 1990 року в скорботно-урочистій обстановці при відправленні панахиди було відкрито перший в районі пам'ятник жертвам голодомору в селі Коханівка. На відкритті пам'ятника зібралися люди від малого до старого, численні рідні і

гості приїхали на автобусах і автомашинах з Черкас, Кам'янки, сіл Баландино, Радиванівки, Тимошівки і навіть з Кіровоградської області. У здійсненні цього важливого заходу велику роль відіграли завідувачий Коханівською ділянкою колгоспу "Дніпро" Заболотній Василь Петрович, голова правління цього господарства Шевченко Сергій Петрович та безпосередні виконавці роботи Натальченко Андрій Матвійович і його брат Іван. За почином коханівців почали відкривати пам'ятники в селах Ребедайлівка, Михайлівка, Катеринівка. За останні роки відкрили пам'ятники в Юрчисі, Баландиному (два), Радиванівці, Оляиному, Лебедівці, Жаботипі, Завадівці, Флярківці, "Тимошівці, Вербівці та в м.Кам'янці. Всього у районі побудовано 16 пам'ятників. У стадії будівництва вони в с Грушківці та Телепіїному. Великий внесок у цю справу зробив М.Ю.Тамко - відповідальний секретар районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мені довелося побувати в селах району по 3-8 і навіть десять разів, вести розмови з головами сільських рад на семінарах і повсюдно ставити одне і те ж питання: будівництво в селах пам'ятників і складання списків жертв голоду. Списки жертв складено майже в усіх селах. За неповними даними, в районі померло мученицькою смертю майже дванадцять тисяч осіб, тоді як з фронту не повернулося 3840 чоловік⁷. Восени 1990 р. було відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору у м. Лисичаїську Ворошиловградської області. У серпні 1990 р. з ініціативи письменника О.Коломійця Українським фондом культури за участю письменників, художників, краєзнавців і священиків на березі р.Сули біля м. Лубен на Полтавщині було обрано й освячено місце для спорудження пам'ятника жертвам голодомору 1932-33 рр., насипано Курган Скорботи і встановлено Хрест, що нагадує про обов'язок сущих перед пам'яттю предків. У Переяслав-Хмельницькому р-ні на Київщині організації Товариства української мови ім. Т.Шевченка, Руху, УРП, Братство козаків Переяславського полку 29 липня 1990 р. встановили перший в районі пам'ятний хрест жертвам голодомору на Андрушівському кладовищі. Було відслужено панахиду по померлих⁸.

1991 р. увічнила пам'ять жертв голоду стела, встановлена в с.Сніжків Банківського району Харківщини⁹. Того ж року за ініціативи вчительки Н.Баранової на місці масових поховань жертв голодомору в с.Лецьки було встановлено обеліск, споруджений коштом місцевого колгоспу "Зоря" (тодішній голова правління В.Герасименко). За допомогою старожилів у багатьох селах району були відшукані місця масових поховань померлих з голоду в 1932-1933 рр. На кладовищах міста і сіл Переяслав-Хмельницького району встановлено жертвам голодомору близько 20 пам'ятних хрестів, що споруджувалися за допомогою місцевих колгоспів та радгоспів¹⁰. Один з пам'ятників 1991 р. збудував у с.Соболівка Броварського району Київської обл. селянин В.Онопрієнко. Допомогали йому школярі. На могилі дев'яносто шести невинно убієтих сталінською репресивною машиною жителів села - бетонні плити, на яких викарбувано імена й прізвища жертв голодомору та напис: "Вічна пам'ять односельчанам, що померли в голод 1933 року"¹¹.

14 червня 1992 р. було відкрито пам'ятник жертвам голодомору в с.Тимошівка Черкаської обл. (автор виготовленого сільськими майстрами пам'ятника - районний архітектор О.Ковтун)¹².

Розпочата ентузіастами діяльність поширювалася по всій Україні. У с.Слобідка Миргородського району Полтавської обл. в травні 1992 р. відкрито та освячено Пагорб Скорботи. Очолював цю роботу Степан Марченко. У вересні 1992 р. встановлено пам'ятники в селах Лисянка, Журниці Лисянського району, Полковниче, Іваньки, Дзеньківка Маньківського та 12 пам'ятників у селах Коханівка, Ребедайлівка, Михайлівка Кам'янського району Черкаської обл. У багатьох селах України проведено уроки пам'яті. В деяких селах створювалися Книги Пам'яті¹³.

1992 р. відкрито пам'ятник жертвам голодомору 1932-1933 рр. у Великій Вовнянці Таращанського району Київської області. На місці колишніх поховань безвинно убитих голодом односельці поставили простий хрест, перев'язали його вишитим - червоне з чорним - рушником і поклали на високу могилу 700 хлібин - від звичайних чорних "цеглинок" до пишних паляниць і здобних великодніх пасок. Саме приблизно стільки (бо хто ж їх тоді рахував?) померло людей голодною смертю в селі, що розкинулось на благодатних родючих чорноземах. Для порівняння: за 4 роки Другої світової війни на різних фронтах загинуло 252, за 1 рік голодомору - понад 700 жителів села¹¹.

Високий курган, увінчаний хрестом, насипали за козацьким звичаєм у райцентрі трудящі Деражнянського району Хмельниччини в пам'ять про загиблих від голоду земляків. Хресним ходом пройшли до підніжжя кургану мешканці райцентру, посланці сіл, сусідніх районів, гості з Чортківського району Тернопільської області, з трудящими якого деражнянці уклали угоду про співробітництво¹⁵.

Новий Айдар Луганської області: під горою - чорна кам'яна стела з написом: "Жертвам голодомору 1932-1933 років на Луганщині", над нею - 8-метровий хрест. Бетонне перехрестя і металевий дзвін — такий пам'ятний знак жертвам голоду-геноциду встановлено у географічному центрі нашої держави - Добровеличківці до 60-річчя поминання померлих голодною смертю¹⁶.

У райцентрі Велика Михайлівка Одеської області у відкритті пам'ятника жертвам голодомору, встановленні імен замордованих радянською владою хліборобів брали участь місцеві жителі, школярі¹⁷.

У книгах, збірниках, створених у регіонах, вміщено списки людей — мартирологи поглинутих голодним мором.

У Молодіжному парку Харкова (облаштованому за радянських часів на місці колишнього міського кладовища), біля першого в Україні Хреста, поставленого в пам'ять про жертви голодомору, відбулася панахида. У скорботні дні відзначення 60-х роковин голоду-геноциду в області було встановлено більше 100 пам'ятних знаків, хрестівTM.

У лютому 1993 р. Указом Президента України Л.Кравчука у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору-геноциду 1932-1933 рр. було визначено загальнодержавні заходи. В зверненні оргкомітету з проведення цих заходів зазначалося: "Важливо, щоб у кожній області, кожному районі, місті і селі нашої тепер незалежної держави ми вшанували світлу пам'ять безвинно загублених голодом людей. Впорядкування масових поховань замучених голодом, встановлення хрестів, інших пам'ятних знаків, впорядкування кладовищ, проведення в церквах і храмах молитов та панахид - найперше і найголовніше, чим можна було б воістину по-народному, по-християнськи спом'янути наших загиблих від голоду-геноциду батьків і матерів, братів і сестер. Про страхітливий злочин комуністичної кліки проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша молодь, наші діти"¹⁹.

Чимало пам'ятників споруджено в ході підготовки до відзначення 60-річчя народної трагедії. Хрести жертвам голодомору встановлено влітку 1993 р. в центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с.Соколівка Крижопільського району Вінницької області⁵⁰. Восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації "Меморіал" споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду в Червонограді Львівської обл.⁵¹. В центрі с.Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді Хреста, обплутаного колючим дротом, під яким встановлено скульптуру виснаженої матері з мертвою дитиною на руках. Автор цього пам'ятника - скульптор-художник Л.Гомон⁵².

11 вересня 1993 р., під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих у 1932-1933 рр., було відкрито пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської обл., біля Мгарського

Спасо-Преображенського монастиря на Зажур-горі - 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник збудовано за ініціативою та коштом Українського фонду культури й громадськості Лубенщини. Жалобний молебень за убієнними голодом на відкритті меморіалу відправив архієпископ Полтавський і Кременчуцький Феодосій та настоятель Успенської церкви в Полтаві отець Микола. Автори меморіалу - архітектор А.Ігнащенко та конструктор І.Лебедич⁵³. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний меморіальний знак з граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берепію як символ України з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях. Автори пам'ятного знака - художник В.Перевальський та архітектор М.Кислий.

Того ж дня було відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам голодомору в с.Гарбузівка на Полтавщині. На постаменті пам'ятного знаку напис: "Україно моя! Не допусти злодіянь 1933 року в майбутньому". Наводимо роздуми Г.І.Жука, вчителя-пенсіонера, з приводу відкриття пам'ятного знаку: "Це був страшний час. Без трепету слухати розповіді живих ще свідків неможливо, а тим більше розповідати про це. Ось лише приголомшуючі числа. Під час Другої світової війни, яку вважають найбільш кровопролитною з усіх воєн, на фронті загинуло 47 людей з села. Одержавши повідомлення про смерть воїна, його мати, жінка, діти не плакали, а вили. Їх підхоплювали ті, які вже переплакали своє повідомлення, і село нагадувало пекло, в смолі якого топились людські душі. У 33-му цього не було. Тут мовчки вкидали мертвих у колодязі чи погребі, мовчки чекали своєї смерті. В селі Гарбузівка убито під час голодомору 362 людей, майже у 8 разів більше, ніж під час війни за 4 роки"⁵⁴.

На відзначення 60-х роковин голодомору за ініціативою директора заповідника, лауреата Шевченківської премії М.Сікорського та участю скульптора І.Зарічного 1993 р. на Альтицькому кладовищі в м.Переяслав-Хмельницькому жертвам голодомору встановлено пам'ятний знак⁵⁵. У с.Суше Полтавської області на братській могилі люди поставили великого хреста, щоб живі пам'ятали голодомор. "В ту могилу кидали ще й живих", - згадувала Г.О.Ткаченко.

У вересні 1993 р. в пам'ять про убієнних голодомором 1932-1933 рр. було поставлено пам'ятний Хрест на Вознесенському цвинтарі м. Кременчука. Величезний хрест над могилою у Кобеляках на Полтавщині розіпнув свої руки під небом, щоб не дати нашій пам'яті зарости забуттям, як заростали донедавна стежки до ям, колодязів і звалищ, заповнених у 1933 р. тілами нещасних жертв голодомору⁵⁶. Встановлено пам'ятники у Лашовій та Веселому Куті, Шаулісі, Лагедзині, Білашках, Гордашівці на Київщині; у с.Кисівці та хуторі Кращанициному на Харківщині. "Вшановуючи пам'ять тих, кого забрав людодомор, на кладовищі безлюдного тепер хутора за допомогою найнятого бульдозера спорудив я чотириметровий курган-могілу. Спіть спокійно, мої замордовані земляки", - написав у своїх спогадах про зведення пам'ятника на хуторі Кращанициному В.Я.Сергієнко⁵⁷.

З ініціативи громадських організацій селища Дніпровського Верхньодніпровського району Дніпропетровської обл. коштом та зусиллями крох-малепаткового комбінату в 60-річчя голодного року 1933 р. на братській могилі загиблих споруджено пам'ятник (автор Олексій Блоха), який увічнює відреставрований Хрест колись зруйнованого і зневаженого храму, чия велич стверджує пезнищеність народної пам'яті й віри⁵⁸.

Пам'ятні хрести жертвам голодомору 1932-1933 рр. встановлено на кладовищах у селах Віненці, Гайшин, Дениси, Мала Каратуль, Пологи-Вергуни, Пологи-Чобітьки, Пологи-Яненки, Помоклі, Хоцьки, Циблі та ін. на Переяславщині. 1993 р. при вході на цвинтар с.Рижавка на Уманщині встановлено двометрову гранітну стелу з написом "В пам'ять померлим у період голоду 1932-1933 років від жителів села Рижавки". На пам'ятнику, спорудженому

1998 р. у райцентрі Лисянка на Черкащині жертвам голодомору 1933-го і репресій, викарбувано, скільки загинуло у кожному із сіл: Лисянка - 1210, Босівка - 400, Жаб'янка - 500, Кам-Брід - 560, Хижинці - 900, Чеснівка - 263, Яблунівка - 591, Почапенці - 1750, Верещаки - 750, Воти́лівка - 600, Смі́льченці - 760...

У с.Світанок 29 серпня 1999 р. патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет освятив церкву св.Миколая Чудотворця, збудовану в пам'ять жертв голодомору 1932-1933 рр. і Чорнобильської катастрофи 1986 р. (архітектор Л.Скорик)⁹⁾.

"Чому ж на такій благодатній землі у 33-му вмирало стільки працюючих людей?" - непокоїло вчителя з Паньківців П.П.Крутого, який зі своїми однодумцями запросив у 1989 р. нас, працівників районної газети, на відкриття сільського меморіалу жертв голодомору. В Ожарівці вчитель-пенсіонер І.І.Чиж на місці убієнних голодом встановив хрест, а на могилі — плиту з переліком прізвищ, а то й лише імен, запросивши священників відправити, хоч і через стільки літ, першу панахиду. "Це були мої друзі-ровесники, - розповідав учитель П.Крутий. - Разом у школу ходили. Василь Степанович Герасимов. Пам'ятаю, у мого батька і в нього були коняки, то часто об'єднувались, щоб обробляти клопоть землі. А з Михайлом Бенедом разом пасли худобу. Не всіх ми виявили, як їх звали по батькові, але писали те, що знаємо, кого пам'ятаємо. Вдивляємось у написи на пам'ятних таблицях, слухаючи спогади вчителя-пенсіонера про життя й долі людей, прізвища яких мовчки промовляють про біль і трагедію покоління. Усі вони хотіли жити, мріяли про щасливу працю біля землі - та не судилося. 348 імен розшукали ентузіастів села. Тепер усіх - 372. їх дописали ті, хто колись жив і працював у селі, а тепер мешкає далеко від рідних Паньківців, але часто приїздить поклонитись могилам рідних і близьких"¹⁰⁾.

"Люди у селі вимирали, падали як солома у жнива. Під огорожею лежала дівчина (Павуки - на них казали) років семи. Кожен боявся їй крихту подати чи до себе взяти, бо вона куркульська дочка. Які ж то були куркулі? Мав коня, не хотів йти у колгосп, то вже й куркуль. Так та дівчинка й захолола під тином. По 3-4 трупи щодня везли на цвинтар. Там викопали таку яму, десять метрів п'ять на десять. Туди всіх і хоронили. Присипали землею, так і запалася земля. Місце добре видно на сільському кладовищі. Тільки недавно пам'ятник поклали і обгородили могилу жертв 33-го...", - згадував М.М.Коломієць з села Паплинці на Хмельниччині. "По 3-4 мерці без трун в одну яму закопували... Бачачи таке, то [люди] намагалися що-небудь рвати і їсти. Траву виривали, худобу, хто мав, то різали, рятувались, як могли. І все ж багато людей померло. Про всіх не напишеш, бо ніяка книжка не вмістить того всього. Голодними на роботу ходили, сподівалися, що там хоч якась баланда буде. То були страшні дні. Моторошно стає від самої згадки про них. Коли буваю на кладовищі, то зупиняюсь біля хреста й могили померлих у 33-му...", - розповідала В.С.Карпович з с.Стара Синява.

"У Заставцях дуже багато людей померло тоді. їх підводами звозили на цвинтар, де була викопана велика яма, у якій усіх і засипали землею. Знаю, що з голоду померли Микита Хоменко, Ольга Хоменко, Юхим Пискун, Тодос Девлиш, Лука Захаренко, Павло Голубчик, Іван Коробчук, Сеи́ька Коробчук, Іван Скрипник. І ще дуже багато людей померло. Люди падали на обійсті, на дорозі, в полі. Дуже багато у Заставцях було трупів, опухлих від голоду людей", - ділиться спогадами житель села Заставці І.М.Костик. - Мені і досі серце не заспокоюється, як мою подружку Зофію Пастух посадили мертву в ямі над усіма мертвими. Мама убрала її у вінок і в бинди... А ще ж но бачилися ми з нею кілька годин тому і говорили... Не стало Зофійки, моєї ровесниці, і ніхто з рідних не проводжав її в останню путь. Як уклали у тачку, так і завезли в кагат, де скидали всіх мертвих. Йшов мій племінник Гордій з по-

ля, зайшов подивитися в кагат, як хоронять. Прибіг до мене: "Йди, Лідо, подивися, Зофійка сидить в могилі як молодуха". Не пішла я, бо знала, що як гляну в кагат, то впаду у нього," - свідчить Л.С.Міщенко⁶¹.

Але цей рух совісті й очищення зустрічає подекуди й прояви політичного хуліганства й бандитизму, що виявляється у нищенні в областях хрестів, що нагадують про голодомор, актах вандалізму по відношенню до пам'яток жертвам репресій. Цьому прощення не може бути. Ми повинні бути гідними пам'яті полеглих.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні, інші громадські організації неодноразово зверталися до вищих державних органів України з пропозиціями про встановлення офіційного Дня пам'яті жертв голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. 26 жовтня 1998 р. Кабмін України прийняв постанову про 65-ту річницю голодоморів, нею передбачався комплекс заходів, серед яких — упорядкування могил жертв голодомору, проведення молитов, панахид⁶². А 26 листопада Президент України Л.Д.Кучма підписав Указ "Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору" у четверту суботу листопада щороку⁶³. Живі квіти до пам'ятного знаку жертвам комуністичного терору поклали голодознавці - учасники Міжнародної конференції на відзначення 65-х роковин геноциду.

В середині листопада 1998 р. на відзначення 65-ї річниці голоду-геноциду в Національній парламентській бібліотеці України було відкрито книжкову виставку "Голодомор в Україні — біль нашого народу", в Українському домі Головним архівним управлінням та рядом архівів було організовано виставку відповідних документів і матеріалів.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні організовує й проводить заходи до річниць людомору-геноциду.

Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, смуток і біль у душах людей. Мертвим, як і живим, теж болить! Майже в кожному селі і місті є люди, які пам'ятають місця масових поховань у голодні 1932-1933 рр. І високим моральним та патріотичним обов'язком місцевої влади і громадськості є належним чином упорядкувати ці братські могили і встановити біля них меморіальні знаки, пам'ятники. Величний пам'ятник Скорботи має височіти у столиці України — Києві. За вчинений злочин проти людства винних треба судити й покарати. Адже за такі злочини строку давності немає.

В "Рекомендаціях парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років" від 14 березня 2003 р. наголошується: "До Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій 22 листопада 2003 року в місцях масових поховань загиблих від голодомору 1932-1933 років установити пам'ятні знаки для увічнення їхньої пам'яті"⁶⁴. А в розпорядженні Президента України "Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні" від 6 грудня 2002 р. першим пунктом вказується: "Спорудити в місті Києві Меморіал пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій"⁶⁵.

Сподіваємось на це. А поки що різні заходи до 70-річчя геноциду, встановлення пам'ятних знаків йде за ініціативою прогресивних громадських діячів й організацій. Приміром, у м.Києві, на території Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП) 15 листопада 2002 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції "Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу" було відкрито пам'ятний знак жертвам людомору. У скульптурній його основі - білий янгол на чорній мармуровій плиті і три колоски, "ув'язнені" за колючим іржавим дротом⁶⁶.

"У кожному селі мають бути пам'ятники, що розповідали б про роки голодомору, репресій...", - вважає Ф.Харчук з села Іванківці Старосинявського району, що па Хмельниччині⁶⁷. Більшість населення нашої країни, думається, з ним солідарна. "Переконаний - у Києві має постати величний Меморіал

жертвам Голодомору. Пам'ятники потрібні в усіх регіонах держави. Це не формальність, а свідчення глибокої шани до загиблих, невмирущої пам'яті про цю трагічну сторінку історії та водночас - символ безсмертя нашого народу. ... Минають роки. Минають століття. Та зболена пам'ять про заморених голодом, розстріляних, закатованих житиме вічно. Вона - нагадування минулого й пересторога майбутньому, - сказав Президент України Л.Кучма 2002 р. у "Зверненні до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій"⁶⁸.

Хай пам'ять про невинно убієнних голодом буде світлою і вічною!

- ¹ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ² 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. - К., 1991. - С.9.
- ³ Там само. - С. 13,14.
- ⁴ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ⁵ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. - С.2,4.
- ⁶ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Див.: "Ми зятися, полинів не буде...". Про Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні розповідає її голова Лідія Коваленко-Маняк. (Записав Володимир Кулик) // Сучасність. - 1993. - №1. - С.93.
- ¹¹ Там само. - С.94.
- ¹² Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ "Круглий стіл "Геноцид в Україні" у програмі Всесвітнього форуму українців. "Експозиція про голод-геноцид". - 1992. - Серпень.; Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ "Ми зятися, полинів не буде..." - С. 93 - 94.
- ¹⁸ Там само. - С.94.
- ¹⁹ Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції. "Слобожанщини на. Голодомор 1932 - 1933 років". - К., 1993.
- ²⁰ Голод на Сумщині 1932 - 1933 рр. - Суми, 1993; Голодомор на Житомирщині. 1930 - 1934 роки: Документи і спогади. Збірник. - Житомир, 1993; *Шульга І.* Людомор на Поділлі (до 60-річчя голодомору). - Республіканська асоціація українознавців. - К., 1993.
- ²¹ Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. - К., 9 - 10 вересня 1993 р. Матеріали. - К., 1995. - С.7,9,10,21,23.
- ²² Там само. - С.181 - 193.
- ²³ Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). - Чернівці, 1994. - С.3.
- ²⁴ Прах мільйонів жертв стукає в наші серця: Звернення до Президента України Л.М. Кравчука / *І. Драч, Л. Танюк, З.Дума* та ін.//Літературна Україна. - 1992. - 30 квітня; *Коць М.* До свідків голодомору // За вільну Україну. - 1998. - 2 черв.; Укр. вісті. - 10 трав. - С.3.; *Куйбіда В., Коць М.* Споминами про жертви голодоморів займаються скульптори і науковці // За вільну Україну. - 1998. - 8 жовт.; *Коць М.* День скорботи //Вільна думка.-1997.- 12-19 листоп.- С.5.; *Кульчицький С.В.* Геноцид? Геноцид! // Демократична Україна. - 1993. - 10 черв.; Його ж. Тридцять третій рік: Чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству?// Політика і час. - 1998. - № 11 - 12. - С. 68 - 83.; Його ж. Геноцид українського народу// Урядовий кур'єр. - 2000. - 25 листоп. - С.8-9.; *Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928 - 1933) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 1994.- Вип. 3. - С. 40 - 49; *Лук'яненко Л.Г.* "...А в Кримінальному кодексі немає кари за голодомор"//Самостійна Україна.-1999.-Ч. 39- 40.- С. 4. - (Жнива скорботи / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; № 6).; *Марочко В.* Голодо мор в Україні: Причини і наслідки // Освіта: Спец, вип.- підруч. - 1993. - № 1. - С.3 -9; №2. - С.3 - 9.; Його ж: Бодай те лихо не верталось // Сучасність. - 1993. - №10; Його ж: Голодо мор в Україні (1932 - 1933): причини і наслідки. Конспект лекцій. - К., 1994; *Мейс Д.* Голодо мор: чи буде світ знати про це? // Поклик сумління. - 1994. - № 44.; Його ж. Зачаровані ко ла ідола або про тоталітаризм і геноцид в історії України // Літературна Україна. - 1994. - 31 берез.; Його ж: Земля на крові. // День. - 1998. - 14 листоп.; *Морозюк Ф.* Келегейський мор: Спогади очевидців геноциду (голоду) 1932 - 1933 рр.: [с.Келегея, нині с.Гладківка, Голоприс танський р-н] [Авт.передмови М.Братан]. - Херсон, 1995. - 18 с; *Нікілев О.* Як це було на Дніпропетровщині: результати наукових розвідок місцевих істориків про голод 1932 - 1933 рр. в краї// Кур'єр Кривбасу. - 1994. - №18. - С.20 - 22.; *Шаповал Ю.І.* Людина і система (Штри хи до портрета тоталітарної доби в Україні) / Інститут національних відносин і політології НАН України. - К., 1994; Остання помилка Скрипника. - С.168 - 192; Сталінський посланець в Ук раїні: Сторінки політичної біографії Л.М. Кагановича. - С. 225 - 240; Колективізація сільсько го господарства на Полтавщині. 1929 - 1933 // Збірник документів і матеріалів (упорядники: *О.П.Єрмак та ін.*). - Полтава, 1997 та багато інших.

²⁵ Виставка скульптур Петра Капшученка (США). Каталог. - К., 1996. - 50 с

- ²⁶ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ²⁷ Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. - К., 28 листопада 1998 р.: Матеріали. (Відп. редактор С.Кульчицький). - Київ - Нью-Йорк, 2000. - 536 с; *Шварчук В.* Из-под грифа "Совершенно секретно". - Голодомор 1932 - 1933 годов на Черниговщине. - Чернигов, 1999. - 100 с.
- ²⁸ *Моцний А.* Страшна правда голодомору. (Спогади про голодомор 1932 - 1933 років). - Львів, 2000. - 176 с; *Куліш А.* Геноцид. Голодомор 1932 - 1933. Причини, жертви, злочинці. - Полтава, 2000; *Лук'яненко Л.* Нюрнберг-2. - К., 2001. - 115 с; *Половецький Поль.* "Геенна Огненна" та інші документальні праці до "Книги буття" українського народу. Нариси до історії Руси-України 20 ст. - Київ-Харків, 2002. - 129 с
- ²⁹ Голодомори в підрадянській Україні. (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). Редколегія: *Веселова О.М.* та ін. - Київ - Львів - Нью-Йорк, 2003. - 724 с
- ³⁰ Листівка. - Вінніпег, 1984.
- ³¹ Золоті ворота. - 1993. - № 4. - С.30.
- ³² 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. - С. 341 - 343.
- ³³ *Дяченко Сергій.* Жаж. Кіноповість про голод 1933 року. - К., 1991. - С.47 - 48.
- ³⁴ Літературна Україна. - 1989. - №2.
- ³⁵ Світовид. - 1993. - 4.11; Чорні жнива: Голод 1932 - 1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих. - К., 1997. - С.229.
- ³⁶ Голодомори в підрадянській Україні. - С.463, 479, 483, 484.
- ³⁷ *Гудзенко К.* Трагічні голоси [з Черкащини]. - Кам'янка, 1993. - С.3,4 - 5.
- ³⁸ Голодовка: 1932 - 1933 роки на Переяславщині: Свідчення. Упорядники: *Ю.В.Авраменко, В.М.Гнатюк.* - Переяслав-Хмельницький, Київ, Нью-Йорк, 2000. - С.7.
- ³⁹ Чорні жнива. - С.229.
- ⁴⁰ Голодовка. - С.7.
- ⁴¹ Самостійна Україна. - 1991. - № 10. - Липень.
- ⁴² Літературна Україна. - 1992. - 6 серпня.
- ⁴³ *Гудзенко К.* Трагічні голоси [з Черкащини]. - С. 3,4 - 5, Світовид. - 1993. - 4.11; Чорні жнива. - С.229.
- ⁴⁴ Вечірній Київ. - 1993. - 14 вересня.
- ⁴⁵ Голос України. - 1993. - 14 вересня.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Літературна Україна. - 1993. - 25 березня.
- ⁵⁰ Народна газета. - 1993. - № 36.
- ⁵¹ Там само. - № 40.
- ⁵² Голос України. - 1993. - 14 вересня.
- ⁵³ Народна газета. - 1993. - № 36.
- ⁵⁴ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 421, 431 - 433.
- ⁵⁵ Голодовка. - С.9.
- ⁵⁶ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 407, 419.
- ⁵⁷ Чорні жнива. - С.266.
- ⁵⁸ Народна газета. - 1996. - № 19.
- ⁵⁹ Золоті ворота. - С. 109; Народна газета. - 1998. - № 15; Голодовка. - С. 15, 71- 72, 291 - 306.
- ⁶⁰ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 459,460.
- ⁶¹ Там само. - С. 474,475.
- ⁶² Урядовий кур'єр. - 1998. - 29 жовтня.
- ⁶³ Там само. - 28 листопада.
- ⁶⁴ Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 року. - К., 2003. - С. 103,106.
- ⁶⁵ Там само. - С.93.
- ⁶⁶ Голодомор 1932 -1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. - К., 2003. - С. 7.
- ⁶⁷ Голодомори в підрадянській Україні. - С. 476.
- ⁶⁸ Голодомор 1932 -1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. - К., 2003. - С. 263.

Резюме

У статті йдеться про діяльність членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні з увічнення пам'яті жертв голодного мору 1932 - 1933 рр. створенням друковано-монументальних пам'яток: збірників архівних документів і матеріалів, спогадів-свідчень людей, які пережили голодомор й вижили.

The article is about the Association of the Ukrainian Famines Researchers' members activity in perpetuating the famine of 1932 - 1933 victims and creating the printed monumental memoranda: collections of the archive documents and materials, recollections and testimonies of famine survivors.

Г.В.Касьянов (Київ)

ІДЕОЛОГІЯ ОУН: ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ*

(*ревізія ідеології*)

Серед різноманітних наслідків розколу ОУН 1939-1941 рр. одним з найбільш очевидних став розрив у темпах ідеологічної еволюції двох відгалужень руху. Якщо мельниківці за часи війни фактично не змінили своїх ідеологічно-програмних настанов (можливо, це не було для них важливим з огляду на їхню тактику дій в умовах окупаційного режиму), а після війни цей процес розтягнувся на десятиліття, то бандерівська фракція виявила значно більше динамізму у цій сфері (зрозуміло, це стосується тієї частини бандерівців, які були здатні на такий динамізм).

Визначальним для зміни ряду принципів політико-програмних та ідеологічних настанов став III Надзвичайний збір ОУН (21-25 серпня 1943 р.). Як свідчить його учасник, Мирослав Прокоп, ініціаторами нововведень у програмі ОУН стали або представники східноукраїнських земель, або провідні члени організації, яким довелося там працювати у підпіллі в перші роки війни, або ті делегати, які брали участь у розробці політичної платформи УПА⁴², - отже, це були люди, які мали нагоду на практиці з'ясувати чинність націоналістичного ідеалу та відповідність попередніх програмних настанов життю і практичним завданням у реальних, досить жорстких умовах.

Основні світоглядні постулати (теза про органічність нації, про вищість інтересів нації, про ідеал самостійної соборної держави) залишилися незмінними. Найбільш показовою була зміна акценту в принципі національного колективізму: в ідеологічній преамбулі йшлося про те, що ідеалом нового суспільства є знищення всіх форм класової експлуатації, побудова всенародної держави та "вільна людина"⁴³, яка є вільною лише через її сприяння загальному суспільному інтересові.

Показовою була і спроба приділити значно більшу увагу економічним та соціальним проблемам при тому, що підхід до їх розв'язання з огляду на час і обставини залишався досить схематичним. Утім і цього достатньо, щоб помітити: до програми увійшла класична схема соціал-демократичного зразка, за якою держава має утримувати за собою стратегічно важливі сектори економіки і соціальної сфери, не допускаючи різкої майнової диференціації та свавілля бюрократії. Поза цими межами економічне життя та організація суспільства мали розбудовуватися на базі демократичних інститутів⁴⁴.

Наступні роки і подальший досвід підпільної боротьби на українських землях лише підсилили тенденцію до розширення світоглядних орієнтирів та відмови від претензій на домінування у політичному житті. Її наявність підтверджується як доповненнями, що їх було внесено в програму 1950 р., так і загальною спрямованістю оунівської публіцистики в Україні наприкінці 40-х - на початку 50-х років⁴⁵ (йдеться передусім про доробок О. Дяківа-Горнового та П. Полтави). Доповнення 1950 р. містили ряд формулювань цілком демократичного змісту, особливо в частині політичних свобод (О. Мотиль дійшов висновку, що у цей час "націоналісти розвернулися проти ідеологічних догматів 1920-х і 1930-х років і загалом перейшли на соціал-демократичні позиції, подібні до тих, які вони відкидали у 1920 р."⁴⁶). Зрозуміло, тут йдеться лише про певну частину націоналістичного руху). Найпоказовішим пунктом доповнень були пасажі про свободу політичних і громадських організацій⁴⁷.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2004. - № 1.

Можна спробувати узагальнити різні версії різних авторів щодо причин зміни курсу ОУН (р). Серед факторів, що спричинили цю ревізію, більшість дослідників і самі учасники руху називають головні - зустріч з радянською дійсністю на Західній Україні у 1939-1941 рр. і безпосереднє знайомство з наслідками цієї дійсності у "великій Україні" у 1941-1943 рр. Практичний досвід учасників похідних груп ОУН, збагачення їхнього політичного багажу інтенсивними контактами з активними діячами з "материкової України" спонукали до перегляду деяких базових ідеологічних і практично-політичних принципів. Варто зауважити, що цей досвід став здобутком тієї частини загалу ОУН, яка була здатна до критичного переосмислення. Цікаве спостереження з цього приводу подав О.Мотиль: "Бандерівці були ті молоді люди, що захоплювалися ідеєю і чином так, що питання ідеологічні та політичні (поза визнанням примату української державності) вони просто ігнорували. /.../ Для цих ідейно-політичних "новиків" зустріч із "Сходом", де людей як раз такі питання цікавили, була великим шоком, що змусив їх не тільки переоцінити власний світогляд і визнати важливість соціального питання, але й зрозуміти, що самого гасла здобуття Української соборної самостійної держави не вистачає, щоб притягнути "східняка", що в ньому мусить бути ще якийсь соціальний, а ще краще - демократичний зміст /.../ Крайовики могли створити зовсім відмінну від тієї, що панувала у 1930-их рр., ідеологічну систему саме тому, що вони вперше мусили під час війни взятися за опрацювання ідеології. Давніші теоретики (мельниківці) подібної світоглядної кризи не мусили пережити, бо вже мали вироблену ідеологію..."¹⁰.

Не менш важливим чинником можна вважати загальну зміну у співвідношенні сил у світовій війні. На той час німці вже зазнали поразки під Сталинградом, перспектива повернення радянської влади на українські землі була реальністю — "першою ластівкою" став рейд партизанського об'єднання С. Ковпака⁴⁹. Ця загроза спонукала до розширення бази руху, передусім збройного, що вимагало залучення потенційних союзників (епізод з опануванням "Поліської Січі" Т. Бульби-Боровця був досить показовим у цьому сенсі).

Зрештою, дотримання тоталітаристської риторики зразка 1930-х років при одночасному протиставленні себе імперіалізму, чи то німецькому, чи то радянському, явно їм збігалось і з таким перспективним завданням, як майбутня репрезентація себе в очах тих сил, які мали перспективу стати суперником СРСР, і які також на цей час уже переходили в категорію переможних сил.

Отже, можна припустити, що спочатку зміна курсу та ревізія ідеологічного словника була тактичним кроком, принаймні для частини діючого керівництва ОУН (р.), однак згодом логіка подій та подальший досвід збройної боротьби і творення національного фронту різних політичних сил у вигляді Української Головної Визвольної Ради (УГВР, 1944) з претензіями на створення репрезентативної самостійної політичної сили вимагали не лише дотримання загальнодемократичної риторики, а й подальшого, детальнішого перегляду світоглядних засад руху. Цей процес набув рис зміни світоглядних орієнтирів, про що, власне, свідчить полеміка між крайовими публіцистами і Д. Донцовим, про яку йшлося раніше. Відхід від радикально-націоналістичної ортодоксії зразка 1930-х років, що розпочався як вимушена ревізія політичної тактики, досить швидко перейшов у світоглядну площину, бо не можна було перейти до реальних практичних дій по створенню спільного національного фронту в умовах, що швидко змінювалися, в умовах, коли реальним чи потенційним тереном діяльності ОУН були не еміграційні групи чи окремий специфічний регіон, а значно більша територія і значно ширше коло сил, як всередині цієї території, так і поза її межами.

Як бачимо, цей процес був зумовлений не лише суб'єктивними міркуваннями інтелектуальної верхівки ОУН (р), а й об'єктивною логікою подій. Ко-

ли із нього втрутилися діячі, які не відчували цієї логіки, в організації трапився конфлікт, який призвів до другого розколу.

Т>ругий розкол О^Q-І: двійкарі

Навесні 1945 р. у Відні відбулася зустріч уповноважених Проводу ОУН в Україні (Василя Охримовича, Мирослава Прокопа, Дарії Ребет та Миколи Лебеда, які, за завданням Проводу, перейшли на Захід) зі Степаном Бандерою, Степаном Ленкавським та Ярославом Стецьком - було створено Закордонний центр ОУН (бандерівців). У січні-лютому 1945 р. Закордонний центр ОУН скликав конференцію керівних кадрів організації у Мюнхені, на якій відбулися перші широкі дискусії щодо ідеологічно-програмних питань і було оголошено про створення Закордонних частин ОУН (34 ОУН). Вже тоді досить чітко проявилися дві тенденції у трактуванні подальшої ідеологічної еволюції ОУН (б): С. Бандера та його прихильники вважали постанови ІІІ Надзвичайного збору ОУН (з уточненнями конференції ОУН червня 1950 р.) чинними, але наполягали на тому, що програмні поступки на користь демократії та світоглядного плюралізму, зроблені під час війни, були передусім тактичним кроком, який не стосується базових принципів націоналізму. Їхні опоненти, які зосереджувалися в Закордонному представництві УГВР, заперечували такий підхід, наполягаючи на тому, що демократія західного зразка та світоглядний плюралізм стали і мають бути засадничими елементами ідеології ОУН.

Ці ідейні розбіжності загострилися і внаслідок певних особистих рис учасників дискусії. С. Бандера, який упродовж усієї війни перебував або під домашнім арештом, або в концентраційному таборі як цінний заручник, фактично опинився поза активною діяльністю організації, і його бачення ситуації в Україні та підхід до світоглядно-ідеологічних проблем ґрунтувалися на попередньому політичному досвіді (це ж стосується його найближчих соратників, зокрема Я. Стецька). Вважаючи програмні корективи 1943 р. суто тактичним кроком, він явно демонстрував своє небажання брати до уваги практичний досвід, що був набутий без його безпосередньої участі, і перебирав на себе роль ідеологічного деміурга. Його опонентів дратувало таке ставлення до справи, оскільки авторитет С. Бандери довоєнних часів уже не тяжів над ними. Ситуація до певної міри була повторенням тієї, що призвела до першого розколу ОУН, але цього разу вже С. Бандера опинився в ролі ортодокса, який втратив зв'язок з реальною ситуацією і став об'єктом критики крайовиків.

Упродовж 1946-1948 рр. в організаційних осередках 34 ОУН відбувалася дискусія з цих питань, однак внаслідок особливостей внутрішньої структури організації вона обмежувалася найнижчими організаційними клітинами, так званими "п'ятками" - обговорення не виходило поза коло цих груп, які не контактували між собою. Це дало можливість С. Бандері та його прихильникам, які виявилися досить вправними у формуванні цього специфічного різновиду громадської думки, повернути більшість загалу на свій бік. Зі свого боку, його опоненти не спромоглися переконливо довести свої позиції до рядових членів організації, намагаючись вирішити проблему передусім "на верхах".

У постановах Першої конференції 34 ОУН (вересень 1947 р.), що в ідеологічному змісті мало відрізнялися від рішень вищих органів ОУН воєнної доби, містилися "організаційно-політичні" настанови, які давали С. Бандері великі шанси проти його опонентів (очевидно, останні розраховували, що ці пункти будуть зброєю в їхніх руках, але вони явно недооцінили організаційних талантів свого візаві). "Новий етап, - йшлося в постановах, - має відзначитися інтензивною внутрішньою роботою, упорядкуванням всіх

внутрішніх справ, введенням і усталізуванням чіткої твердої внутрішньої системи,... скріпленням дисципліни, контрольності та високоякісних членських прикмет кадрів". У цьому процесі найбільшу увагу планувалося приділити "ідейно-політичному підйомові, устійненню чіткої лінії в усіх питаннях, політичному вишколові та ідейно-політичній одностайності й здисциплінуванню членів..."⁵⁰. Як показали подальші події, С.Бандера та його соратники дуже добре дали собі раду у "скріпленні дисципліни": через рік більша частина осередків 34 ОУН була на їхньому боці.

У серпні 1948 р. відбулася Друга (надзвичайна) конференція ОУН, головним завданням якої було вирішення найбільш нагальних проблем ідеологічного, політичного та організаційного характеру - саме так було сформульоване її завдання, і саме це свідчило, наскільки гострими були ідеологічні суперечності всередині організації.

Конференція, на якій унаслідок згаданих причин домінували прихильники С.Бандери, закликала "тих поодиноких членів Організації, в яких проявилися ідейно-політичні й організаційні хитання, зревівувати своє становище та вернутися на правильні позиції..."⁵¹. Особливий наголос було зроблено на тому, що в рамках ОУН у період "революційно-визвольної боротьби" дозволяється "... тільки одна політична лінія, одне становище в кожній справі, встановлене компетентною для того організаційною установою, репрезентоване і подаване до виконання Проводом"⁵². Таким чином, опоненти С. Бандери (на конференції були присутні о. Іван Гриньох, Лев і Дарія Ребети, Володимир Стахів і Євген Стахів, Василь Охримович, Зенон Марцюк, Іван Бутковський, Роман Ільницький)^{53*} опинилися у фізичній меншості і в ізоляції: провід ОУН в Україні, на авторитет якого вони могли посилатися, отримував інформацію про те, що відбувається на еміграції, нерегулярно і з запізненням. В еміграційних осередках ОУН, які у цей час поповнювалися здебільшого людьми, не надто обізнаними в ідеологічних нюансах, авторитет С.Бандери як символу "бандерівської" ОУН був беззаперечним.

Представникам опозиції запропонували скласти мандати представників ОУН у Закордонному представництві УГВР: вимогу було прийнято за умови, що третейським суддею в конфлікті виступить Провід ОУН в Україні, очолюваний Романом Шухевичем. Восени того ж року, намагаючись вирішити проблему технічно, Провід 34 ОУН виключив опозиціонерів з організації"⁵⁴. Про перебіг конфлікту було повідомлено Провід ОУН в Україні.

У вересні 1949 р. противники С. Бандери скликали Ширшу нараду членів ОУН за кордоном (43 учасники, серед них - усі члени Головної Ради і Проводу ОУН, обрані на III Надзвичайному зборі ОУН 1943 р., яких було відряджено за кордон). Нарада підтвердила чинність постанов III Надзвичайного збору 1943 р. і оприлюднила ряд тез, які, власне, й викликали заперечення ортодоксів на чолі з С.Бандерою. Зокрема, "ревізіоністи" наголосили на принципі ідеологічного плюралізму в рамках базового принципу незалежності України: "ОУН розцінює як позитивне явище співпрацю визнає ріжних світоглядів, якщо вони визнають у боротьбі за українську державу та в державному будівництві пріоритет національного принципу в політичному і соціальному ладі і стоять беззастережно на становищі української державної самостійності"⁵⁵.

Учасники наради заперечили право ОУН на монополію в політичному житті (хоча й констатували її як природний факт) і фактично закликали до співпраці "існуючі українські політичні середовища" самостійницького спрямування. Безпосередньо дискутуючи з "ортодоксами", "ревізіоністи" наголосили на тому, що ідеологічні і практично-політичні зрушення воєнного періоду були "не тактичним засобом і політичним маневром для досягнення своїх вужчих цілей, а новою концепцією та новою структурою національно-визвольної боротьби українського народу"⁵⁶. У липні 1950 р. вони звинува-

тили Провід 34 ОУН у спотворенні справжнього ідеологічного обличчя організації, посиляючись на культивування ним ідеологічної виключності, догматичності і нетолерантності, ворожого ставлення до демократії, прагнення монополізувати українську визвольну справу, відновити орденський характер організації⁵⁷.

Влітку 1950 р. з України надійшли документи Проводу ОУН в Україні (датовані жовтнем 1949 р.) за підписом Р. Шухевича, які мали розцінюватися як кінцеве слово у конфлікті. Провід ОУН в Україні не визнав виключення опозиціонерів з ОУН і підтвердив їхні мандати як своїх представників у ЗП УГВР. Вони мали підпорядковуватися безпосередньо Проводові ОУН в Україні. Чотирьом представникам опозиції та трьом представникам 34 ОУН пропонувалося створити Закордонний центр ОУН, який мав стати керівним органом 34 ОУН⁵⁸. Серед цих документів були і вже згадані "Уточнення і доповнення", які ще раз підтверджували повну легітимність постанов 1943 р.

Обидві сторони визнали ці настанови легітимними, однак дискусія з ідеологічних питань не лише не припинилася, а й набула гостріших форм. С.Бандера та його прибічники, які, згідно з рішенням Проводу ОУН в Україні, залишалися в керівному колегіальному органі в меншості, не поспішали з практичним оформленням такого становища. Резолюція ІІІ Конференції 34 ОУН (квітень 1951 р.) наголошувала на необхідності "піддати основній дискусії всі постанови, прийняті ще в 1943 році в цілком інших політичних відносинах України і цілого світу"⁵⁹, - йшлося передусім про блок соціальних питань, який традиційно був найслабшим місцем у політичних програмах організації. У такому варіанті С.Бандера та його однодумці формально виступали з прогресивніших позицій, наполягаючи на ревізії застарілих настанов. Реально йшлося про ревізію в ортодоксальному дусі - це стало особливо очевидним з появою серії статей С.Бандери в "Українському самостійнику" (про їх зміст йтиметься в розділі, присвяченому еволюції ОУН (б)).

Зрештою, конфлікт, у фокусі якого були не лише суто ідеологічні питання, а й проблема внутрішнього устрою ОУН, зокрема демократизації внутрішнього життя організації, дійшов до такої межі, що обидві сторони вислали своїх представників в Україну: 1951 р. від 34 ОУН в Україну було відправлено Мирона Матвієйка, голову Служби безпеки 34 ОУН, від опозиції - Василя Охримовича. Останній дістався до пункту призначення, отже його версія стану справ у 34 ОУН була відома Проводові ОУН в Україні, який очолював Василь Кук. (У квітні 1952 р. МГБ повідомляло про створення окремих, спеціально оснащених оперативних груп "з числа кращих досвідчених чекістів" для розшуку й ліквідації Проводу ОУН в Україні, серед членів якого названо і В. Охримовича. У жовтні того ж року його було схоплено. У квітні 1954 р. ЦК КПУ повідомив про його страту⁶⁰). Стосовно Мирона Матвієйка існують припущення, що він за сприяння подвійного агента британської спецслужби SIS Кіма Філбі⁶¹, який працював на радянську контррозвідку, був схоплений радянськими органами безпеки, що скористалися отриманими від нього даними, щоб розпочати радіогру, спрямовану на поглиблення розколу в 34 ОУН⁶². У квітні 1952 р. МГБ повідомило, що з 19 парашутистів - "емісарів закордонних оунівських центрів", скинутих у західних областях, було захоплено 18 осіб⁶³. Правдоподібно, серед них був М. Матвієйко та його радист. Радіограми, що надходили нібито від М. Матвієйка, містили положення, в яких С.Бандеру визнавали провідником ОУН, що, зрозуміло, підживлювало конфлікт.

Влітку (за іншими даними, в серпні) 1953 р. на адресу ЗП УГВР надійшла радіограма за підписом В. Кука, в якій йшлося про те, що С. Бандера відійшов від постанов ІІІ збору ОУН 1943 р., що він ані формально, ані

фактично не є провідником ОУН. Леву Ребетові, Зенону Матлі (представникам опозиції) та Степану Бандері пропонувалося очолити керівництво 34 ОУН і реорганізувати їх "згідно з позиціями Проводу в Україні"⁶⁶. У 1953 р. ніхто не поставив під сумнів зміст радіограми. Майже через півстоліття з'ясувалося, що вона також була частиною радіогри МГБ ⁶⁵ — сам В. Кук заперечив її автентичність ⁶⁶. Ця версія виглядає цілком вірогідною, особливо з огляду на те, що це була пропозиція зібрати в одній групі людей, які вже були непримирними політичними суперниками, - наслідок неважко було або передбачити, або запрограмувати. Взагалі, автентичність тексту радіограми чи її авторство на той час не мали великого значення - суперечки увійшли в таку фазу, що компроміс міг бути лише тимчасовим.

Подальший перебіг подій засвідчив, що жодна сторона, незважаючи на формальні рухи в напрямку примирення та конструктивної співпраці, не була готовою йти на компроміс. Двомісячні переговори закінчилися підписанням документа "План і деякі уточнення діяльності тимчасового керівництва 34 ОУН (База дії Колегії уповноважених)". Колегія уповноважених, що складалась із С.Бандери, Л.Ребета та З.Матли, тимчасово перебрала на себе функції Проводу 34 ОУН. В ідеологічній частині "Плану..." йшлося про те, що ОУН стоїть на протимарксистських позиціях, що український націоналізм - це "національно-визвольний, всенародний, демократичний протитоталітарний рух"⁶⁷. Визнавалась обопільна автономія 34 ОУН та ЗП УГВР. Розподіл обов'язків між ними був зазначений у доволі туманній формі: "ЗП УГВР проводить внутрішню і зовнішню політику в характері керівного визвольного центру. 34 ОУН проводить зовнішню й внутрішню політику в характері визвольно-політичної організації"⁶⁸.

Ця остання спроба компромісу виявилася безперспективною. С. Бандера не дотримався правил "джентльменської угоди", організував виключення прихильників компромісу з керівництва 34 ОУН і висунув вимогу збільшення повноважень проводу 34 ОУН у стосунках з Колегією уповноважених. Л. Ребет та З. Матла відповіли виключенням С. Бандери з Колегії та закликом до членів 34 ОУН не визнавати його повноважень. Конфлікт вкотре вийшов за межі нормальної дискусії і дедалі більше набував типових рис еміграційної чвари⁶⁹. Зрештою, у лютому 1954 р. було створено нові керівні органи тієї частини 34 ОУН, яку очолили Л. Ребет⁷⁰ та З.Матла, а в грудні 1956 р. двійкарі провели конференцію, яка легітимізувала нову організацію - ОУН за кордоном [ОУН (з)].

В подальшому ОУН(з) разом із ЗП УГВР, декларуючи відданість принципам III Надзвичайного збору ОУН (1943 р.), стабільно дотримувалися націонал-демократичних принципів. ОУН (з) публічно виступала від імені ЗП УГВР. Двійкарі протягом 18 років видавали часопис "Український самостійник", вони заснували видавництво "Пролог", яке за час свого існування випустило понад 200 назв книжок, видавали журнал "Сучасність", який упродовж трьох десятиліть був найцікавішим в інтелектуальному відношенні суспільно-політичним, літературно-художнім і науково-популярним виданням української діаспори. Починаючи з 1960-х років двійкарі виступали з беззастережною підтримкою інтелектуального нонконформізму в Радянській Україні.

ОУН (ЛІСЛЬШЛ.КІБІЛІ)

Мельниківська ОУН у післявоєнні роки виявила ознаки еволюції деяких політичних настанов до помірної демократизації в політичній програмі та більшій терпимості у стосунках з українськими партіями, залишаючись у базових ідеологічних питаннях на позиціях програми 1939 р. Це було викликано як політичним досвідом воєнних років, так і спробами ОУН(м) об'єднати

довкола себе сили для боротьби із впливом ОУН(б), яка фактично перетворилася на найпотужнішу політичну організацію української еміграції, передусім серед переміщених осіб у зонах окупації західних союзників - за політичне домінування в цьому середовищі точилася досить жорстка боротьба.

ОУН(м) пішла на співпрацю з урядом УНР в екзилі Андрія Лівича і за його підтримки створила у Мюнхені Координаційний український комітет, до якого увійшли прибічники уряду УНР в екзилі, представники соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, УНДО, соціалістів-радикалів, гетьманців та новоствореної Української революційно-демократичної партії. Це був досить радикальний крок порівняно з довоєнними принципами діяльності ОУН та її претензіями на монополію в політичному житті. В подальшому, із заснуванням Державного центру УНР в екзилі, мельниківці послідовно боронили ідею легітимності державної спадщини УНР, визнавши таким чином і легітимність відповідної ідейної традиції (1989р. М. Плав'юк - Голова Проводу Організації українських націоналістів, очолив Державний центр, а 1992 р. передав його повноваження новообраному Президентові України Л. Кравчукові).

Основою консенсусу між згаданими політичними силами стали принципи, які значною мірою "редагували" ідеологічну орієнтацію довоєнної ОУН: політичне життя має базуватися на владі закону та християнській моралі; тоталітарні та авторитарні тенденції в українському політичному житті заперечуються; застосування морального і фізичного терору засуджується; в політичних дискусіях дотримуватися принципів чесної гри⁷¹.

При цьому ідея корпоративізму, адаптована в ідеологію ОУН у 1930-ті роки, залишалася в ідеологічних розробках ОУН (м) цілком актуальною. Осип Бойдуник, який після загибелі М. Сціборського став провідним ідеологом ОУН (м), висунув ідею "національного солідаризму" — своєрідної суміші станового егалітаризму, народництва та етатизму. Як зауважив канадський дослідник Мирослав Юркевич, "національний солідаризм" О. Бойдуника був реформульованим варіантом "націократії" М. Сціборського⁷².

Утім, в інших сферах очевидним було пом'якшення деяких політичних гасел, зокрема тих, що стосувалися питання політичного устрою. У програмі ОУН, затвердженій на III Великому зборі (серпень 1947 р.) це повторювалася теза про необхідність "сильної влади" на перехідний період від бездержавності до державності, однак уже заперечувалась ідея монопартійності та йшлося про те, що політичне життя "розвиватиметься лінією перемоги тієї чи іншої національно-політичної ідеї, яка свobodно приверне до себе переважну більшість громадян держави"⁷³.

Безмежна влада вождя ОУН, декларована на II Великому зборі, скасовувалась - він повинен був звітувати перед з'їздом, який мав збиратися раз на три роки. Проголошувалась рівність громадян перед законом, незалежність судів, свобода преси, слова та віросповідання. Допускалася наявність політичної опозиції. У тезах ідеологічної конференції ОУН (червень-липень 1948 р.) в розділі "Українська народовладна держава" йшлося про свободу людини та народовладдя як про найважливіші елементи "середовища зростання нації", щоправда, при цьому наголошувалось на тому, що "ідея народовладництва є такою великою, що вимагає організації, яка гідна була б її нести"⁷⁴. Питання про цього носія, зрозуміло, було зайвим - цей пасаж закінчувався висновком про необхідність самовдосконалення ОУН.

На думку канадського дослідника Мирослава Юркевича, зрушення в ідеологічних настановах ОУН(м) були спробами розвивати корпоративістську ідеологію без фашистських атрибутів (наголос на беззаперечній національній єдності залишався базовим елементом програми). З іншого боку, ці програмні зміни були не поступкою західному лібералізму, а скоріше поверненням до консервативних політичних цінностей. Зрештою, писав Юркевич, на-

станови тогочасної ОУН(м) щодо організації суспільства не виходили за рамки світогляду доіндустріальних суспільств, мали народницький характер⁷⁵. Ці твердження є цілком коректними, особливо у сфері соціального устрою і взаємин (наприклад, стала орієнтація на селянство як основу нації), але варто додати до них і те, що до програми 1947 р. було внесено пункти, які також можна вважати і демократичними, і ліберальними (свобода сумління, друку, слова, політичної опозиції).

Програма ОУН (м), затверджена IV Великим збором (серпень 1955 р.), повторювала базові світоглядні і політичні елементи попередніх програм (аж до текстуальних повторень) - лише з'являється згадка про українську державність 1917-1919 рр. як очевидний наслідок зближення з урядом УНР в екзилі⁷⁶. Цікаво, що 1955 р. методом досягнення головної мети - створення української самостійної держави — ще визначалися національна революція і збройна боротьба. Так само не відбулося якісних змін у програмах V та VI Великих зборів ОУН(м)⁷⁷. Отже, ідеологічна еволюція ОУН(м) у перші два післявоєнні десятиліття була надзвичайно повільною. Відмовившись від найодіозніших настанов передвоєнного періоду (політичного тоталітаризму, конфронтації з іншими політичними партіями), ОУН (м) не наважувалась на зміну світоглядних орієнтирів. Коментуючи 1966 р. доктринальне обличчя ОУН (м), І. Лисяк-Рудницький, не вдаючись до пояснень, зазначив, що ця організація виявляє "правоконсервативні тенденції"⁷⁸.

Помітні зміни в ідеологічних настановах ОУН(м) відбулися 1970 р., на VII Великому зборі українських націоналістів. Уперше було визнано, що "в ідеологію українського націоналізму треба вносити зміни, яких вимагає саме життя та досвід революційно-політичної дії останніх десятиріч"⁷⁹, що ця іде-

ія не може існувати ізольовано від інших ідеологій сучасності. Де-факто навалялося, що поняття "український націоналізм" виходить за партійні рамки - йшлося про єдність "визвольних ідей українського народу", представлених не лише діями ОУН, а й М.Грушевським, С. Петлюрою, М. Хвильовим та В. Симоненком⁸⁰.

Нове гасло - "Україна - спільне добро всіх її громадян" - трактувалося як запрошення до цієї боротьби всіх національних меншин України⁸¹. Одним з головних завдань українського націоналізму проголошувалась боротьба за "такий суспільний і державний лад, при якому кожна людська особистість, визволена від економічного, соціального і національного поневолення і утискування, зможе розвиватися як суцільна і творча індивідуальність"⁸². ОУН (м) проголошувала, що вона обстоює засади демократичного ладу, політичного плюралізму та правопорядку.

Важливим зрушенням було визнання ідеологічного плюралізму в рамках спільної боротьби різних політичних сил за самостійність України. "Щоб ця боротьба була успішною, - зазначалося в програмі, - в ній мусять брати участь усі сили українського народу, без уваги на їхні ідейно-програмові, політичні чи тактичні розходження"⁸³. Варто уваги й те, що в програмі змінилися пасажі про національну революцію - йшлося про те, що стратегія, тактика та методи боротьби мають змінюватися, сама ж національна революція визначалася як "не лише збройний, але й духовний процес, в якому повинні брати участь всі творчі сили українського народу, духовні і політичні"⁸⁴. Підтверджувалась теза про те, що основним місцем цієї боротьби є Україна, українські політичні сили поза межами УРСР (яку мельниківці, до речі, не визнавали формою української державності) мали відігравати допоміжну роль.

Отже, на початку 1970-х років мельниківська ОУН перейшла на демократичні позиції, остаточно відмовившись від претензій на виключність націоналістичного руху у визвольній боротьбі. Залишаючи гасло органічності нації і націоналізму актуальним, ОУН (м) водночас відійшла від ідеї ірраціональності та абсолютизації ідеалізму в світоглядних настановах.

Це був поважний крок до перетворення ОУН (м) на організацію націонал-демократичного типу. Фактично подальша еволюція ОУН (м) відбувалася саме в цьому напрямку⁸⁵.

У травні 1993 р. ОУН (м) провела XII Великий збір - перший в Україні (м. Ірпінь Київської обл.), який засвідчив, що організація, зберігаючи традиційну назву, остаточно перетворилася на громадську організацію націонал-демократичного характеру. У програмі, ухваленій збором, наголошувалося на тому, що український націоналізм є засобом боротьби за універсальні права найширших верств, що це - демократичний рух, який не претендує на виключність та ідеологічну монополію⁸⁶. З ідеологічних настанов початкового періоду існування ОУН залишився хіба що постулат органічності націоналізму, його укоріненості у "внутрішній природі і потребах нації"⁸⁷.

Аналіз поточної ситуації в Україні, пропозиції щодо організації державної влади, розвитку економіки, забезпечення національної безпеки, гарантій соціальної політики та розвитку освіти, науки і культури - усі ці положення програми будувалися на принципах політичного плюралізму і демократії⁸⁸. Фактично мельниківська ОУН, зберігаючи традиційну назву і надалі заперечуючи принцип партійності для націоналізму (її зареєстровано в Україні як громадську організацію), перетворилася на партійне утворення націонал-демократичної орієнтації.

ОУН (бандерівці)

Післявоєнна ідеологічна еволюція бандерівської ОУН, особливо після відходу двійкарів, являє собою різкий контраст з динамізмом і глибиною змін воєнного періоду. Аналізуючи 1971 року причини застою в націоналістичному середовищі (і маючи на увазі не лише бандерівців), І.Лисяк-Рудницький згадував у гостро полемічному тоні про "неподолану спадщину тоталітарного націоналізму", про "філістерські та шкурницькі елементи, що на терені США звили собі кубло при асекураційно-допомогових товариствах та що разом з тоталітарно-націоналістичними групами творять так званий українсько-американський "істеблішмент" і всіляко намагаються придушити будь-які прояви вільної думки і дискусії в еміграційному середовищі"⁸⁹. Аналізуючи причини стагнації колись динамічного руху, він писав: "Кращі сили націоналістичного руху загинули в боротьбі на рідних землях. З тих, що пішли на еміграцію, велика частина відійшла від активного політичного життя. Ще інші пережили ідейну еволюцію, що вивела їх поза межі традиційної націоналістичної ідеології. Це стосується в першу чергу мислячих елементів руху, що не могли примиритися з обскурантизмом вождів. /.../

Таким чином теперішні еміграційні націоналістичні фракції являють собою тільки мізерні відпадки колишнього крайового руху, який, не зважаючи на трагічні його вади, міг імпонувати енергією й ідейним напруженням"^{III}. Ці характеристики, які несуть на собі відбиток персонального конфлікту їх автора зі згаданим середовищем, можна трактувати і в іншому ключі.

Фактично всі фракції або відгалуження ОУН опинилися в якісно новій ситуації: якщо не зважати на мінімальні за кількістю фрагментарні групи націоналістичного підпілля в Україні, які методично знищувалися радянською владою⁹¹, рух повністю перейшов на становище еміграційного з усіма відповідними організаційними, моральними і політичними наслідками. До цього ОУН більшою або меншою мірою була фізично присутньою на етнічних українських землях, тепер першоджерело можливого ідеологічного поступу було ізольоване. Як показали подальші події, віртуальний зв'язок з Україною, надходження інформації про події "в краю" не стали підставою для перегляду якщо не базових постулатів, то принаймні питань тактики.

Єдиним полем результативної політичної діяльності стала українська діаспора, що в свою чергу спричинило перманентний конфлікт між

фракціями ОУН, кожна з яких претендувала на більші чи менші впливи, та іншими українськими політичними силами в еміграції. Спроби ОУН (б) (вдалі і не дуже) опанувати безпосередніми чи опосередкованими впливами цілу мережу економічних, політичних, молодіжних і культурницьких інституцій діаспори, різноманітні діаспорні українські організації - від Союзу українців Британії до Українського конгресового комітету Америки чи Українського народного союзу — окрема історія, яка заслуговує на окреме дослідження, так само як й історія творення "парасолькових" структур на зразок Антибільшовицького блоку народів (АБІ).

На тлі цієї досить бурхливої, насиченої зовнішніми і залаштунковими подіями діяльності, найвиразнішим результатом якої була конфронтація ОУН (б) як з традиційними суперниками, так і з новими, передусім з інтелектуалами різних поколінь української еміграції ОУН (б), стала досить показовим зразком того, що можна було б назвати чи то ідеологічною стагнацією, чи то екстенсивним розвитком. Усі ідеологічні пошуки післявоєнного періоду звелися до просторих і розілурених коментарів про сутність націоналістичного світогляду (в основі яких лежала публіцистична риторика зразка кінця 1920-х - 1930-х років).

Перемога над ревізіоністами, яка закінчилася відокремленням двійкарів, погано прислужилася ОУН (б) передусім тому, що організація, по-перше, втратила найбільш потужний інтелектуальний ресурс, по-друге, будь-які дискусії, які виходили за межі обговорення формальних загальників, припинилися - фактично трапилася ідеологічна герметизація. Ця ідеологічна герметизація супроводжувалась згаданою політикою "блискучої ізоляції" і конфронтації, прагненням довести унікальність і виключність організації як єдиного реального представника інтересів українського народу, єдиної революційної сили, здатної очолити боротьбу за незалежність.

Події, що відбувалися поза емігрантським світом і могли б вплинути на якісну еволюцію ідеологічних настанов як у світовій політиці, так і в Україні (згадаймо хоча б шістдесятників і всю 20-річну епопею нового інтелектуального нонконформізму і політичного дисидентства), помітно не позначилися на них, передусім на їхньому ідеологічному обличчі.

Аналіз резолютивних текстів усіх представницьких форумів ОУН (б) періоду після останнього розколу 1954 р. і фактично до кінця 1980-х рр. засвідчує брак будь-яких світоглядно-ідеологічних зрушень, які хоча б віддалено нагадували еволюцію інших відгалужень націоналістичного руху. Після загибелі С. Бандери⁹², головного оборонця ідеологічної ортодоксії, організація досить успішно пережила природну організаційну кризу, пов'язану з втратою харизматичного лідера, однак жодних спроб модернізувати її основи не було зроблено. Подальша глорифікація образу С.Бандери та політико-ідеологічна самоізоляція ОУН (б) виключали можливість змістовної ідеологічної еволюції.

Якщо порівняти матеріали IV (1968) та VII (1987) Великих зборів ОУН (б), неважко помітити, що за 20 років не змінилася ані інтелектуальна якість, ані зміст ідеологічних і політико-програмних побудов організації. Досить характерно, що на Великому зборі 1987 р. програма 1968 р. згадувалась саме в контексті її неперевершеної актуальності⁹³. Усі базові елементи стандартного радикального східноєвропейського націоналізму зразка кінця 1930-х років (абсолютизація органічності, природності нації, тягlostі її існування, примат її інтересів над інтересами особистості, ідеалізм, культ землі і селянства, ставка на державницький патерналізм, пропаганда етнічної солідарності і заперечення розмаїття соціальних інтересів, проповідь соціальної гармонії, ксенофобія, претензії на надкласову репрезентативність націоналістичного руху тощо) з невеликими варіаціями перекочували з однієї редакції програми ОУН (б) до іншої.

Те ж стосується і питань стратегії і тактики в політичних програмах ОУН (б). В Україні змінювалися внутрішні умови, виростали нові покоління нонконформістів, змінювалися форми й методи опору режимові, відбувалися зміни в глобальній політиці (від холодної війни до розрядки, від протистояння систем наприкінці 1970-х — на початку 80-х до потепління другої половини 80-х), а в програмних настановах ОУН (б) незмінно домінувала риторика про провідну роль ОУН не лише в діаспорі, а й в усьому українському національно-визвольному русі, про "революційний зрив" (щоправда, в епоху горбачовської перебудови згадки про українську національну революцію перейшли з площини мілітаристської риторики у більш прагматичну площину масштабної пропагандистсько-ідеологічної роботи "...для підвищення національної свідомості і політичної виробленості українського народу у підготовці до збройної боротьби"), про особливу місію українського націоналізму в боротьбі проти великодержавного імперіалізму тощо.

Не менш показовим прикладом ідеологічної ортодоксії в дусі класичного ксенофобського етнічного націоналізму може служити та частина ідеологічних конструкцій, яка стосувалася ставлення до російського народу. Якщо у 1943 - першій половині 1950-х рр. у публікаціях діячів ОУН (б), присвячених питанням становища України і національно-визвольної боротьби, російський народ визнавався одним з поневолених більшовицьким (чи "московсько-більшовицьким") режимом, то з часом дедалі виразнішими ставали відхід від цієї "ревізії" і русофобська риторика, ототожнення російського народу з комуністичним політичним режимом. У відозві IV Великого збору ОУН (б) (весна 1968 р.) "До поневолених народів і їхніх еміграцій" було вміщено розділ "Російський народ - народ поневолювач"⁹⁶. У програмових постановах збору зазначалося, що "головним ворогом українського народу, як також і інших народів, є російський імперіалізм і шовінізм, носієм яких є не тільки кожночасна російська провідна верства, а й російський нарід..." . Цікаво, що в постановах наступного, V Великого збору (осінь 1974 р.) ця термінологія стала, так би мовити, "політично коректнішою" - національним поневолювачем України називалась Росія, російський імперіалізм, росіяни як етнічна група згадувались хіба що як "колоністи-зайди" в Україні⁹⁷. Втім, VI Великий збір (осінь 1981 р.) висловився категорично: у пункті стратегічних постанов під назвою "Визначення ворога" зазначалося: "/.../ Ворогом є не лише даний режим, але передусім загарбницький нарід, який є носієм імперіалізму й захисником його. /.../ Носієм російського імперіалізму був і є російський нарід"⁹⁸. У період горбачовської перебудови це гасло було підредаговане: йшлося не про весь російський народ, а про "російську державу і мільйони росіян, які виконують накази цієї держави". Цікаво, що цей пасаж супроводжувався заочною дискусією з кимось, хто, мабуть, всередині самої ОУН (б) дотримувався інших поглядів: "У колах російської опозиції (дисиденти, правозахисники) були окремі голоси на користь державної незалежності неросійських народів, але без практичних позитивних наслідків, а радше обманливого характеру"⁹⁹. Крім того, що ця тематична лінія є суто формальним свідченням дотримання принципів класичної етнофобії, загалом характерної для будь-якого радикального етнонаціоналізму, можна припустити, що вона також була проявом уже згаданої зворотної донцовізації ідеології ОУН (б).

Очевидно, що 1991 р. мав стати серйозним випробовуванням для ОУН (б), передусім з погляду зіставлення ідеологічної ортодоксії з практикою. Певною мірою повторилася ситуація першої половини 1940-х років: з'явилася реальна можливість застосування політичних програм і світоглядних настанов не в уявленому, а в конкретному середовищі, коли реальність виявилася просто несумірною з ідеологічними мареннями. Важко сказати, наскільки складним став той переворот у свідомості, який довелося пережити тим,

хто покладав сподівання на "революційний зрив". Досить симптоматичним можна вважати те, що ОУН (б) повернулася в Україну не під власною назвою, а під прикриттям новоствореної організації - Конгресу українських націоналістів¹⁰¹ (КУН очолювала голова Проводу ОУН (б) п. Слава Стецько). Поза різноманітними тактичними та ідеологічними міркуваннями, які, очевидно, було покладено в основу цього рішення, варто припустити, що ОУН (б) прагнула зберегти "революційну незайманість", тоді як гасло КУН надавало* можливість адаптуватися в ідеологічному сенсі, не поступаючись уже доволі антикварними принципами.

Власне, так і сталося: ідеологічна платформа КУН зберегла ряд базових світоглядних положень ОУН (б): апологія світоглядного ідеалізму як заперечення матеріалізму, наголос на етнічному змісті поняття "нація", абсолютизація тягlosti й органічності її буття (знаменита метафора Т. Шевченка, адаптована свого часу в ідеологічну тезу про єдність "живих, мертвих і ненароджених поколінь"), наголос на морально-етичному компоненті служіння нації тощо¹⁰¹. Де-факто фундаментальні світоглядні основи ОУН (б) увійшли в програмні настанови КУН без змін.

Об'єктом редагування стали положення, що стосувалися конкретних політико-тактичних завдань. При збереженні формальної риторики про революційну боротьбу ідеологи КУН висловлювалися за легальні форми діяльності (доволі традиційні) і питання про здобуття влади (як стратегічну мету) пов'язували з цілим комплексом стандартних легальних засобів, прийнятих у будь-якому демократичному суспільстві¹⁰².

Спроби поєднати стандартні ідеологічні постулати класичного етнічного націоналізму (та й ще у досить антикварних формулюваннях та ідіомах) з практичною політикою в суспільстві, яке переживало і переживає багатовимірні трансформації практично в усіх сферах життя, трансформації, які збіглися з натиском глобалізації, не мали шансів на успіх.

Сучасна вага КУН у політичному житті явно несумірна з претензіями на будь-яку помітну роль у "національному відродженні українського народу"! Якщо спробувати окреслити сучасну ідеологічну орієнтацію КУН, можна було б віднести цю організацію до помірковано націоналістичних партій правочентристського спрямування. Важко сказати, чи саме така мета ставилася авторами ідеї легалізації ОУН (б) в Україні під парасолькою КУН. Одне виглядає достатньо очевидним: успадкувавши низку фундаментальних законсервованих ідеологічних постулатів, КУН успадкував і відповідну інерцію, яка неухильно призводить до стагнації, настільки характерної для ОУН (б) другої половини ХХ ст.

Замість висновків

Цілком зрозуміло, що давати будь-які висновки щодо ідеології ОУН, з наміром розставити крапки над "і" було б у сучасних умовах марною справою. Йтиметься лише про певні узагальнення, в основі яких сучасний стан знання про діяльність ОУН.

Вихідне положення можна було б сформулювати так: Організація українських націоналістів є невід'ємною частиною української історії, і незалежно від політичних уподобань і поглядів її критиків чи апологетів вона посідає власне місце в цій історії. Ігнорувати чи заперечувати це місце, підносити чи абсолютизувати саму ОУН немає наукового сенсу, і слід сподіватися, колись не матиме сенсу громадського.

Водночас, унаслідок певної суспільної знервованості довкола цієї проблеми, варто пам'ятати, що вона не перебуває у суто науковому полі. Та обставина, що для оцінки діяльності ОУН-УПА створено комісію під егідою законодавчого органу держави, свідчить, з одного боку, про надмірну політи-

зованість проблеми і неготовність суспільства до зваженої дискусії, з іншого, - про наявність соціального замовлення, яке мають виконати фахові історики, що не може не вплинути на пізнавальну ситуацію. Останні, перебуваючи під впливом реабілітаційного синдрому чи під тиском настроїв певного сектора українського суспільства, подекуди вдаються до прихованої чи явної апології ОУН та УПА (зусилля тих, хто наважується на повторення примітивних пропагандистських стереотипів радянського зразка, не так помітні). Намагання подолати ідеологічні шаблони радянських часів іноді перетворюється або на реставрацію партійної історіографії ОУН, або на створення власних апологетичних шаблонів.

З іншого боку, спроби знайти золоту середину в інтерпретаціях історії ОУН та УПА призводять до того, що науковці, які прагнуть дотримуватися відстороненої позиції, опиняються під вогнем критики як прихильників націоналістичного руху, так і його непримиренних опонентів, критики, яка явно виходить за межі наукового дискурсу, є упередженою та ідеологічно запрограмованою¹⁰⁴.

ОУН у різних її іпостасях належала до тієї частини політичного спектру українського суспільства, яка абсолютною цінністю і метою свого існування вважала українську націю та українську державність. Тут є точка дотику з багатьма іншими ідеологіями і рухами, в яких це завдання, можливо, в іншому політичному чи ціннісному контексті також було пріоритетом. Відмінність від інших спрямувань українського націоналізму та інших ідеологій полягала у *способі сприйняття дійсності та методах її перетворення*. У цьому сенсі ОУН ідеологічно, принаймні на початку свого існування, належала до праворадикальних рухів, орієнтованих на творення держав з тоталітарним політичним устроєм. Упродовж більше як сімдесятих років свого існування ОУН еволюціонувала в бік демократизації політичних принципів і частково - наближення до загальнолюдських цінностей, їхньої гармонізації з інтересами нації. Навіть те спрямування ОУН, яке найдовше дотримувалося принципів революційної ортодоксії, свого роду екстремальної політичної релігії зразка 1930-х років, після перенесення діяльності в незалежну Україну мало переглянути деякі базові компоненти своїх світоглядних та ідеологічних конструкцій саме в дусі демократичних принципів.

Ідеологічні та світоглядні засади діяльності ОУН формувалися і змінювалися не в інтелектуальному вакуумі: в них абсорбовано як власний досвід національного руху XIX - XX ст.,* так і певну частину інтелектуально-політичного доробку європейської історії. ОУН не можна представляти як приклад аномальності власне української історії, ті аспекти ідеології і практики цього руху, які сприймаються як аномальні, можна знайти в історії всіх країн і націй — як тих, що претендують на статус передових, так і тих, що за нього змагаються.

Історія ОУН, незалежно від її інтерпретацій - це історія одного з відгалужень українського націоналізму - багатоаспектного, багатофункціонального, поліморфного явища, яке справило і справляє безпосередній та опосередкований вплив практично на всі ділянки суспільного життя України упродовж щонайменше півтора століть. Виникнення та еволюція ОУН з її ідеологією і політичною практикою цілком логічно вписується не лише в контекст національної історії, а й у загальносвітовий контекст, в історію радикальних національних (чи націоналістичних) рухів. Саме виходячи з цих положень, беручи до уваги конкретне історичне тло, можна з певною мірою адекватності усвідомити суть, характер і особливості цього історичного явища.

⁴² Прокоп М. У сорокаліття НІ Надзвичайного Великого Збору ОУН// Прокоп М. Напередодні незалежної України.- Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто - Львів. - НТШ, Бібліотека українознавства. - Т.62. - С.67.

- ⁴³ Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських націоналістів, що відбувся в днях 21 - 25 серпня 1943 р. // ОУН в світлі постанов... - С 99 - 100.
- ⁴⁴ Там само. - С 107-112.
- ⁴⁵ Детальний виклад основних праць публіцистів ОУН (р) в Україні другої половини 1940-х - початку 50-х років див. у книзі: *Русначенко А.* Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-х - 1980-х років. - К., 1999.
- ⁴⁶ *Motył O.* Op. cit. - Р. 175.
- ⁴⁷ Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських націоналістів // ОУН в світлі постанов... - С. 108, 112.
- ⁴⁸ *Мотиль Олександр.* Організація українських націоналістів і робітництво (кілька завваг) // *Сучасність.* - 1980. - Ч. 2. - С 62.
- ⁴⁹ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1993. - S. 190-191.
- ⁵⁰ Резолюції Першої Конференції Закордонних Частин ОУН, що відбулась у вересні 1947 р. // ОУН в світлі постанов... - С 180.
- ⁵¹ Постанови Другої (надзвичайної) конференції Закордонних Частин ОУН (з 28-31. 8. 1948 року) // Там само. - С 223.
- ⁵² Там само. - С 225.
- ⁵³ *Стахів Є.* Кризь тюрми, підпілля і кордони. - К., 1995. - С 249.
- ⁵⁴ *Кричевський Р.* Цит. праця. - С 23.
- ⁵⁵ З постанов ширшої наради членів О.У. Н. за кордоном // Документ з особистого архіву О.Кузьмич. - С 5.
- ⁵⁶ Там само. - С 6.
- ⁵⁷ Там само. - С 3.
- ⁵⁸ *Кричевський Р.* Цит. праця. - С 84.
- ⁵⁹ Резолюції Третьої Конференції Закордонних Частин ОУН, що відбулась у квітні 1951 р. // ОУН в світлі постанов... - С 259.
- ⁶⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ), ф.1, оп.16, спр.74, арк. 86.
- ⁶¹ За свідченням К. Філбі у 1949-1950 рр. SIS відправила в СРСР, в українські регіони, три групи парашутистів, які зникли. Наприкінці 1951 р. SIS відправила ще три групи по шість осіб (літаком з бази на Кіпрі) - дві з них було десантовано на Західній Україні, одну - біля польсько-радянського кордону. Коментар самого К. Філбі про його роль у подальшій долі цих груп досить красномовний: "Я не знаю, що сталося з цими групами. Але я маю об'єднані припущення" (Цит. за: *Philby K.* My Silent War. - New-York, 1968. - Р. 171). Зауважимо, що британці опікувалися С. Бандерою та його оточенням, тоді як ЦРУ підтримувало опозицію -цей "поділ праці" спричинив конфлікт між двома спецслужбами, який опосередковано сприяв і загостренню суперечностей в ОУН (б).
- ⁶² *Стахів Є.* Назв. праця. - С 262-263; *Процик С.* ОУН у ретроспективі//Здалека про близьке. - Львів, 1992. - С 25-26.
- ⁶³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп.16, спр.72. арк. 63.
- ⁶⁴ *Кричевський Р.* Цит. праця. - С 94.
- ⁶⁵ *Процик С* В ім'я істини // Здалека про близьке. - С 50- 53.
- ⁶⁶ *Найдетальніший опис цих подій можна знайти у праці: Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії. - К., 2002. - С 381-388.
- ⁶⁷ *Кричевський Р.* Назв. праця. - С. 98.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ *Якість полеміки можна оцінити, наприклад, з брошури: Мирчук П.* За чистоту позицій українського визвольного руху. - Мюнхен - Лондон, 1955. - 181 с
- ⁷⁰ 12 жовтня 1957 р. *Лев Ребет був убитий радянським агентом.*
- ⁷¹ *Yurkevich Myroslav* Ukrainian Nationalists and DP politics, 1945 - 50 // *Isajiw Wsevolod W, Bozhyk Yury, Senkus Roman* (eds.) The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. - Edmonton, 1992. - Р. 130.
- ⁷² Там само. - С. 133.
- ⁷³ Програма ОУН, затверджена на III-му Великому Зборі ОУН 30 серпня 1947 р. - С.4
- ⁷⁴ Тези ідеологічної конференції ОУН (червень-липень 1949 р.) - С.32.
- ⁷⁵ *Yurkevich Myroslav.* - Op. cit. - Р. 133 - 134.
- ⁷⁶ Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів. - Б.м., 1955. - С 8.
- ⁷⁷ Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів українських націоналістів. -Б.м. - Накладом ОУН. - 1966. - С 16 - 29.
- ⁷⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Історичні есе. - Т.2. - С 256.
- ⁷⁹ Україна - спільне добро всіх її громадян. М-ли VII Великого Збору українських націоналістів., Париж-Балтимор, 1971. - С 79.
- ⁸⁰ Там само. - С.77, 78, 80-81.
- ⁸¹ Там само. - С 83.
- ⁸² Там само. - С. 78.
- ⁸³ Там само. - С 84.
- ⁸⁴ Там само. - С. 87.
- ⁸⁵ Див., наприклад: Десятий Великий Збір Українських Націоналістів зробив підсумки діяльності ОУН і намітив пліни праці на майбутнє//Сурма., 1984. - 4.6-7. - С.1 - 9.
- ⁸⁶ Програма Організації Українських Націоналістів//ОУН: минуле і майбутнє. - К., 1993. - С 285.
- ⁸⁷ Там само.

-
- ⁸⁸ Див.: Там само. - С 283 - 294.
⁸⁹ *Лисяк-Рудницький І.* В обороні інтелекту//Історичні есе. - Т.2. - С.392.
⁹⁰ *Там само.* - С. 393.
⁹¹ За офіційними даними, останній підпільний осередок ОУН було знищено 1956 р.
⁹² Про це так само, як і про вбивство Л. Ребета, див. збірку матеріалів: Московські убивці Бандери під судом. - Мюнхен, 1965.
⁹³ Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали і пости нові. - Б. м., 1988. - С 135.
⁹⁴ *Там само.* - С 137.
⁹⁵ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН).-Б. м.,1969,- Т. 1. - С 80.
⁹⁶ *Там само.* - С 126.
⁹⁷ П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали і пости нові. - Б. м., 1975. - С 234.
⁹⁸ Шостий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали і пости нові. - Б.м., - С.163.
⁹⁹ Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). - С 163.
100 установчий з'їзд Конгресу Українських Націоналістів відбувся у жовтні 1992 р.. Перший Збір КУН відбувся у Києві, 2-4 липня 1993 р.
¹⁰¹ Див., наприклад: *Жижко С.* Націоналістична справа. - Київ: КУН, 1994. - С 5 - 38;
Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму (Доповідь, виголошена під час Другого Великого Збору КУН) // Визвольний шлях. - 1995. - №12. - С.1416 - 1420.
¹⁰² *Жижко С.* Тактика, стратегія і завдання українського націоналістичного руху на сучасному етапі // Визвольний шлях. - 1995. - №11. - С.1283 - 1290.
¹⁰³ Показовими є результати участі КУН у парламентських виборах. 1994 р., коли КУН взяв участь у виборах як самостійна політична сила, організації вдалося здобути 361, 2 тис. голосів виборців (1,25%) і відповідно 5 місць у Верховній Раді. 1998 р. КУН йшов на вибори вже у блоці "Національний фронт" (разом з Українською консервативною партією та Українською республіканською партією). Цього разу не вдалося подолати 4% бар'єр, встановлений для партійного представництва (було зібрано 2, 7% голосів на три партії), і від КУН по мажоритарних округах пройшло 4 депутати. На виборах 2002 р. КУН йшов у блоці "Наша Україна".
¹⁰⁴ *Як зразок можна пригадати надто різноманітні відгуки на брошуру: Кульчицький С.* Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН - УПА. (Попередній варіант) - К., 2000. *Якість і характер вкотре підкреслюють, що діалог між науковцями і політично ангажованими публіцистами перетворюється на абсурд, який нічого спільного з наукою не має.*

П.Т.Тронько (Київ)

**КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ:
ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ**

Так судилося, що порівняно невеликий часовий проміжок між П-м і Ш-м з'їздами Всеукраїнської спілки краєзнавців припав на доволі значний для світової цивілізації історичний період. Із завершенням буремного ХХ ст. людство вступило у нове незвідане НІ тисячоліття. Історія минулого не була милосердною до українського народу, який зазнав потрясінь трьох революцій, кровопролиття у двох світових війнах, гіркоти поразки національно-визвольних змагань. Білий і червоний терори, голодомори, злочинні політичні репресії проти еліти української нації та подальші переслідування за інакомислення, чорнобильська трагедія скалічили життя мільйонам співвітчизників.

Та попри всі ці жорстокі випробування, український народ мужньо витримав усе і на хвилі національно-патріотичного піднесення останнього десятиріччя ХХ ст. раз і назавжди визначив свою подальшу долю.

Тринадцять років тому народ України на всеукраїнському референдумі в єдиному пориві ствердив своє віковічне прагнення, непохитну волю - створив власну, суверенну Українську державу, в боротьбі за незалежність якої, за природне прагнення стати господарем у своєму власному домі склали го-

лови сотні тисяч синів і дочок українського народу. Це був акт історичної справедливості, вистражданий багатьма поколіннями українців.

Ця вікопомна подія назавжди буде викарбувана золотими літерами на скрижалях історії. І чим далі віддаляють нас роки від незабутнього серпня 1991 р. - дня проголошення незалежності України - тим величнішою і знаменішою постає ця подія в народній пам'яті.

Звичайно, було б несправедливо говорити, що вся історія ХХ ст. була позначена суцільними катаклізмами і виставляти її лише в чорних фарбах. За радянський період, попри всі негаразди і труднощі, працюючими руками народу України було створено потужний промисловий і сільськогосподарський потенціал, значно зріс матеріальний та культурно-освітній рівень трудящих. Україна возз'єднала більшість своїх земель, стала республікою високих наукових технологій, була серед фундаторів Організації Об'єднаних Націй.

Мільйони українців здійснили безсмертний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, захищаючи свою землю і все людство від коричневої чуми - фашизму. Спільно з іншими народами вони вибороли величну Перемогу, 60-річчя якої невдовзі будемо відзначати.

Сьогодні багато говориться про переосмислення нашої історії, про її нове бачення, нові підходи. Головне тут — не піти хибним шляхом механічної зміни плюсів на мінуси і навпаки. Мистецтво пізнання минулого у тому й полягає, щоб розуміти ту психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася. Мало-продуктивно осуджувати все, що відбувалося в радянські часи. Адже мільйони людей жили у певному, безперечно вкрай політизованому й заідеологізованому суспільстві і діяли відповідно до своїх переконань. Серед того, що зроблено ними і що перейшло сучасникам у спадок, далеко не все заслуговує на осуд. Покоління, які вступають у життя, мають знати минуле в усій його складності та неоднозначності. Жодна із славних і трагічних сторінок історії України не повинна стертися з народної пам'яті. Очернення минулого, як і замовчування фактів, які на нинішньому відтинку часу є "невигідними" з погляду політичної кон'юнктури — злочин перед прийдешніми поколіннями. Від сучасників залежить, яким уявлятимуть ХХ ст. люди, котрі житимуть через багато років. Обов'язок дослідників — чесно і правдиво відтворити події та факти, а оцінки нащадки зроблять самі з висоти свого історичного досвіду. Історію потрібно бачити такою, якою вона була, а не переписувати її, як-то кажуть, "з нуля", що, на превеликий жаль, роблять нині деякі політики і навіть окремі вчені. Історію треба знати в усій повноті і складності, бо це минуле українського народу, творцями якого були наші пращури.

Із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. До вивчення рідного краю, історії його міст і сіл потягнулися сотні, тисячі ентузіастів, котрі хочуть всебічно знати минуле України. Бо, як відомо, любов до рідної землі, до батьківщини - одне з найсвятіших почуттів, які кожна людина проносить крізь усе своє життя. Витоки патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, де взяла в руки буквар, або Шевченків "Кобзар", де відчула красу і безмежжя рідної природи.

Краєзнавство тому й користується такою популярністю та любов'ю в народі, що відгукується на найтонші порухи людської долі. Далеко не кожна галузь науки здатна так органічно поєднати минуле, сучасне та майбутнє, відкрити нове у начебто давно відомому, промовляти безпосередньо до серця. Синтетична галузь знання, що спирається і на природознавчий, і на мовознавчий, мистецтвознавчий, літературознавчий фундаменти, має власні секрети впливу на людську свідомість, а її об'єднуючий потенціал майже безмежний. І сивочолі професори, і школярі із захопленням займаються дослідженнями витоків історії рідного краю. Байдужих у краєзнавстві нема і

не може бути, тому що предмет вивчення тут осяяний святим почуттям любові до Вітчизни.

Краєзнавство - це і наука, і мистецтво донесення до широкого загалу особливостей історичного процесу. Неможливо переоцінити його виховну роль і моральну віддачу, адже це реальний інструмент концентрації суспільної енергії навколо пріоритетних завдань збереження історико-культурної спадщини та довкілля.

За роки розбудови і становлення молодішої Української держави вже чимало зроблено для відродження історичної пам'яті, духовності та культури, національно-патріотичного виховання народу, передовсім молоді. Великого значення у суспільному житті незалежної України набув краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, дієвий засіб глибокого пізнання й всебічного дослідження та вивчення скарбів рідного краю.

За роки державної незалежності України, особливо за останні п'ять, відбувся справжній ренесанс краєзнавчого руху та регіональних досліджень. Активізувалася робота науково-громадських, просвітніх організацій і товариств, що очолили краєзнавчий рух. Авангардну роль у ньому займає Всеукраїнська спілка краєзнавців, відроджена на новій основі. Свідченням цього є те, що в Україні за 12 років незалежності проведено близько 400 міжнародних, всеукраїнських, регіональних, обласних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, котрі, як правило, закінчувалися виданням книжок, брошур, наукових збірників. Вони сьогодні становлять величезну енциклопедію, літопис "малої історії", де на основі нових архівних документів розкривається регіональне минуле з позицій історичної правди й об'єктивності, заповнюється чимало "білих плям", відкриваються невідомі досі події і факти, повертаються із забуття прізвища реабілітованих діячів, які були викреслені з народної пам'яті. Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня на всіх наукових форумах гуманітарного і навіть природничого профілю.

Загалом бурхливий розвиток краєзнавчого руху спричинив до його подальшої демократизації та появи нових організаційних засад і форм діяльності, консолідації, координації й удосконалення, увібрав у себе набутий за минулі десятиріччя наукової, пошукової і популяризаторської роботи досвід, вийшов за межі заполітизованості.

Той факт, що краєзнавство нині перебуває в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні, є надійною опорою її державності - промовисто підтверджує та увага, з якою до його розвитку ставляться суспільство і влада. Це яскраво засвідчує указ Президента України Л.Д.Кучми "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23 січня 2001 р., який накреслив принципово нові шляхи подальшого розвитку. Згідно з вимогою указу, Кабінет Міністрів України 10 червня 2002 р. ухвалив постанову "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р."

Важливою рисою обох документів є те, що роль організатора, координатора і керманіча цієї справи покладено на Всеукраїнську спілку краєзнавців. Це свідчить про визнання авторитету останньої в українському краєзнавчому русі й того факту, що вона є спадкоємницею та правонаступницею всіх відповідних інституцій минулих років.

Для реалізації вимог цих документів в Україні існують усі можливості. Запорукою цього є невтомна робота тисяч і тисяч учених та аматорів у всіх без винятку великих і маленьких населених пунктах України. Незалежна Українська держава, її Президент високо оцінили безкорисливу громадську діяльність дослідників рідного краю. Десятки членів спілки отримали почесні звання і державні нагороди.

Керуючись положеннями статуту спілки, за звітний період президія і правління, обрані II з'їздом, здійснили значну роботу. Було проведено 5 пленумів правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, які відбувалися не лише в столиці, а й у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку.

Щокварталу відбувалися засідання президії правління, на яких розглядалися питання практичної реалізації рішень II з'їзду, виконання вимог президентського указу про розвиток краєзнавчого руху, розроблялися документи про надання спілці статусу творчої організації національного рівня, питання її участі у створенні нової редакції "Історії міст і сіл України", "Зводу пам'яток історії та культури України", реалізації програми "Реабілітовані історією", випуску журналу "Краєзнавство" і краєзнавчої літератури, спільних заходів з розвитку краєзнавчих досліджень разом з міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, фондом ім.О.Гончара, Українським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, іншими державними і громадськими організаціями. Оперативно розглядалися поточні питання діяльності правління спілки.

Саме з їх ініціативи і за безпосередньою участю разом з Міністерством культури і мистецтв було розроблено і підготовлено до затвердження проект Програми розвитку краєзнавства на 2000-2010 роки. Спільно з Інститутом історії України ІАНУ й іншими зацікавленими інституціями було проведено три всеукраїнські наукові конференції: "Історичне краєзнавство і культура" (Харків, 1997), "Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи" (Дніпропетровськ, 1999), "Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень" (Донецьк, 2001). До речі, підтримані широкою громадськістю рекомендації останньої конференції були практичним відгуком на розпорядження Президента України "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" від 19 жовтня 2000 р., яким, зокрема, Кабінету Міністрів доручено "забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України" у новій редакції".

Разом з Федерацією профспілок України та Інститутом туризму було проведено Третю науково-практичну конференцію "Туризм в Україні: економіка та культура" (Світязь, 1998).

Промовистим свідченням спадкоємності традицій українського краєзнавчого руху, глибокої пошани до пам'яті дослідників рідного краю попередніх поколінь, передовсім фундаторів і діячів Українського комітету краєзнавства, стало проведення урочистого пленуму правління, присвяченого 75-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців. Теплі вітання пленуму надіслав Л.Д.Кучма. Від його імені Всеукраїнській спілці краєзнавців було вручено грамоту Президента "За визначний внесок у дослідження історії рідного краю, відродження духовності народу України".

Під час святкування ювілею було відкрито меморіальну дошку на будинку в Харкові, де свого часу працював Український комітет краєзнавства. Широко було відзначено і 100-річчя Товариства дослідників Волині. Зокрема 19-20 вересня 2000 р. з цієї нагоди у Житомирі було проведено Міжнародну науково-краєзнавчу конференцію, а будинок публічної бібліотеки, де у 1900 р. засновано товариство, прикрасила меморіальна дошка.

Збагачену практичним досвідом роботу по виконанню статутних вимог ведуть краєзнавчі організації в областях.

Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, що діє на правах обласного осередку спілки (голова правління - Микола Костриця), об'єднує 248 дійсних і 20 почесних членів. З їх ініціативи було встановлено пам'ятні знаки на честь відомих місцевих краєзнавців - С.Липка (у Любарі) і Г.Богуна (у с. Бистрик Коростенського району), до 850-річчя Болохівської землі (Любар) і на могилі древлянського князя Ігоря у с. Немирівці поблизу

Коростеня. Товариство практикує проведення науково-краєзнавчих конференцій не лише в обласному центрі, а й у Бердичеві, Новограді-Волинському, Коростені, Любарі, Малині та інших райцентрах області. Організація проводить значну роботу щодо випуску краєзнавчої літератури, для чого було створено спеціалізоване видавництво "Волинь", яким керує заслужений журналіст України Георгій Мокрицький.

За участю Волинської обласної організації спілки (голова - Геннадій Бондаренко) останнім часом відкрито пам'ятники засновнику Любомля князю Васильку, князю Володимиру Святославовичу у с. Зимному, Адаму Кисілю - в Низкиничках, В.Липинському - у Затурцях, М.Грушевському - у Луцьку, музей-кімнату видатного математика Михайла Кравчука у 21 школі-гімназії в обласному центрі, проведено краєзнавчі конференції у музеї-садибі Лесі Українки в Колодяжному, селах Четвертня (до 1000-річчя), Старий Чорторийськ (до 900-річчя), Любмлі, Маневичах. Створено нові осередки спілки у Нововолинську, Володимирі-Волинському, Ковелі та Любмлі.

У Хмельницькій області з ініціативи обласної організації відбулися конференції, присвячені Устиму Кармалюку, Юхиму Сіцинському, Миколі Леонтовичу, Григорію Костюку, Дмитру Прилюку, в Дунаївцях відкрито меморіальну дошку видатному краєзнавцю Федору Шевченку, видано чимало літератури з історії міст і сіл. Велику допомогу в розвитку краєзнавчого руху у Хмельницькій області надає Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет.

Херсонський обласний осередок спілки (голова - Євген Сінкевич) у вересні 2003 р. провів Міжнародну наукову конференцію "Пам'ятні дати в історії рідного краю". На Черкащині відбулися історико-краєзнавчі конференції пам'яті першого голови правління облорганізації спілки, лауреата премії ім. Д.Яворницького Г.Соси та до 100-річчя відомого уманського краєзнавця Г.Храбана, регіональні конференції у Каневі, Звенигородці, Христинівці, Чигирині. Облорганізація спілки (голова - Василь Мельниченко) зініціювала рішення облдержадміністрації про проведення Першої науково-практичної конференції "Черкащина в контексті історії України", що відбулася 16 квітня 2003 р. Черкащина має найбільш розгалужену мережу міських і районних краєзнавчих осередків. Так, 1999 р. у Лисянці почала діяти краєзнавча спілка "Витоки", яка започаткувала видання журналу "Добридень", має власну інтернет-сторінку, на якій розміщується інформація про її роботу. Спільно з районною владою засновано краєзнавчу премію імені уродженця району історика Іллі Шульги. Місцеві дослідники працюють над створенням "Енциклопедичного довідника Лисянщини".

Не менш плідну роботу в між'їздівський період розгорнула Монастирищенська організація. У цьому найвіддаленішому від Черкас районі понад 70 краєзнавців згуртовані у 8-ми первинних осередках. Голова організації Іван Волошенко видав ґрунтовне комплексне дослідження про історію Монастирищини. З ініціативи ентузіаста П.Качалаби, обраного головою правління, створено Мапківську райорганізацію спілки, в якій налічується 50 активістів. Вони випускають газету "Манківський літопис". Голова особисто склав словник походження півтори тисяч прізвищ мешканців району і підготував до друку нарис про історію заснування всіх сіл краю.

Сумське історико-краєзнавче товариство "Спадщина" (голова - М.Манько) активізувало роботу не лише в обласному центрі, а й у Великописарівському, Кролевецькому, Лебединському, Сумському, Роменському районах, а нещодавно створено товариство спілки у м.Конотопі.

Рівненське обласне краєзнавче товариство (голова — Іван Пашук) об'єднує 246 членів, які успішно працюють у Гощанській, Дубенській, Здолбунівській, Млинівській, Острозькій, Сарненській районній, Рівненській і Кузнецовській міських організаціях.

Повноправним осередком Всеукраїнської спілки краєзнавців стала Львівська облорганізація (голова - Микола Литвин), яка раніше була секцією при обласній раді Товариства охорони пам'яток. Її установча конференція відбулась у березні 2002 р.

150 дослідників рідного краю згуртувала Івано-Франківська організація (голова - Богдан Гаврилів). Серед них 15 лауреатів обласної історико-краєзнавчої премії ім. Івана Крип'якевича і 19 -пам'яткоохоронної ім. Івана Вагилевича. Краєзнавці області за звітний період видали велику кількість краєзнавчої літератури. Чернігівська облорганізація спілки (голова - Олександр Коваленко) у міжз'їздівський період провела 20 наукових заходів з різних проблем регіональної історії. Причому вони відбувалися не лише у визнаних наукових центрах області - Чернігові та Ніжині, а й у Новгороді-Сіверському, Сосниці, Славутичі, Седневі, Батурині, Тростянці, Автунічах, Шестовиці.

На Харківщині змістовну краєзнавчу роботу проводить обласна спілка краєзнавців, клуби "Краєзнавець" при бібліотеці ім. В.Г. Короленка і харківському Будинку вчених, обласній станції юнацького туризму й краєзнавства, у школах Харкова й області, зокрема в Будах, Бабаях, Валках, Чугуєві, Люботині, Барвінковому.

Клуб "Краєзнавець", який у 2003 р. урочисто відзначив 25-річчя свого існування, є справжнім флагманом краєзнавчої роботи на Харківщині. Він об'єднує понад 100 краєзнавців, різних за фахом, рівнем освіти, віком, закоханих в історію Слобожанщини. На щомісячних засіданнях, яких з 1978 р. відбулося близько 300, розглядалися найрізноманітніші теми: історія краю, охорона пам'яток історії та культури, діяльність і життя видатних земляків тощо. Значною подією стало видання "Валківської енциклопедії" (автор - І.М. Лисенко). З метою активізації краєзнавчої роботи як невід'ємної складової патріотичного виховання молоді розпорядженням голови Харківської облдержадміністрації Є. Кушнар'ова затверджено програму розвитку краєзнавства в Харківській області на період до 2010 р. Завдання програми - привернення громадської уваги до туристсько-краєзнавчої роботи, формування національної самосвідомості громадян, активізація наукових досліджень у галузі історико-культурних досягнень, збереження і примноження духовних скарбів рідного краю. Харківське обласне архівне управління розпочало видання документальної серії книг "Слобожанські родоводи", перший том якої вийшов у 2003 р.

Багато плідних і корисних справ по дальшому розвитку краєзнавства проведено в Дніпропетровській області. Особливо високої оцінки заслуговує діяльність Національного гірничого університету, його ректора, академіка НАН України Геннадія Півняка та голови правління Дніпропетровської облорганізації спілки Ганни Швидько. Слід відзначити, що у технічному вузі створено Інститут гуманітарних проблем (керівник — професор В.Ю. Пушкін), який розробив і запровадив у своєму вузі навчальний курс "Краєзнавство Придніпров'я". Великий досвід краєзнавчої роботи нагромаджено в Одеській, Донецькій, Миколаївській та інших областях.

Однак не можна не наголосити, що стан організаційної, координаційної роботи на місцях далекий від ідеального і не може не хвилювати. Ще не всі обласні об'єднання зареєстровані відповідними місцевими органами влади, що позбавляє їх юридичного статусу, а деякі навіть не оформлені як складова частина спілки (Вінницька, Закарпатська, Кіровоградська обл., АРК Крим та ін.). Миколаївська облорганізація досі веде роботу лише в обласному центрі. Не виконано статутних вимог і постанови II Всеукраїнського з'їзду про створення в усіх містах і районах краєзнавчих осередків, про залучення до їх роботи молоді, про вміле поєднання нагромадженого досвіду попе-

редших поколінь краєзнавців з новітніми методами праці згідно з вимогами часу. Не краще справи також із створенням первинних осередків спілки. Вони діють переважно при великих вузах і музеях, а от більшість членів краєзнавчих гуртків, клубів, створених при інших організаціях, навіть не здогадуються, що вони можуть діяти як первинні підрозділи спілки. Президія, члени правління, керівники обласних осередків мають вкрай критично оцінити свою безініціативність, а часом і бездіяльність у цьому важливому напрямі організаційної роботи і зробити з цього відповідні висновки.

Звичайно, погано, що досі спілка перебуває в статусі громадської організації. Після II з'їзду ні в столиці, ні на місцях не було жодної звільненої штатної одиниці. Об'єктивно кажучи, в ринкових умовах, що нині сформувалися, важко навіть підтримувати зв'язок між центром і областями, коли бракує коштів навіть на невідкладні потреби, не кажучи вже про відрядження. На превеликий жаль, поки що так і не знайдено належної підтримки щодо вирішення визначеного указом Президента і постановою уряду України питання віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих організацій національного значення. Хоча можна сподіватися, що це питання все ж буде вирішено позитивно і значно сприятиме подальшому припливу до спілки нових творчих сил, спроможних на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досягнень розв'язувати актуальні й перспективні завдання краєзнавчого руху.

Є всі можливості вже в наступних 2-3 роки створити краєзнавчі осередки у всіх містах і районах та навчальних закладах. І слід це зробити.

З метою координації наукових досліджень Президія НАН України 7 листопада 2002 р. створила міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства. До її складу ввійшли академіки НАНУ, відповідальні працівники міністерств освіти і науки, культури і мистецтва, декани історичних факультетів університетів, діячі краєзнавства, провідні наукові співробітники Інституту історії України, на який і покладено забезпечення роботи ради. Бажано було б створити такі краєзнавчі ради в областях. Пріоритетним у найближчі роки є широке відзначення шляхом проведення наукових сесій, симпозіумів, створення праць до 60-річчя визволення України від фашистських загарбників та 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, 350-річчя національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., 90-річчя української революції та інших знаменних дат історії України.

Всеукраїнська спілка краєзнавців успішно співпрацює з науковими інституціями регіональних досліджень - Буковинським центром археологічних досліджень, Центром досліджень історії Середнього Подніпров'я у Черкасах, Центром досліджень історії Поділля у Кам'янці-Подільському. Велику і повсякденну допомогу спілці надає керівництво Інституту історії України НАН України і його директор академік Валерій Смолій.

Державною програмою передбачено значно поглибити і поширити виховання засобами краєзнавства молоді, яку втрачаємо в сенсі національно-патріотичної свідомості через засилля в друкованих виданнях, на телебаченні, в кінематографії згубних для ще не сформованої психіки підростаючого покоління чужоземної масової субкультури, пропаганди способу життя, що не відповідає менталітету української нації. Наприклад, відоме колись видавництво "Молодь", яке мільйонними тиражами випускало літературу для дітей та юнацтва, в результаті відсутності будь-якої допомоги з боку держави перебуває нині на межі закриття.

На жаль, у наш час відсутня організація, яка б системно займалася питаннями виховання молоді. При цьому зазначимо, що, засудивши все погане, що було в минулому, сучасники, на жаль, не взяли хорошого, передовсім героїчних традицій молоді попередніх поколінь. Звичайно, добре, що Міністер-

ство освіти і науки нині впровадило в школі вивчення азів податкового законодавства, а от прищепленню любові до рідної землі, її безцінної історико-культурної спадщини уваги приділяється ще недостатньо. Та хіба можна сподіватися, що виховані переважно на чужих ідеалах молоді люди, яких дехто із заможних батьків прагне навчати лише за кордоном, у разі виникнення екстремальної ситуації боротимуться за Батьківщину, кидаючись на кулемети чи йдучи на таран, як це мужньо робили їхні молоді попередники у Велику Вітчизняну війну?

З цією метою вкрай нагальними є розробка наближених до вимог часу програм з курсу "Краєзнавство" для вищих навчальних закладів, загально-освітніх шкіл, удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців з краєзнавчої роботи. Всі ці вимоги записані в державній програмі розвитку краєзнавства. Про це, зокрема, йшлося і на Всеукраїнській конференції "Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи", що в 2002 р. відбулась у Кам'янці-Подільському. У цій сфері маємо певні напрацювання - навчальну програму "Історичне краєзнавство" для студентів Львівського національного університету ім. І.Франка; комплект підручників "Історія рідного краю" для 4—11 класів шкіл Запорізької області під редакцією відомого краєзнавця Федора Турченка, навчальний посібник до шкільного курсу "Київщинознавство", впровадженого у школах столичної області, "Методику краєзнавчої роботи в національній школі" Ярослава Треф'яка та ін.

Важливою складовою діяльності правління спілки є турбота про розвиток краєзнавства у позашкільних закладах. Цю роботу очолює Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України (відповідальний за цю ділянку член правління спілки, заступник директора центру Дмитро Омельченко). У 2002 р. в освітніх закладах туристсько-краєзнавчого профілю, палацах і будинках дитячої творчості працювало близько 7000 гуртків історичного, географічного, літературного, екологічного краєзнавства, народознавства, юних археологів, геологів, етнографів, музеєзнавців, декоративно-вжиткового мистецтва, народних промыслів, туристсько-екскурсійних та ін. з охопленням понад 115 тис. учнів. За участю спілки центр провів всеукраїнські історико-географічні експедиції учнівської молоді "Сто чудес України", "Краса і біль України", акцію "Пам'ять". Значна увага розвитку шкільного краєзнавства приділяється на Хмельниччині, де облорганізацію спілки очолює начальник управління освіти держадміністрації Володимир Войтенко. Найбільш цікаві форми роботи запроваджено в Дунаєвецькому (голова - Віктор Прокопчук) і Красилівському районах. Практичного досвіду краєзнавчої роботи набувають під час навчання в Слов'янському педагогічному інституті Донецької області майбутні вчителі, які є членами організації спілки, яку очолює відмінник освіти України Валерій Романько.

Варто зазначити, що важливою тенденцією розвитку краєзнавства на сучасному етапі є дедалі більше виокремлення його в особливу наукову галузь. За роки незалежності за темами регіональних досліджень захищено понад 300 кандидатських і кілька докторських дисертацій.

Кафедра теорії й історії педагогіки Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (зав. кафедри - доктор педагогічних наук, професор Л.П.Вовк) в комплексну підготовку спеціалістів вищої кваліфікації включає краєзнавчу освіту вчителя. Ця тема також є напрямком наукової роботи аспірантів та здобувачів. Під керівництвом Л. Вовк В.В.Обозним підготовлено та захищено докторську дисертацію "Краєзнавча освіта в системі професійної підготовки вчителя".

Кафедра географії України та краєзнавства цього ж університету підготувала підручник "Географічне краєзнавство в Малій академії наук: навчання

і пошук" (автори - С.В.Бабкова та В.В.Обозний). Інститут педагогіки Академії педагогічних наук також розробляє тему шкільного краєзнавства.

Світлана Гаврилюк захистила докторську дисертацію "Становлення і розвиток українського пам'яткознавства Волині, Холмщини, Підляшшя у XIX - на початку XX ст." тощо. Усе це дає підстави для ВАК України виділити окремі наукові спеціальності з краєзнавства і далі наполегливо працювати.

Українські дослідники, глибоко вивчаючи історичний шлях свого народу, з великим інтересом ставляться до культурної спадщини, побутових традицій інших народів, усіх національних меншин, доля яких тісно пов'язана з Українською державою. Це яскраво засвідчує проведення таких науково-краєзнавчих конференцій, як "Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність", "Чехи на Волині", "Поляки на Волині", "Поляки на Поділлі", а також про болгарські, угорські, німецькі, татарські, єврейські, вірменські та інші національні громади України. У вересні 2003 р. у Сумах дослідниками рідного краю Сумської, Курської та Гомельської областей проведено наукову конференцію "Роль краєзнавства у зміцненні дружніх зв'язків слов'янських народів". Цю благородну роботу слід проводити і далі.

Заслуговує на увагу музейна справа, що має багатолітню історію. Історико-архітектурні заповідники, музеї просто неба, краєзнавчі і меморіальні - не тільки охоронці культурних надбань. Кожний з них - це унікальна скарбниця людського духу, музейні експозиції дають змогу унаочнити минуле в образній, доступній для відвідувачів формі. Нині із застосуванням у музейній практиці найновітніших технологій експозиційного показу, їхні можливості у формуванні людського світогляду неможливо переоцінити.

За роки незалежності України справжніми науково-методичними центрами стали — Музей народної архітектури та побуту України, Дніпропетровський історичний музей ім.Д.Яворницького, Чернігівський ім. В.Тарновського, Полтавський і Черкаський обласні краєзнавчі та Львівський історичний музеї. На жаль, за останній період через недалекоглядність деяких місцевих владних структур зменшилася кількість міських і районних краєзнавчих музеїв, не кажучи вже про ті, що діяли на громадських засадах у селах, на підприємствах, у навчальних закладах. Багато з них знищено. А саме місцеві музеї мають стати базою для міських, районних і первинних осередків спілки. Тому невідкладним завданням останньої є сприяти відродженню безпідставно ліквідованих музеїв і створенню нових у містах і районних центрах, навчальних закладах. Музеї повинні стати опорою для розгортання краєзнавчої роботи. А для тих, хто сумнівається, що у районному центрі чи місті можуть успішно створюватись і діяти музейні заклади - можна навести промовистий приклад. Справжній патріарх української музейної справи Михайло Сікорський, крім Національного історико-етнографічного заповідника просто неба, недавно відкрив у Переяславі-Хмельницькому уже 26-й (!) музей - музей трипільської культури.

Важливими осередками науково-дослідницької та організаційно-масової роботи з краєзнавства є бібліотеки й архіви. Адже на їхніх полицях і в сховищах зберігаються неоціненні скарби попередніх поколінь, численні документи і література про рідний край. Поряд з Національною бібліотекою України ім. В.Вернадського та Державною історичною бібліотекою України, велику увагу регіональним краєзнавчим дослідженням приділяють Харківська наукова бібліотека ім.В.Королеика, Львівська, Полтавська, Дніпропетровська, Одеська, Хмельницька, Чернігівська й інші обласні книгозбірні. Ані в столиці, ані в регіонах немає архівного закладу, де б постійно не працювали краєзнавчі-дослідники. Бібліотекарі й архівні працівники надають велику допомогу дослідникам рідного краю. Працівники бібліотек і архівів вже зараз мають приступити до складання та оновлення бібліографії з історії міст і сіл України.

Більшість членів спілки активно займається пам'яткоохоронною роботою: працюють над створенням Зводу пам'яток історії та культури, перший том якого "Київ" вийшов друком 2000 р. З ініціативи правління спілки указом Президента України від 12 червня 1996 р. створено Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, а уряд України 23 квітня 2000 р. затвердив "Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури" - всього 56 пам'яток. На жаль, в Україні досі немає єдиного державного органу управління справою охорони пам'яток історії та культури. Доцільно, щоб усі наші пам'ятки мали б одного дбайливого господаря - Державний комітет по охороні історико-культурної спадщини.

Важливою і невід'ємною формою дослідження рідного краю є географічне краєзнавство, основні завдання якого полягають у вивченні довкілля району, міста чи села, зокрема місцевого рельєфу, клімату і погоди, рік, озер, боліт, ґрунтів, рослинності і ландшафтів у цілому; у спостереженні несприятливих природних явищ і фенологічних процесів; в економіко-географічному вивченні господарства, населення тощо. Таке вивчення сприятиме поліпшенню охорони природи, екологічних умов і більш раціональному природокористуванню. Географічне краєзнавство - рідний брат історичного краєзнавства. Тому необхідно зміцнювати зв'язки з Українським географічним товариством і його обласними відділеннями.

З географічним тісно пов'язане і туристичне краєзнавство. Сьогодні вже ні в кого не викликає сумніву потреба спільних дій краєзнавців-дослідників, організаторів туристсько-екскурсійної роботи та науковців, які займаються туристичним краєзнавством, історією туризму. Туризм в Україні в XXI ст. має вийти на нові рубежі не лише як важливий чинник економічного розвитку країни, а й як засіб виховання любові до рідної землі. Тому потрібно і надалі поширювати практичні зв'язки з організаціями туристичного профілю, надавати їм посильну допомогу в розробці тематики нових туристсько-екскурсійних маршрутів, підготовці кадрів екскурсоводів, організації комплексних пошукових експедицій з метою виявлення нових об'єктів туризму, створенні інформаційного банку даних про туристсько-екскурсійні і краєзнавчі ресурси України.

Як відомо, неоціненне значення для дослідників і популяризаторів рідного краю мають засоби масової інформації. Недавно виповнилося 75 років з часу виходу в світ першого числа друкованого органу краєзнавців України - журналу "Краєзнавство". Він виходив упродовж трьох років (1927-1930), а потім був заборонений. Тільки в незалежній Україні завдяки наполегливості членів спілки його вдалося відродити. Це сталося в 1993 р. Про те, що таке видання конче потрібно дослідникам рідного краю, засвідчив наклад першого ж числа. Замість запланованих 10 тис. довелося надрукувати 20 тис. примірників і всі вони розійшлися. Нині через відсутність стабільної матеріальної бази журнал виходить нерегулярно, але натомість значно збільшив свій обсяг, вміщуючи ґрунтовні дослідження з усіх напрямів краєзнавства. Правління спілки звернулося до ВАК України з пропозицією зареєструвати орган Всеукраїнської спілки краєзнавців як наукове видання. Слід зазначити, що слідом за "Краєзнавством" почали з'являтися періодичні видання й у регіонах - щорічники, альманахи, часописи, газети: "Краєзнавець Черкащини", "Сіверянський літопис" (Чернігів), "Волинські дзвони" (Рівне), "Джерело" (Тернопіль), "Дивокрай" (Хмельницький), "Січеславщина" (Дніпропетровськ) та ін. Постійну рубрику "Рідний край" ведуть газета Донбасу "Донеччина", періодичні видання в інших областях. Про діяльність спілки систематично розповідають журналісти газет "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Культура і життя", "Літературна Україна", "Дзеркало тижня",

"Краєзнавство, географія, туризм", "День" та ін. Щомісяця в ефірі звучить спеціалізований радіожурнал "Рідний край" (редактор - Василь Марусик), чимало заходів спілки висвітлює телебачення.

Та все ж найголовнішим завданням нашої творчої організації, безумовно, є виконання президентського розпорядження про підготовку на основі вимог сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України". Адже від часу виходу у світ попередньої фундаментальної історії міст і сіл України в 26 томах, яка досі не має аналогів у світі, вже минуло більше чверті століття. За цей період у нашій країні відбулися величезні зміни. Тому членам спілки слід докласти всіх зусиль до видання нового енциклопедичного видання "Історії міст і сіл України". Ця праця повинна красномовно засвідчити перед народами планети, що український народ - велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі, впродовж минулих століть він зберіг свою ментальність, культуру, правічні традиції, зробив великий внесок у розвиток світової цивілізації. Яскравим свідченням цього і має стати повнокровний літопис понад 30 тис. великих та малих міст і сіл України. Саме підготовка цієї унікальної праці, прилучення десятків тисяч сучасних "Несторів-літописців" до першовитоків своєї історії повинна дати могутній поштовх у розвитку всіх форм краєзнавства. Поки що триває підготовча робота.

На останніх пленумах, конференціях детально розроблялися програма, методологічні, методичні засади і принципи створення нарисів історії міст і сіл. У стані наукової дискусії є проблема як зробити так, аби до нового видання ввійшли ґрунтовні нариси про всі населені пункти й навіть про ті, які з плином часу та за різних обставин зникли з карти України, як достовірно, без перекручень відтворити біографію України. При підготовці цього багатотомного видання спілці, безперечно, знадобиться й допомога багатьох міністерств і відомств, творчих спілок і громадських організацій, науковців та краєзнавців української діаспори, яка в XX ст. активно видавала численні книжки про окремі міста і села України і накопичила значну базу для регіональної історії. В деяких областях вже розпочато роботу з видання літопису рідного краю. Слідом за вже згаданою всеукраїнською конференцією в Донецьку, 2002 р. у Коростені відбулася конференція "Історія міст і сіл Великої Волині". Результатом роботи цього представницького форуму стало видання двотомника матеріалів про теоретичні, наукові і методичні засади створення нарисів, присвячених населеним пунктам Волинської землі. Подібні конференції доцільно б організувати найближчим часом у всіх регіонах України. Вони, на нашу думку, стали б своєрідною школою для авторських колективів з питань підготовки обласних томів.

Слід зазначити, що місцеві дослідники ведуть активну роботу у цій справі. Днями відбулася презентація ошатного тритомника, присвяченого населеним пунктам Броварського району Київщини. Трохи раніше побачили світ ґрунтовні праці про історію Теофіпольщини та Дунаєвеччини (Хмельницька обл.), Валківщини (Харківська обл.), сіл Германівки і Мар'янівки та чимало краєзнавчих видань про окремі міста і села всіх регіонів України. Новообраній президії спілки разом з НАМ України слід прискорити розробку відповідних документів, пов'язаних з підготовкою цього унікального видання.

Слід зазначити, що завдання подальшої розбудови Української держави в XXI ст. істотно посилюють роль і значення спілки в новітніх історичних умовах. У розгортанні краєзнавчої роботи остання має добрих побратимів і однодумців в особі багатьох органів державної влади, наукових і освітніх установ, громадських організацій, які усвідомлюють, що розвиток краєзнавчого руху є справою величезної державної ваги, стосується всіх ентузіастів, хто

не може спокійно спостерігати, як нищиться рідна природа, як гинуть або зносяться пам'ятки національної культури, як часто стираються безцінні сторінки народної пам'яті.

Як відомо, історія всіх країн і народів свідчить про те, що міцність кожної нації, її існування ґрунтуються на патріотизмі, духовності, на любові її народу до своєї історії та культури. Відродженню історичної пам'яті, духовності і національної гідності має сприяти історична наука й її складова частина - історичне краєзнавство. Саме спілка, як записано в статуті, має виховувати у громадян почуття національної свідомості, глибокої поваги до своєї історії, культури, мови, традицій українського народу та інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи.

Нині, коли Україна поступово підводиться з колін, слід ще раз замислитися над тим, як повніше, ефективніше використати могутній потенціал історичного краєзнавства для національно-патріотичного виховання народу й особливо молоді. А це буде залежати і від наполегливої праці членів спілки, їх ефективних зв'язків з державними інституціями, науковими установами і громадськими організаціями, і перш за все з інститутами гуманітарного профілю НАН України, міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, від організаторської роботи по виконанню положень, записаних у статуті Всеукраїнської спілки краєзнавців, і врешті, від допомоги державних органів у центрі і на місцях, їх ставлення до історико-культурної спадщини.

Всі основні положення і завдання по розвитку історичного краєзнавства на 2000-2010 рр. затверджено у відповідних указах Президента і постанові уряду України. Втілити їх у життя - почесний обов'язок спілки.

Спілчанські керівники всіх рівнів, учені й аматори повинні докласти чимало зусиль, аби краєзнавство у всіх його формах було високо піднесене в Українській державі, плідно слугувало її розвитку, а добре ім'я невтомного, безкорисливого дослідника минулого батьківщини було оточене належною увагою і звучало гордо!

Резюме

З доповіді голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців III з'їзду ВСК (29-30 жовтня 2003 р.).

From the report of the head of the management board of the Ukrainian-wide Union of Regional Ethnographers of the III assemble of UURE.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М.Ф.Котляр (Київ)

ЗАСАДИ І МЕТОДИКА СТВОРЕННЯ КОМЕНТОВАНОГО ВИДАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISY

Видатна пам'ятка давньоруської літератури й історіографії XIII ст. Галицько-Волинський літопис вже близько двохсот років перебуває у центрі уваги істориків, літературознавців і лінгвістів. Він є основним джерелом студіювання історії та культури не лише Галицько-Волинської Русі, а й давньоруських земель у цілому, а також міжнародних відносин у Східній і Центральній Європі. Визначні літературні якості, висока емоційність оповіді, яскраве й реалістичне відтворення історичної дійсності, глибокі філософські роздуми й узагальнення - все це підносить Галицько-Волинський ізвод над загальним рівнем давньоруської писемності XIII ст. Він є гідним продовжувачем Київського літопису — історичного, літературного й філософського твору XII ст.

Хоча Галицько-Волинський ізвод вивчається з початку XIX ст., все ж таки у ньому залишається багато неясного і недослідженого. Навіть деякі фахівці в галузі історії Давньої Русі мають про нього досить туманні уявлення¹. Донедавна залишалися не досить вивченими структура, джерела, жанр, складові частини пам'ятки, яка не має аналогій у тогочасній вітчизняній писемності.

У кінці 2002 р. видавництво "Наукова думка" видало підготовлений мною (дослідницькі статті, коментар, карта) у співавторстві з В.Ю.Франчук (одна із статей, текст джерела) "Галицько-Волинський літопис"². Основну частину цього видання (22 арк. з 45-ти) становить коментар. Праця є підсумком багаторічного співробітництва історика й філолога, у процесі якого було набуто досвіду і досягнуто результатів, що, на наш погляд, можуть бути корисними для гуманітаріїв різних спеціальностей.

Коментовані видання джерел є взагалі великою рідкістю в науці. Особливо це стосується літописів. Досі серед пам'яток літописання існувало лише одне таке видання - "Повесть временных лет", підготовлене в основному в 40-х роках XX ст. майбутнім академіком Д.С.Лихачовим³. Воно й досі, при тому, що неминуче застаріло (за півстоліття з лишнім накопичилася нова література, вдосконалилася методика дослідження, насамперед текстологія та ін.), користується заслуженою повагою вчених, активно використовується істориками й філологами і є заповітною мрією кожного, хто береться за студіювання літописів.

Тим часом, коментовані джерела сьогодні є однією з магістральних ліній джерелознавства й археографії. Досить згадати численні публікації античних (давньогрецьких і римських), східних, скандинавських, германських, польських, угорських, прибалтійських та ін. середньовічних хронік, географічних й історичних творів, що протягом багатьох років здійснюються Центром "Восточная Европа в древности и средневековье" Інституту загальної історії Російської академії наук під керівництвом і за активною участю О.О.Мельникової, відомого у науковому світі дослідника скандинаво-руських зв'язків і раннього літописання⁴.

Наведемо лише один приклад зразково, як нам здається, підготовленого тексту джерела, кваліфіковано й докладно коментованого науковцями Центру в співпраці з ученими інших підрозділів інститутів РАН: "Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарии". -

Под ред. Г.Г.Литаврина. - М., 1989. Дев'ята книга цього знаменитого твору візантійського імператора Константина VII "Про росів, що прямують з моно-ксілами з Росії до Константинополя" вже давно викликає жвавий інтерес у істориків і філологів, оскільки містить надзвичайно цінні й унікальні відомості про державне утворення східних слов'ян навколо Києва, спосіб управління країною, характер збирання данини та ін. У цій книзі міститься відповідь на одвічне запитання: хто були "роси", що виступають у творі Константина, інших візантійських авторів, а також у "Повісті временних літ".

У зв'язку з багатством, неоднозначністю і дискусійним характером оповіді імператора у дев'ятій книзі, до неї було написано великий (близько 6 арк.) дослідницький коментар, притому, що обсяг самої цієї книги становить 0,2 арк.! Основну частину коментаря написали О.О.Мельникова і В.Я.Петрухін за участю академіка Г.Г.Литаврина, А.А.Залізняка, М.В.Бібікова та Б.М.Флорі. Перед нами, по суті, окрема цінна монографія, присвячена тлумаченню терміна "русь", характеристиці політичного і суспільного ладу Давньоруської держави на одному з ранніх етапів її існування, способів одержання додаткового продукту на Русі (збирання полюддя), особливостям економічних зв'язків між Руссю й Візантією тощо.

Видання книги Константина Багрянородного "Про управління імперією", згідно з нашим переконанням, має бути зразком для коментованих публікацій середньовічних джерел, серед них і давньоруських, які ще чекають на своїх дослідників.

Як відомо, існує і продовжує виходити з друку багатотомне видання пам'яток літописання "Полное собрание русских летописей". У ньому свого часу двічі був виданий і наш літопис (у складі Іпатіївського ізводу). Однак "Полное собрание..." розраховане на підготовлених до праці з літописами дослідників, які володіють необхідним комплексом знань для того, щоб правильно читати, розуміти, інтерпретувати давні тексти й належним чином користуватися ними. Більше того, кожне таке джерело містить у собі багато сенсів, розкрити які, на наш погляд, можна лише за допомогою кваліфіковано складеного і докладного коментаря.

Отже, коментовані видання джерел, зокрема літописів, потрібні всім, особливо представникам суміжних (з історією й філологією) спеціальностей. Та й читання текстів, відтворених давньоруською мовою - з юсами, омегами, нерозкритими титлами тощо - становить великі труднощі для неспеціалістів. А саме таким є найкраще, нормативне видання Іпатіївського ізводу, заключною частиною якого є Галицько-Волинський літопис⁵. Через це багато хто звертається до перекладів Іпатіївського ізводу, зокрема Галицько-Волинського ізводу⁶.

Останніми роками в Україні популярності серед неспеціалістів (особливо серед археологів) набув виконаний Л.Є.Махновцем переклад Іпатіївського ізводу, що вийшов під претензійною й по суті неправильною назвою "Літопис руський". На нього посилаються як на повноцінне джерело, у чому неважко переконатися, переглядаючи наукові праці останнього десятиліття. Проте будь-який переклад, навіть найдосконаліший (до числа яких, мабуть, не можна віднести працю Л.Махновця), не можна використовувати як джерело, бо то вже є тлумачення тексту перекладачем, котрий вкладає в нього власне розуміння термінів, особових і географічних назв, подій і процесів. Тобто, між джерелом і дослідником стоїть посередник - перекладач, а це неминуче й негативно впливає на сприймання інформації джерела, мимоволі викривляє її. Тому і не можна користуватися перекладами джерел узагалі.

Приступаючи до підготовки наукового коментованого видання Галицько-Волинського літопису, необхідно було визначитись із списком, обравши такий, що найближче стояв би до протографа. Як відомо, всі списки Галицько-Волинського літопису походять від єдиного протографа і не мають прин-

ципової різниці між собою. Попередні видавці віддавали перевагу Іпатіївському списку головним чином через те, що він є найстарішим серед існуючих - написаний на початку XV ст. Однак останніми десятиліттями літописознавці дійшли висновку, що найправильнішим у багатьох читаннях є Хлебниковський список XVI ст. Ці обидва основні списки нашого літопису (всі інші є їх варіантами) беруть початок від південноруського літописного ізводу кінця XIII або XIV ст.⁷ Не випадково академік О.О.Шахматов у кінці життя почав нове видання Іпатіївського ізводу, варіанти до якого були наведені лише за Хлебниковським списком. Та й у виданні 1871 р. різночитання були подані в основному за Хлебниковським списком (наведені у підрядкових примітках варіанти різночитань за Погодінським списком не мають самостійного значення, бо Погодінський список є невиправленою копією Хлебниковського⁸).

Таким чином, рішення покласти в основу коментованого видання Галицько-Волинського літопису його текст саме за Хлебниковським списком спиралося на думки попередників і особисте вивчення авторами основних списків джерела. На початку цієї багатолітньої праці текст для нашого видання було відтворено за оригіналом рукопису Хлебниковського списку, що зберігається в Російській національній бібліотеці в Петербурзі. За надання такої можливості ми дуже вдячні керівництву бібліотеки.

Завданням нашого видання було дати читачеві не лише найкращий з наукового погляду текст джерела, а й такий, щоб його могла читати людина без особливої філологічної підготовки. Адже видання розраховане в основному на істориків. З цією метою В.Ю.Франчук виконала транслітерацію тексту за допомогою сучасного кириличного шрифту, додаючи знак ять (҃fe). Текст (суцільно написаний, як звичайно буває в пам'ятках писемності середньовіччя) був розділений нею на слова, розкрито титла, запроваджено сучасну пунктуацію. Відтворено також численні пояснювальні написи на полях рукопису Хлебниковського списку⁹.

Розпочинаючи працю над коментованим виданням Галицько-Волинського літопису, я розумів, що він є неординарною пам'яткою давньоруського письменства. Адже із самого часу відкриття Галицько-Волинського ізводу М.М.Карамзіним¹⁰ учені неодноразово відзначали його незвичайність, велику відмінність від інших пам'яток літописного жанру. Карамзіну належить чимало цінних спостережень над текстом ізводу, він першим помітив, що хронологічна сітка (так само, як і розбиття на порічні статті) була пізніше незграбно, з великими похибками припасована до Іпатіївського списку. Вчений знав і Хлебниковський список, в якому розподіл на статті і дати подій відсутні¹¹. Вже це одне доводить, що Хлебниковський список ближче до Іпатіївського стояв до їх спільного протографа, який писався без позначення років і розділення на статті. Неординарність та своєрідність Галицько-Волинського літопису одним з перших підкреслив К.М.Бестужев-Рюмін. Він вказав на його особливості, що відрізняли пам'ятку від традиційних літописних ізводів, зокрема відзначив більш струнку, ніж у інших літописів, композицію, злитість викладу, а серед джерел назвав окремі повісті (про Калкську битву, навалу Батия, смерть Володимира Васильовича)¹².

М.Д.Присьолков з приводу Галицько-Волинського ізводу писав, що "ця пам'ятка являла собою історичне повістування без звичайної для інших політичних центрів Русі літописної сітки років"¹³. У наступній праці вчений припустив, що редактор кінця XIII ст. збирався перекомпонувати увесь текст Галицько-Волинського ізводу, щоб надати йому хронологічної послідовності і виділити порічні статті. Та задум того ймовірного редактора залишився нездійсненим, і хронологічна сітка була пристосована до тексту лише в XIV ст. - до Іпатіївського списку¹⁴.

Вперше окремі повісті у складі Галицько-Волинського ізводу виявив

Л.В.Черепнін. Він присвятив своє дослідження першій з двох основних складових частин пам'ятки, що її назвав Літописцем Данила Галицького (другою є Волинський літопис). Уперше в науці вчений визначив структуру і склад Літописця, витлумачив його не як звичайний і традиційний звід порічних записів, а як композиційно цілісний твір, що відбивав історію Галицько-Волинської Русі доби князя Данила. Черепнін назвав кілька повістей у складі Літописця¹⁵, що відкрило новий напрям у подальших студіях Галицько-Волинського ізводу взагалі. У своєму ґрунтовному дослідженні цього ізводу В.Т.Пашуто сприйняв думку Черепніна про те, що серед джерел пам'ятки були літописні повісті, але не думав, що які-небудь з них були безпосередньо включені до ізводу¹⁶.

Припущення Черепніна про введення складачами і редакторами до тексту Галицько-Волинського ізводу окремих повістей навело нас на думку про те, що, можливо, цих повістей набагато більше, ніж думав учений, і що саме вони визначили жанр та структуру всієї пам'ятки. **У процесі тривалого вивчення ізводу народився висновок, що він у цілому складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими редакторами.**

У складі основних повістей Галицько-Волинського ізводу (Початкової - про збирання Данилом волинської отчини, Антиординської - про стосунки з Литвою та ін.) містяться менші за обсягом, що, звичайно, розривають тканину тих основних повістей, а самі ці малі твори виявляються також роз'єднаними і вміщеними в різних місцях більших. На наш погляд, це було цілком свідомо вчинено давніми книжниками з двох причин. Перша - аби створити картину повістунання, адекватну історичній дійсності, коли одночасно розвивалося кілька зовсім різних за змістом, характером і значенням процесів і явищ, а події примхливо перепліталися між собою. Друга - щоб усе ж таки надати творові вигляду традиційного, "справжнього" літопису. Напевне, галицькі та волинські книжники розуміли незвичність для читачів написаного ними. З цією ж метою кимось з пізніших редакторів була досить незграбно приставлена дуже приблизна (в більшості випадків невірна) хронологічна сітка до Іпатіївського списку нашого ізводу з елементарним і довільним розділенням тексту на порічні статті.

Як відомо, Галицько-Волинський ізвод ділиться на дві неоднакових за обсягом і різних за характером частини: Літописець Данила Галицького (1205-1258) і Волинський літопис (1259-1290). Вважаємо, що нині існують підстави відмовитися від погляду на цей ізвод як на низку порічних статей, потім об'єднаних й опрацьованих складачами і редакторами. Перед нами - структурно досконалий історико-літературний твір, що розкриває історію краю та всієї Південно-Західної Русі.

Внаслідок досліджень тексту Галицько-Волинського ізводу нами запропоновано таку структуру пам'ятки. Перша з двох основних його частин - Літописець Данила Галицького - складається з кількох більших і менших за обсягом повістей. Коротко охарактеризуємо більші повісті. Літописець відкривається Початковою Галицькою повістю, що починається зі слів: "Велику мятежю въставшю въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его..."¹⁷ — йдеться про події, які сталися після загибелі Романа Мстиславича у Польщі влітку 1205 р.¹⁸ Повість закінчується на розповіді про воєнний похід 10-літнього Данила в Галичі 1211 р. і пізніше вигнання боярами з міста його матері княгині Анни. Повість була написана не раніше 1212 р.¹⁹

Наступна повість у складі Літописця - про збирання Данилом волинської отчини - була, як нам здається, складена по гарячих слідах описаних у ній подій і осіб, у 1228-1229 рр. Вона починається оповіддю про утвердження Мстислава Удатного в Галичі 1219 р.: "Мъстиславъ же поиде на Галичь совѣтомъ Лестковымъ"²⁰. ...Данило же не утяже уехати..."²¹. В її складі міститься особлива невелика повість про битву з монголами на Калці 1223 р.

Повість про збирання Данилом волинської отчини завершується звісткою про смерть тестя Данила князя Мстислава Мстиславича (1228 р.), що відкрила молодому князеві шлях до галицького престолу, чому раніше завадили його зобов'язання перед тестем: "По томъ же Мъстиславъ великъш Удатный князь умре, жадающе бо ему видети сына своего Даниила,... оному же хотящу поручити домъ свой и дѣти в руцѣ его"²².

Найбільшою за обсягом в ізводі повістю в складі Літописця Данила є твір про повернення князем галицького стола. Він починається відразу після опису зустрічі 1228 р. довіреного боярина Данила з доживаючим останні дні Мстиславом Удатним. Розповідь про його кончину підпорядкована автором цієї повісті ідеї законного переходу влади від тестя до Данила. Закінчується ця докладна і довга повість (займає більше двох третин Літописця) оповіданням про битву біля Ярослава 1245 р., у якій Данило здолав об'єднані сили бояр, їхньої маріонетки Ростислава чернігівського, угрів і поляків. Останніми словами Галицької повісті були: "А Ростиславъ бежа въ Ляхы и поемъ жену свою иде въ Угры..."²³. Написана вона, думаємо, незабаром після Ярославської баталії, та не пізніше 1246 р. або 1247 р. Авторіві був потрібний певний час, щоб осмислити події й організувати сам текст повісті.

До складу повісті про повернення Данилом галицького стола вставлено меншу, проте надзвичайно важливу з огляду на описані в ній події і для розвитку сюжету самого Літописця Данила: повість про "Побоище Батыево" (така назва в Іпатіївському списку нашого джерела, а в Хлебниковському замість неї на полях приписано: "Батыева рать начася в Руси в .тѣто 6745"²⁴, тобто 1237 р.). Уявляється безсумнівним, що до Літописця вона потрапила вже у скомпанованому і відредагованому південноруським редактором вигляді. Саме у процесі його праці й було зроблено вставки до повісті про "Побоище Батыево", в яких ішлося про події у Галицько-Волинській Русі.

Літописець завершується повістю про боротьбу Данила проти ординського ярма. Вона починається енергійно та стрімко: "Приславшу же Могучевѣ посоль свой къ Данилови и Василку, будущю има в Дороговську: "Дай Галич!"²⁵. Це сталося, ймовірно за все, восени того самого 1245 р., коли Данило виграв вирішальну для долі його князівства битву біля Ярослава. Так само, як і попередні, ця повість неодноразово перебивається вставками менших повістей про стосунки Романовичів із західними сусідами: Угорщиною і Польщею, Литвою й ятвягами. Особливою "повістю в повісті" вважаємо докладно повідану авторами історію про участь Данила Романовича в суперництві за австрійську спадщину (1252-1253 рр.).

Ця повість про боротьбу князя проти ординського ярма і разом з нею його Літописець у всіх відомих списках Галицько-Волинського ізводу обривається на реченні: "Бысть же вѣсть Данилу, послаше Лва и Шварна"²⁶ вонъ изъ Вѣлодимера, рече имъ: "Аще вы будете у мене, [вам] ѣздити у станы к нимъ; аще ли азъ буду..."²⁷. Виходячи з послідовності подій, останні слова відносяться до середини 1258 р. Далі в ізводі починається вже волинська частина.

Подібно до Літописця Данила Галицького, Волинський літопис зберігся не повністю - у ньому також відсутні початок і кінець. Після тільки-но наведених слів Літописця йде текст: "По семъ же минувшима двѣма лѣтома"²⁸, а далі розповідь зосереджується навколо постаті молодшого брата Данила князя Василька. Цю першу частину Волинського літопису можна назвати Літописцем Василька Романовича.

Частина Літописця Василька, що збереглася, починається зі слів: "И бысть тишина по всей земли. В тыя же дни веселе бысть у Василка князя у Володимерм городѣ": нача отдавати дѣщерь свою Олгу за Андрѣя князя за Всеволодича к Чернігову"²⁹. Запис відноситься до осені 1259 р. Згідно з нашими спостереженнями над текстом ізводу, Літописець Василька складається з двох великих повістей: про Бурундаєву рать і про стосунки з Лит-

вою. Перша відзначається стрункністю й цілісністю, жодного разу не перебиваючись вставками іншого змісту, що взагалі-то є звичайною річчю у повістях, з яких сформовано Галицько-Волинський ізвод. Однак текст повісті про стосунки з Литвою, що починається з подій літа 1262 р., неодноразово переривається оповідями про події зовнішньополітичного життя: з'їзд руських і польських князів у Тернаві 1262 р., зв'язки з Польщею, а також волинські справи і смерть Данила, що настала 1264 р.

Завершується Літописець Василька Романовича звісткою про його кончину 1269 р. Чомусь волинський книжник не створив панегірика своєму героєві. На нашу думку, той панегірик існував, але був, мабуть, втрачений при наступних редагуваннях і неодноразових перегрупуваннях тексту. А далі починається наступна складова Волинського літопису - Літописець Володимира Васильковича, що відкривається словами: "И по нём (Василькові.-М.К.) нача княжити в него м'ксто сынъ его Вълдимерь..."¹⁰.

Творець Літописця Василька ставив перед собою ту саму мету, що й складачі Літописців Данила і Василька: звеличення князя та його діянь. Однак написаний ним твір за формою і змістом більше, ніж інші частини Галицько-Волинського ізводу, нагадує традиційний літопис. У своїй переважній частині він не являє серію з'єднаних між собою повістей. Ці повісті, а їх у складі Літописця Василька є кілька, використані як матеріал для написання авторського твору. І лише описові останніх літ життя героя присвячено особливу повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича, що без суттєвих змін включена до складу його Літописця¹¹.

Завершує Галицько-Волинський ізвод невеликий фрагмент Літописця Мстислава Даниловича, котрому Володимир Василькович, який не мав синів, заповів своє Володимиро-Волинське князівство. Через невдалі представлення пізнішими редакторами і складачами початок цього літописця виявився в середині того його фрагменту, що зберігся, вже після розповіді про початок правління Мстислава у Володимирі: "Князь же Мъстиславъ съде на столе брата своего Вълдимеря..."⁵². Літописець Мстислава уривається на подіях 1289-1290 рр.: «

Переконаний у тому, що Галицько-Волинський ізвод XIII ст. так сильно й принципово відрізняється від літописів тому, що у Галицькій і Волинській землях у попередньому, XII ст., імовірно від усього, не велося літописання. Адже відомості галицького й волинського змісту у Київському літописі XII ст. не обов'язково могли бути запозичені з відповідних земельних літописів (як, звичайно, думають літописознавці). Вони могли створюватися зі слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього у Галицько-Волинській Русі вже з середини XII ст., ймовірно, розвивався інший, не літописний, літературний жанр: світських історичних повістей, присвячених місцевим князям.

Отже, існують підстави припускати, що Галицько-Волинський ізвод став своєрідним продовженням і розвитком особливої, притаманної Галицько-Волинській Русі, літературної традиції: написання історичних повістей, що замінили там звичайний літопис. Якщо це дійсно було так, то перед нами явище, виняткове у давньоруській писемності XII-XIII ст.

Коротко викладені вище міркування про структуру, жанр, джерела, ідейні характеристики Галицько-Волинського ізводу стали основою для написаної мною і вміщеної у виданні статті "Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису", в якій підбито підсумки багаторічних досліджень цієї теми-⁴¹.

Як мовилося, далеко не всі вчені, що працювали і працюють у давньоруській проблематиці, добре уявляють собі історію Галицько-Волинської Русі XIII ст., та й Південної Русі в цілому. Наукова література з теми невелика. Більшість її застаріла або написана настільки тенденційно, що не має наукової вартості. Нечисленні ж, дійсно корисні для дослідників книжки, малодоступні багатьом історикам, тому що видані давно або у наш час невелики-

ми тиражами (останнім часом наукова література виходить накладами по 200-300 прим., та ще й далеко не завжди потрапляє до книжкових крамниць і бібліотек).

Описані вище структура і жанр Галицько-Волинського літопису великою мірою визначили і зміст, і характер, і саму манеру написання пояснювальних (дослідницьких за манерою) статей, а також коментаря до пам'ятки. На наш погляд, видання мало відкриватися статтею, в якій би простежувались основні історичні, соціальні, економічні та культурні явища на території Галицько-Волинської Русі, починаючи з 40-х років XII ст., тобто з того часу, коли утворилося Галицьке князівство, а Волинське почало перетворюватися з домену київських Мстиславичів на відносно автономне державне утворення. Саме в той час Галицько-Волинська Русь виступає як відносно єдиний соціально-політичний комплекс, хай її складові частини дуже і дуже різнилися між собою.

Виходячи з цих міркувань, було вирішено почати коментоване видання Галицько-Волинського літопису моєю статтею "Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII - XIII ст." Спочатку в ній було окреслено територіальні рамки цієї землі, відзначено насиченість її ріками і відносну (у порівнянні з багатьма сусідами) родючість ґрунтів. Пізніше, в порівнянні з Наддніпрянщиною, складання територій Волинської та Галицької земель було, на нашу думку, однією з головних причин відставання їхнього суспільно-економічного розвитку і скромної участі в політичному житті Південно-Західної Русі.

Довгий час (починаючи з другої половини XI ст.) Волинь була власністю київських князів, котрі прагнули перетворити її на власний домен. Через це волинські князі (котрі частіше за все були одночасно й великими князями київськими) не проводили власну політику на Русі. Потім, коли нащадки Мстислава Великого втратили Київ (лише час від часу ненадовго посідаючи великокнязівський стіл), його син, онук і правнук втримали в своїх руках Волинську землю, хоча й перестали відігравати головну роль у південноруських землях.

Інакше склалася політична й суспільна доля Галицької землі. Вона сформувалася ще пізніше від Волинської - десь на середину 40-х років XII ст., на соціально-територіальному ґрунті давніх Перемишльської, Теребовльської й Звенигородської земель. Порівняно з Володимиром Волинським, що виник в останній чверті X ст., Галич був новим містом, звістки про яке в джерелах з'являються з початком 1140-х років. Тому його консолідуючий вплив на формування Галицької землі відчувся не одразу. Але Галич належав до міст, які стрімко піднімалися за лічені роки. Вже на середину XII ст. це місто стало в перший ряд південноруських міських центрів, поступаючись за кількістю населення й економічним розвитком хіба що древнім Києву та Чернігову.

Піднесення Волинської й Галицької земель відбувалося за доби удільної (феодальної) роздробленості, в яку Давня Русь увійшла незабаром по смерті останнього єдиновладного великого князя київського - Мстислава Великого (1132). Відтоді політичне життя ще недавно централізованої (хай і відносно) Київської монархії проходить у протиставленні доцентрових і відцентрових сил, у намаганні суверенів окремих князівств проводити власну, незалежну від Києва внутрішню і зовнішню політику. Головною причиною настання роздробленості став, як це не парадоксально звучить, стрімкий суспільно-економічний розвиток давньоруських земель, народження і зростання феодальної земельної власності.

У кінці XI ст. — на початку XII ст. почалося життя великого індивідуального земельного володіння. Бояри обзаводилися землями, багатствами, мали залежних селян і навіть городян, що дало їм економічну й політичну силу. Місцеві князі залежали від земельних магнатів-бояр, спиралися на них та їхні збройні загони, через що повинні були проводити політику, вигідну не Русі в цілому, а боярству тієї чи іншої землі - Галицької, Волинської, Чернігівської

чи Суздальської³⁵. Удільна чи феодальна роздробленість дала більше, ніж раніше, волі місцевим князям, послабивши їхню залежність від великого князя київського.

По-різному склалася доля земельної аристократії на Волині і в Галичині, підкреслюється в статті. Місцеві бояри у Волинській землі вирости й піднялися в умовах сильної князівської влади. Там завжди правили владні государі, нащадки Володимира Мономаха і його старшого сина Мстислава. Останнім (перед об'єднанням з Галичиною) князем Волині був Роман Мстиславич. За тридцять років свого волинського княжіння він, слід думати, зумів підкорити собі земельну аристократію, зробити бояр слухняними виконавцями князівської волі. Зовсім інакше склалися стосунки князя з боярами в Галицькій землі.

Вже перший галицький князь з династії Ростиславичів Володимирко Володаревич (1141—1152) на початку свого правління мало не був усунутий боярами. 1145 р. воші покликали на престол його небожа, Звенигородського князя Івана Ростиславича. Володимирко з великими труднощами відбився від суперника. А от його син Ярослав опинився у повній залежності від великих галицьких бояр, котрі крутили князем на всі боки, брутально втручалися навіть у його особисте життя. Та й останній галицький князь Володимир Ярославич був скинутий боярами і лише з іноземною допомогою зумів повернути собі престол. Без знання обставин політичного життя Галицької та Волинської земель середини-другої половини XII ст. важко зрозуміти події, що настали з початком XIII ст. і знайшли відбиття у Галицько-Волинському літопису.

По смерті Володимира 1199 р. у нього не залишилося спадкоємця, династія галицьких Ростиславичів вигасла. Цим скористався енергійний волинський князь Роман Мстиславич, який того самого року заволодів Галичем і землею, об'єднавши обидві землі у Галицько-Волинське князівство. Однак новому державному утворенню не судилося довгого життя. Надто різними були у політичному й соціальному планах Галичина і Волинь. Могутнє галицьке боярство хоча й було придушене Романом Мстиславичем, але не зломлене. По загибелі князя у Польщі 19 червня 1205 р. бояри вчинили заколот і вигнали з князівства його вдову княгиню Анну і зовсім малих синів Данила та Василька.

Лише через сорок років Данилові Романовичу вдасться відновити Галицько-Волинське князівство, засноване його батьком. Воно досягне у правління цього енергійного, рішучого і прозрілого государя найвищої могутності - з тим, щоб по його смерті (1264) розпастись і вже ніколи більше не відновитись у колишньому обсязі й силі.

Нарешті, у виданні Галицько-Волинського літопису, безпосередньо перед текстом джерела, вміщено статтю В.Ю.Франчук "Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст.", у якій дано археографічну й мовознавчу характеристики цього списку. В.Ю.Франчук визначила місце Хлебниковського списку серед списків його групи (Погодинського, Єрмолаївського, Краківського, Марка Бундура) і докладно зупинилась на його графіці й орфографії.

Виконана нами протягом п'ятнадцяти років дослідницька праця з історії і культури Галицько-Волинської Русі¹⁶ дозволила здійснити спробу створення докладного коментаря до нашого літопису, з урахуванням усього відомого і приступного сьогодні фонду джерел і наукової літератури.

Насамперед такий коментар мав бути універсальним, по можливості містити відповіді на широке коло питань, які виникають при зверненні до тексту пам'ятки. Ні в якому разі не можна зводити коментар до низки коротких довідок, що нерідко бачимо у виданнях останніх років.

Завдання, що були поставлені нами перед коментарем, коротко кажучи, зводилися до такого. Перш за все необхідно було пояснити відбиті або коротко

згадані в літописі події внутрішнього життя Галицько-Волинської Русі, її зносин з далекими і близькими сусідами, насамперед на терені давньоруських земель; встановити час відбування тих чи інших подій, скоригувавши при цьому невірну хронологічну сітку, незграбно пристосовану до широковідомого Іпатіївського списку; локалізувати міста, фортеці й села, згадані в нашому літописі, а також місця різних подій (походів, битв, князівських зустрічей тощо); розкрити родоводи згаданих в ізводі історичних осіб, здебільшого князів та ін.

Чималі труднощі при створенні коментаря становило встановлення часу тих чи інших подій, відбитих у літописі. Як мовилося, проставлені на полях Іпатіївського списку роки є в абсолютній більшості неправильними. Як зауважив М.С.Грушевський, "вся Галицько-Волинська літопись, з незначними виїмками, зісталася без років і в такому виді була прилучена до Київської літописи. Аж по тім, як вона була прилучена до літописи Київської, якийсь книжник, незадоволений тим, що хронологія, переходячи через Найдавнішу³⁷ й Київську літописи, уривалася на році 1200, постановив се направити, і поділив Галицько-Волинську літопись на роки". Вчений емоційно заявив з того приводу: "Але зробив він то зовсім по-дурному, то значить - валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років або кладучи під один рік події багатьох років"³⁸.

Дійсно, Київський ізвод 1198-1199 рр. було механічно з'єднано з наступним в Іпатіївському списку - Галицько-Волинським, - при тому до останнього було незграбно додано хронологічну сітку. Згідно з авторитетною думкою А.М.Насонова, спільний оригінал Іпатіївського і Хлебниковського списків було написано, напевне, у закутному Турово-Пінському князівстві³⁹. Слід думати, що укладач не мав під рукою потрібних джерел, насамперед північно-руських літописів, за допомогою яких в основному Грушевський і створив свою "Хронологію подій Галицько-Волинського літопису" - настільну працю кожного, хто користується цим джерелом.

Однак за минуле з часу її появи століття з'ясувалося, що в написаному цим видатним ученим довіднику є чимало похибок, відсутні обґрунтування багатьох історичних дат. Цю працю продовжили наступники Грушевського. Найбільший внесок до удосконалення хронології Галицько-Волинського ізводу зробив В.Т.Пашуто в "Очерках по истории Галицко-Волынской Руси" (1950). У процесі праці над джерелами при складанні коментаря нами було також внесено чимало поправок до "Хронології" Грушевського, що залишається при всьому тому головною працею з проблеми встановлення хронології подій у нашому літопису.

У процесі складання коментаря довелося уточнювати генеалогію багатьох дійових осіб нашого літопису, насамперед другорядних князів і багатьох бояр. Унаслідок такої праці з'явилися дослідницькі статті, опубліковані в різних українських і закордонних виданнях, зокрема про походження матері Данила і Василька княгині Анни, про загадкового ворога Романовичів Ізяслава, що в стислому вигляді вміщені в коментарі. До коментаря також внесено висновки інших наших наукових статей: про походи Романа Мстиславича на половців 1197 (1198), 1202 і 1204 рр., війну з Добжиньським лицарським орденом 1238 р., перетрактації Романовичів з папським престолом 1245-1253 рр., боярське безумовне землеволодіння (алод) і появу умовного землеволодіння служилих людей (феод) тощо.

Для створення коментаря довелося вивчити дуже широке коло джерел і великий масив наукової літератури. Насамперед варто сказати кілька слів про фонд джерел, необхідних для створення наукового коментаря. Найважливішою і найвартіснішою групою джерел вважаємо давньоруські літописи: Повість временных лет, Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Лаврентьевская летопись за XIII ст., Летопись по Воскресенскому списку, Псковские и Софийские летописи, Никоновская и Тверская летописи.

си, Московський летописный свод конца XV в.¹⁰ та ін. Літописи дозволили скорегувати хронологію подій (найбільше придалися Лаврентіївський, Новгородський перший та Воскресенський), зрозуміти хитромудре плетиво подій, часто-густо відбите у Галицько-Волинському ізводі дуже стисло, а то й з великими неточностями.

Вагомою групою іноземних джерел слід вважати польські світські й монастирські хроніки, чималий комплекс західноєвропейських хронік і авторських творів, зібраних у виданні "Monumenta Germaniae Historica. Scriptores", видання угорських хронік, кодекси угорських документів і листування угорських королів з папським престолом, документи Ватиканського архіву та багато інших¹¹.

Перелік наукових праць, залучених при складанні коментаря, вміщено у кінці видання. Він містить більше 200 назв книжок і статей, які безпосередньо використані в праці й на які зроблено посилання.

Докладний науковий коментар приблизно втричі перевищує за обсягом текст Галицько-Волинського літопису, що дозволило, на наш погляд, докладно пояснити події, явища й схарактеризувати окремих історичних осіб, про яких згадує наше джерело.

Сподіваємося, що наше з В.Ю.Франчук видання Галицько-Волинського літопису стане в пригоді численним науковцям і любителям давньоруської історії та культури.

¹ Наприклад, відомий російський історик в еміграції Г.В.Вернадський у статті про Олександра Невського переплутав одного татарського воєначальника Куремсу з іншим - Бурундаєм, приписавши першому вимогу до Данила знищити укріплення його міст, тоді як це вчинив другий. До того ж Г.В.Вернадський щиро довіряв датам Іпатіївського списку Галицько-Волинського літопису, що, як правило, не відповідають дійсним. Тому знаменита битва біля Ярославля відбулася, на його думку, в 1249 р. (як зазначено в Іпатіївському списку), тоді як це сталося 1245 р. А коронація Данила була начебто в 1255-му, а в дійсності - в 1253 р. (Див.: Вернадський Г.А. Два подвига св. Александра Невского // Наш современник. - М., 1992. - № 3. - С. 152-154). Характерно, що, передрукуючи цю статтю, публікатори залишили без змін усі її похибки, отже, самі не знали на проблемі. Подібні до відзначених помилки в знанні й розумінні Галицько-Волинського літопису залишаються типовим явищем у працях багатьох українських і російських істориків й археологів і в наш час.

² Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М.Ф.Котляра.-К., 2002. - 397 с.

³ Повесть временных лет. 4.1. Текст и перевод. Подготовка текста Д.С.Лихачева. Перевод Д.С.Лихачева и Б.А.Романова. Под ред. В.-П.Адриановой-Перетц. - М.:Л., 1950. - 405 с; 4.2. Приложения. Статьи и комментарий Д.С.Лихачева. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. - М.:Л., 1950. - 555 с, карты. У 1996 і 1999 рр. видання було повторене з доповненнями історика М.Б.Свердлова (СПб.). З невідомих нам причин ім'я одного з перекладачів "Повести" Б.О.Романова з титульного аркуша цього перевидання зникло.

⁴ Серед видань Центру назвемо лише кілька, що побачили світ в останні роки: Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Т.1-3. - М., 1993, 1994, 2000; Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. - М., 2001; Глазырина Г.В. Сага об Ингваре путешественнике. - М., 2002; Матузова В.И., Назарова Е.А. Крестоносцы и Русь. - М., 2002.

⁵ ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Второе изд. - СПб., 1908. XVI. - 938 стб. - 87 стр. (приготовлена к изданию А.А.Шахматовым). Галицько-Волинський літопис у всіх виданнях відтворювався саме за Іпатіївським списком (ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. - СПб., 1843; Летопись по Ипатскому списку. - СПб., 1871). Видання 1908 р. було повторене фототипічним способом 1962 р., а потім ще раз у кінці 1990-х років.

⁶ Найбільш відомий серед них (ним же найчастіше і користуються) був виконаний О.П.Лихачовою (Памятники литературы Древней Руси. XIII век. - М., 1981. - С.236 - 425).

⁷ Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М.; Л., 1947. - С.432.

⁸ Приселков М.А. История русского летописания XI-XVI вв. - СПб., 1996. - С.84 - 85; Лихачев Д.С. Указ. соч. - С.431.

⁹ Галицько-Волинський літопис. - С.75.

¹⁰ Карамзин Н.М. История государства Российского. - СПб., 1842. - Кн.1. - Т.1. - С.XVI.

¹¹ Там само. - Т.3; Примечания к 3 тому. - Стб.52. - Прим. 113.

¹² Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в. - СПб., 1868.-С. 151-157.

¹³ Приселков М.Д. Указ. соч. - С. 291 (уперше працю видано 1940 р.).

¹⁴ Приселков М.Д. Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии//Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. - № 67. - Серия исторических наук. - Вып.7. - Л., 1941. -С. 5-24.

- ¹⁷ Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. - № 12. - М., 1941.
- ¹⁸ > Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. - М., 1950. - С.17-133. Докладный историографический обзор темы див.: Котляр М.Ф. Галицко-Волынский летопис. - К., 1993. - С.6-25.
- ¹⁹ Галицко-Волынский летопис. - С.77.
- ²⁰ Там само. - С.81.
- ²¹ Котляр М.Ф. Галицко-Волынский летопис XIII ст. - К., 1993. - С.30.
- ²² Краківський князь Лешек Білий.
- ²³ Галицко-Волынский летопис. - С.82.
- ²⁴ Там само. - С.90.
- ²⁵ Там само. - С.108.
- ²⁶ Там само. - С.99.
- ²⁷ Там само. - С.109.
- ²⁸ Його сини.
- ²⁹ Галицко-Волынский летопис. - С.123.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. - С. 131.
- ³³ Там само. - С.147-150.
- ³⁴ Там само. - С.151.
- ³⁵ Там само. - С.156.
- ³⁶ Котляр М.Ф. Галицко-Волынский летопис. - К., 1993. - 167 с; Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности)//Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 год. - М., 1997. - С.80-165.
- ³⁷ Див.: Пашуто В.Т. Историческое значение периода удельной раздробленности на Руси // Польша и Русь. - М., 1974; Котляр М.Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII-XIII ст.). - К., 1998.
- ³⁸ Назвемо лише книжки: Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XI ст. - К., 1985; Полководці Давньої Русі. - К., 1991; Галицко-Волынский летопис. - К., 1993; Галицко-Волынская Русь. - К., 1998; Древнерусская государственность. - СПб., 1998; Данило Галицкий. - К., 2001 (доповнене і розширене видання: К., 2002); Історія дипломатії Південно-Західної Русі. - К., 2002.
- ³⁹ Повість временних літ.
- ⁴⁰ Грушевський М. Хронологія подій Галицко-Волыньської літописи // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. - Львів, 1901. - Т.41. - С.1-2.
- ⁴¹ Насонов А.Н. История русского летописания XI- XVIII вв. - М., 1969. - С.227-231.
- ⁴² Полное собрание русских летописей. Т.1. - Вып. 1-3; Т.3. Новгородские летописи; Т.5. Новгородские и Софийские летописи; Т.7. Летопись по Воскресенскому списку; Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью; Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью; Т.25. Московский летописный свод конца XV в.
- ⁴³ Докладний перелік джерел вміщено в кінці видання Галицко-Волыньського літопису під назвою: "Використані джерела та література".

Резюме

Видання Галицко-Волыньського літопису здійснено за Хлебниковським списком, то досі не публікувався. Наукові статті й коментар доповнюють видання тексту.

The Halys'ko-Volyns'kyi chronicle's edition is made after the Khliebnykovs'kyi list, which haven't been published yet. The scientific articles and comments are supplementing the edition text.

3.1.Зайцева (Київ)

"ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА": ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ШЛЯХ ДО АКАДЕМІЧНОГО СТАНДАРТУ (1892 - 1914 рр.)

Видавнича діяльність наукових установ, а саме такою було Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, є важливою й невід'ємною складовою академічного життя. Вона надає науковим дослідженням форми, придатної для поширення наукових ідей і концепцій, доводить їх до широкого загалу.

З усієї сукупності різноманітних видань НТШ, які виходили до початку Першої світової війни, найвідомішими були "Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові" (далі — *Записки НТШ* або *Записки*). Попри їх роль у виведенні українських наукових публікацій зі стану епізодичності й наданні їм тривкої традиції, вони залишаються недостатньо дослідженими.

Ідея регулярного видання збірника наукових праць з'явилася під час перетворення Товариства ім. Шевченка з літературно-видавничого на наукове. Необхідність такого збірника фіксувалася спеціальним пунктом реформацийного статуту, обговорювалася в українській пресі. Так, львівська "*Правда*" у квітневому випуску за 1890 р. повідомляла, що збори Товариства ім. Шевченка ухвалили розпочати щорічний випуск наукових *Записок*. Вихід першого тому планувався на жовтень 1890 р. і трактувався як підстава до легітимного затвердження Товариства ім. Шевченка у статусі наукового. Щодо періодичності збірника, то виділ (президія) Товариства проектував видавати його двічі на рік або щоквартально. Однак перший том вийшов лише на початку листопада 1892 р., другий - у червні 1893 р., третій - у липні 1894 р., п'ятий — у листопаді того ж року. Хронологію виходу, обставини підготовки перших томів *Записок* скрупульозно дослідив М.Возняк¹.

Редакторами (з першого до восьмого томів вони значились як упорядники) були голови НТШ, за винятком кількох томів, які редагував М.Грушевський до обрання його головою Товариства у 1897 р. Редактором першого тому був історик Ю.Целевич, трьох наступних - О.Барвінський. З п'ятого по 1 і 6-й томи *Записки* редагував М.Грушевський.

У науковій літературі утвердилася думка, що фактичним редактором перших чотирьох томів, тобто тих, які вийшли до обрання редактором М.Грушевського, був О.Кониський². Ця теза без належного обґрунтування стала історіографічним штампом. Однак подібної думки не висловлювали ані І.Кревецький, ані М.Грушевський, ані М.Возняк, які присвятили кілька статей започаткувати по *Записок* з нагоди їх ювілеїв. Можливо, що вони не робили цього з огляду на етичний бік справи, не бажаючи применшити роботу тодішнього офіційного редактора О.Барвінського. Щодо останнього, то він у своїх досить деталізованих спогадах майже не згадував про перипетії підготовки й виходу підготовлених ним томів *Записок*.

Водночас факти свідчать, що О.Кониський, згідно з виробленою політикою стосовно авторського складу збірників, за якою ставка робилася на наукові сили Східної України, узяв на себе завдання залучити до співпраці у *Записках* маститих східноукраїнських учених. О.Кониський терпляче чекав наукових розвідок від (за його лексикою) "енералів" української науки: В.Антоновича, П.Житецького й К.Михальчука, просив О.Барвінського притримати вихід *Записок**. Не дочекавшись обіцяних ними статей до першого тому, він запросив до співпраці у науковому збірнику своїх друзів - Т.Рильського, І.Нечуя-Левицького, М.Комарова, М.Дикарева, І.Іваначовного. Водночас О.Кониський рішуче робив ставку на молодшу генерацію науковців. Крім М. Грушевського, він запрошував до участі у першому томі А.Кримського, рекомендуючи його О.Барвінському як перспективного автора. А.Кримський пізніше почав подавати статті до *Записок*, а на той час виступив рецензентом їх перших томів, опублікувавши в "Етнографическом обозрении" свої відгуки.

Авторський склад перших томів наукового збірника, започаткованого у Львові, виявився досить специфічним: з 10 авторів перших двох томів лише двоє були галичанами - О.Колесса та О.Барвінський. До того ж за підписом останнього було подано лише інформацію про розвиток Товариства. Серед авторів не було жодного іменитого вченого. Цих фактів не обійшли увагою рецензенти перших томів *Записок* М.Драгоманов й А.Кримський.

У справі підготовки наукового збірника О.Кониський вів інтенсивне ли-

стування з Ю.Целевичем, О.Барвінським, О.Огоновським, Т.Рильським, М.Дикаревим. Збираючи потенційних авторів, він всіляко намагався пробудити у них інтерес до видань НТШ, стимулював їх докорами морального й патріотичного характеру, приваблював можливістю гонорару. Чекаючи від М.Дикарева обіцяної статті до четвертого тому, О.Кониський повідомляв йому про вірогідність виплати гонорару. Й далі цілком правильно, як виявилось пізніше, прогнозував майбутнє значення наукового збірника НТШ: "Усім нам треба що сили є і перш за все дбати про *"Записки"*. Ви тільки зауважте, яка це важна річ! Вага її на всю пришлість! Отже, куймо залізо, доки воно гаряче, і не берім на себе тяжкого гріха за легковаження *"Записок"*. Справи більш важної досі не було ще в наших руках"⁴.

О.Кониський відстоював ідею, що *Записки* повинні вміщувати матеріали, присвячені Т.Шевченку - патрону Товариства. Невдоволений існуючими російськомовними публікаціями життєписів Т.Шевченка, він почав сам готувати біографічний нарис про поета й видав його окремими частинами у I, IV, VIII, XI, XIII - XVI томах *Записок*. Інші матеріали до Шевченкіани продовжував публікувати в них до смерті в 1900 р.

О.Кониський стежив за тим, щоб у *Записках* не друкувалися статті, які були вже опубліковані у російських виданнях, оскільки це були б переклади, а не оригінальні праці українською мовою, що мали скласти основу видавничої діяльності національної наукової інституції. Він також рішуче застерігав голову НТШ О.Барвінського від співробітництва з радикально налаштованим І.Франком та стримував від співпраці з М.Драгомановим, вважаючи, що "зовсім можна обійтися без ворожих нам геніїв"⁵. Отже, О.Кониський брав на себе не лише організаційні, а й ідеологічні редакторські функції.

Попри те, що підготовка видання першої збірки наукових праць Товариства затягнулася на два роки й ситуація набула загрозливого характеру, серед учених гору брали не наукові, а позанаукові інтереси: антипатії, особисті амбіції, дріб'язкові непорозуміння. В цьому ж контексті можна розглядати й відмову М.Драгоманова вступити до НТШ. У лютому 1893 р. М.Драгоманов, перебуваючи у Софії, де він почав викладати у місцевому університеті, отримав текст нового статуту Товариства і запрошення стати його членом. Однак М.Драгоманов рішуче відмовився. "З товариством Шевченка я скінчив... Головний резон — президентство Барвінського. Хто його зна куди вступиш з таким шефом," — писав він І.Франку, пояснюючи свою позицію⁶. Дане рішення М.Драгоманов приймав не без враження від факту провалу І.Франка під час його першої спроби вступити до НТШ.

Професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький пропонував Товариству відмовитися від ідеї власного збірника і приєднатися до його видання "Руська школа" й таким чином врятувати ситуацію. Але ця пропозиція була рішуче відхилена, оскільки означала б у разі її здійснення визнання організаційно-наукової неспроможності Товариства. Цікаво, що у той же час І.Франко, якого не приймали до НТШ і не залучали до його видань, заснував власне науково-літературне видання "Життя й слово"⁷, наукові статті якого за інших обставин могли б прикрасити *Записки*.

Отже, О. Кониський, не належачи до категорії фахових учених, виявився найрішучішим провідником реформи Товариства ім.Шевченка, організатором автури статей до перших томів його *Записок*. Можна сказати, що він врятував їх від стагнації у початковій і найбільш проблематичній стадії їх існування. Діяльність О.Кониського підтверджує тезу М.Грушевського, що "академічне гасло" серед українського громадянства поширювали не стільки вчені з академічними інтересами, скільки громадські діячі, для яких Академія наук, реформа Товариства ім.Шевченка, наукове видавництво були надзвичайно цінними агітаційними засобами в умовах громадської тиші й занепаду українського руху*. Але ситуація, коли організаційно-наукові справи брали

на себе переважно громадські діячі, таїла небезпеку для видання, що задумувалось як академічне. Як уже зазначалося, на авторському складі та науковій кондиції перших томів *Записок* негативно позначилася політично забарвлена гуртківщина, яка зумовила селекцію авторів за ознакою їх партійно-ідеологічної належності. На той час перспективи ведення регулярного наукового видання на галицькому ґрунті виглядали досить амбівалентними, врятувати його могли нові підходи і нові дійові особи.

Загалом справа організації наукових видань вимагала більш строгого професіоналізму і, відповідно, певного самообмеження сфер діяльності окремих груп української інтелігенції. Це відчув тодішній голова Товариства та редактор *Записок* О.Барвінський, який, крім наукової, науково-організаційної, видавничої, педагогічної, проводив також різноманітну політичну роботу й, зрештою, зробив вибір на користь останньої. З прибуттям М.Грушевського до Львова він передав йому редагування *Записок*, а згодом і головування у НТШ.

Отже, у період діяльності тандема О.Барвінський - О.Кониський *Записки* виходили спорадично. Людей, обізнаних з науковими виданнями, це не задовольняло. Ще до приїзду М.Грушевського у Львів і початку його діяльності у НТШ Василь Щурат на загальних зборах у травні 1893 р. запропонував перетворити *Записки* на науковий щоквартальник і заснувати окреме видання для публікації етнографічних матеріалів⁹. Ця пропозиція настільки збігалася з видавничими ідеями І.Франка, що можна припустити, що В.Щурат лише виніс їх на розсуд зборів НТШ. Підставою цього припущення є тісне спілкування обох учених у 1892 - 1893 рр., коли вони разом жили в одній кімнаті у Відні на Віплінгерштрассе, 26, відвідуючи славистичний семінар Віденського університету¹⁰. Особисто внести свої пропозиції І.Франко не міг, оскільки на той час не був членом Товариства.

Математично-природописно-лікарська секція (МПЛС) у червні 1893 р. висловила деякі міркування щодо періодичності виходу *Записок*. Зокрема вона запропонувала скоротити обсяг збірника і за рахунок цього випускати його частіше та реферувати окремі статті для фахових видань, відбитки найважливіших досліджень надсилати редакціям спеціалізованих журналів Австро-Угорщини та інших країн¹¹. З огляду на те, що природничі знання оновлюються швидше, ніж гуманітарні, побажання МПЛС мали сенс. Ішлося фактично про прискорення обігу наукової інформації, більш енергійне входження українських досліджень у європейський науковий простір. Ці побажання могли реалізуватися за умови рецепції й освоєння академічної видавничої традиції.

Прийнявши від О.Барвінського редагування *Записок* (на практиці це відбулося дещо раніше, ніж почалася робота над п'ятим томом, на якому вже значилось ім'я молодого історика як упорядника наукового збірника), М.Грушевський основну увагу приділив їх "правильному", за його лексику, видання, що означало, по-перше, регулярність виходу, по-друге, вдосконалення структури збірника відповідно до академічних стандартів наукових видань.

У 1895 р. *Записки* вийшли тричі, а з 1896 р. вони виходили кожні два місяці. За цим стояла надзвичайно напружена робота редактора, яка не переривалася навіть на час його від'їзду зі Львова. Навесні 1895 р., перебуваючи у дні пасхальних свят у батьків у Владикавказі М.Грушевський просив, щоб друкарня НТШ зі Львова надсилала йому коректуру статей до чергового тому *Записок*. Він також тримав зв'язок з друкарнею і під час літньої відпустки¹².

Новий редактор віддавав багато сил, щоб створити резерв статей і розширити коло потенційних авторів, ознайомити їх з ще маловідомим у науковому світі виданням. М.Грушевський звертався з пропозиціями підготувати для *Записок* статті, рецензії або бібліографічні огляди перш за все до університетської професури. Певні надії покладалися на співпрацю з професорами

російської історії Новоросійського університету О.Маркевичем та І.Линниченком. Знайомство М.Грушевського з цими вченими відбулося на початку 90-х рр. XIX ст. Листування з одеськими кореспондентами (збереглися лише його окремі зразки) свідчить про редакторську занепокоєність Грушевського й бажання пробудити у своїх адресатів інтерес до видань НТШ.

Ділячись наприкінці грудня 1894 р. з І.Линниченком новинами наукового життя у Львові (йшлося про відкриття магістратом історично-археологічного музею, видання В.Мільковичем актів Ставропігії), М.Грушевський також повідомляв йому, що відомі адресату *Записки НТШ* у 1894 р. вийшли двічі, у наступному, 1895 р. повинні вийти тричі, а з 1896 р. мають перетворитися на регулярний тримісячник¹³. На той час І.Линниченко був приват-доцентом Московського університету, а невдовзі, в березні 1896 р., його було затверджено екстраординарним професором Новоросійського університету. Забігаючи наперед, зазначимо, що І.Линниченко, якого М.Грушевський назвав українознавцем за фахом, не пішов на широке співробітництво з НТШ і до українського руху ставився скептично¹⁴.

Також з надією на плідну співпрацю Грушевський пояснював О.Маркевичу перспективи *Записок* як головного видання НТШ. Спілкування двох учених поновилося влітку 1895 р. у Львові, де О.Маркевич зупинився, їдучи на відпочинок до Марієнбада. Згадуючи деталі цієї зустрічі, М.Грушевський зазначав: "... Я показав йому *Записки* Тов. ім. Ш., що незадовго перед тим взяв у свою редакцію й саме переміняв їх у науковий журнал, та заохочував до участі. Маркевич обіцяв і просив посилати йому *Записки*"¹⁵.

На початку 1896 р. у нього зав'язалося листування з професором Харківського університету М.Сумцовим. Отримавши від Грушевського кілька томів *Записок* і перший том "Жерел до історії України-Руси", вчений зазначав, що з радістю брав би участь у такому прекрасному виданні, як *Записки*, але, "на жаль, вже давно не писав українською мовою та втратив й так невеликий навик"¹⁶. Уперше М.Сумцов подав свою статтю до *Записок*, що вийшли з присвятою І.Франку до сорокаліття його письменницької діяльності. Влітку 1908 р. проїздом із Західної Європи М.Сумцов був у Львові, відвідав НТШ. Однак зустрічі з М.Грушевським не відбулось, оскільки останній відпочивав тоді у Криворівні¹⁷.

Найактивнішим автором *Записок* із східноукраїнської професури був професор Київського університету св.Володимира В.Перетц. Він опублікував "Матеріали до історії української літературної мови" (1905, 1910), трактував на сторінках львівського часопису такі літературні форми, як думи, народні драми, статтю меморіального характеру відгукнувся на смерть мовознавця Павла Житецького. В.Перетц написав також передмову до одного з томів "Пам'яток українсько-руської мови"¹⁸ - серійного видання Археографічної комісії.

Збирати автуру для *Записок* було нелегко. Недостатнє володіння українською мовою (про це зізнавались у листах до М.Грушевського О.Маркевич, М.Сумцов та ін.), остереження від підозрінь у неблагонадійності стримувало університетську професуру підросійської України від співпраці у виданні, яке в Росії перебувало під офіційною забороною. Натомість спочатку більш результативними виявилися зв'язки з аматорами, початківцями у науці чи з тими вченими, які, вийшовши на пенсію, зберегли сили й інтерес до наукової роботи. До даної категорії належали нотар і плодовитий український бібліограф, авторитетний громадський діяч Михайло Комаров та Олексій Маркевич у постуніверситетський період його біографії. Останній за ввезення недозволеної літератури з-за кордону змушений був достроково оформити пенсію й залишити університет¹⁹. Обидва стали членами НТШ. Спілкування М. Грушевського з ними насичене клопотами щодо підготовки статей і рецензій для *Записок НТШ*, інформативних матеріалів з життя півдня України для "Літературно-наукового вісника"²⁰.

Нелегко просувалася справа консолідації на ґрунті наукових інтересів і західноукраїнської інтелігенції. В 1894 р. М.Грушевський покладався на участь у *Записках* С. Смаль-Стоцького. Останній обіцяв підготувати кілька рецензій, зокрема на праці славіста Бодуена де Куртене, на нові публікації з історії Буковини, інформував про спробу привернути до участі у *Записках* "пришлого нашого доцента", історика кафедри Східної Європи у Чернівецькому університеті В.Мільковича, студентів С. Шпойнаровського і П.Клима²¹. Однак широкого співробітництва не вийшло.

У листуванні з М.Біляшівським, який з 1893 р. працював у Варшаві начальником архіву місцевої казенної палати, також часто йшлося про можливість підготовки розвідок і бібліографічних оглядів для *Записок*. М.Грушевський, детально окреслюючи потенційному авторові їх структуру, писав, що "вони складаються з відділа статей, наукової хроніки, бібліографічного (рецензії) й заміток (документи поодинокі, замітки наукові)". Маючи на увазі професійний інтерес М.Біляшівського до археології, М.Грушевський пропонував йому готувати огляди російських археологічних видань під кутом зору висвітлення в них питань археологічних досліджень в Україні²².

Як на практиці вирішувалася проблема автури, свідчать наступні дані. У перших двадцяти томах *Записок* опубліковано 104 статті. Автором 36 був М.Грушевський, десяти - І. Франко, стільки ж належало О.Кониському²³. Навіть не знаючи конкретних обставин і нюансів ставлення цих авторів до збірника НТШ, їх українознавчих вболівань, наведені дані, оскільки вони цілком співмірні із загальною статистикою продуктивності авторів, які належать до так званої внутрішньої сітки певної інституції, цілком об'єктивно констатують факт, що *Записки* спочатку трималися на праці амбітних й організаційно зацікавлених осіб. По кілька статей опублікували молоді на той час автори: К.Студинський - 3, О.Колесса - 2, М.Кордуба - 2, С.Томашівський - 4. У подальшому коло авторів головного видання Товариства розширювалося саме за рахунок початківців у науці, в тому числі студентів, які публікували семінарські студії, набуті у Львівському та Віденському університетах, готували огляди наукової періодики й рецензії на монографічну літературу з галузей власної спеціалізації.

Впродовж 1900 р. у підготовці статей та інформаційно-хронікальних матеріалів для *Записок* брали участь понад 40 авторів, 16 з них були з-поза меж Австро-Угорщини²⁴. Крім М.Грушевського й І.Франка, в них друкували свої розвідки О.Маркевич, А.Кримський, О.Грушевський, І.Каманін, В.Ястребов, В.Доманицький, І.Стешенко, В.Перетц, В.Гнатюк, К.Студинський, О.Колесса, П.Житецький, Ф.Вовк, І.Верхратський, І.Пулюй, С.Рудницький, М.Зубрицький, В.Щурат, В.Охримович, О.Маковей та ін. З молодшого покоління - М.Кордуба, І.Кревецький, І.Джиджора, Ф.Голійчук, І.Крип'якевич.

Перші 74 томи, що вийшли на 1907 р., за підрахунками І.Кревецького, включали приблизно 200 статей. З них 116 подані від Історично-філософічної секції, 75 - Філологічної й 9 - Математично-природописно-лікарської²⁵. У 1897 р. МПЛС почала видавати власний збірник і відтоді праці її членів не друкувались у *Записках*. М.Грушевський пішов на цей крок після консультацій з В.Антоновичем та Ф.Вовком.

Цільне видання Товариства репрезентувало широку палітру українського наукового руху, серцевиною якого залишалися гуманітарні дисципліни. Його публікації свідчили про поглиблене опрацювання історії України, археології, історії української літератури та мистецтва.

Різноманітність особистих наукових інтересів дослідників сприяла роботі широкої історичної проблематики. Особливий інтерес українські історики на початку ХХ ст. мали до козаччини. З даної тематики в *Записках* вміщено праці М.Грушевського, І.Франка, С.Томашівського, О.Терлецького, В.Герасимчука, В.Доманицького, І.Джиджори, О.Целевича, В.Липинського та ін.

На сторінках *Записок* отримала відображення нова й модна на той час серед європейських дослідників історико-економічна проблематика. За рекомендацією М.Грушевського її розробляли його учні. З-поміж них найбільш успішним був І.Джиджора. Його праця "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.", в основі якої лежала докторська дисертація автора, до виходу в 1911 р. окремою книгою, публікувалася у кількох томах *Записок*. Історико-економічні дослідження публікували В.Будзиновський, С.Томашівський, І.Крип'якевич, Ю.Кміт та ін. На сторінках *Записок* велися гострі дискусії з економіко-статистичних питань. Усього в них до початку 40-х років було опубліковано 14 ґрунтовних історично-економічних праць²⁶.

Записки розвивали традицію дослідження національно-культурних, суспільно-політичних і релігійних відносин в Україні. На довгий час зберегли наукову цінність статті з історії української літератури. І.Франко своїми працями наполегливо-вводив її у контекст світової літератури. Однак на той час у дослідженнях з історії української літератури ще широко практикувався біографічний метод, апробований на галицькому терені Ом.Огоновським²⁷. На основі цього ж методу підготовлено літературознавчі розвідки О.Грушевського, О.Сушка, В.Доманицького, опубліковані в *Записках НТШ*. Результати українських лінгвістичних досліджень представляли на сторінках цього ж видання О.Колесса, Б.Грінченко, В.Перетц, О.Маковей, В.Охримович, І.Верхратський. Серед фахівців даної галузі переважав інтерес до історії української мови, лексикографії, діалектології, вироблення наукової термінології.

Питання етнології та фольклору, української церковної архітектури висвітлювали Ф.Вовк, М.Сумцов, Ф.Колесса, І.Франко, В.Доманицький, В.Щербаківський, К.Широцький та ін. Інколи друкування статей культурно-національної тематики набувало характеру резонансної хвилі. Так, у травні 1906 р. Філологічна секція рекомендувала до друку у *Записках* статтю І.Франка "Польсько-руський вертеп"²⁸. Під дещо зміненою назвою вона публікувалася у кількох томах²⁹. Тему генези українського вертепу підхопив професор Київського університету св. Володимира В.Перетц. Він надіслав до *Записок* статтю "До історії вертепної драми", в якій зокрема писав: "Недавно наукова література збагатилася новою серйозною працею по історії українського вертепу..., яка дала цілком новий підхід до походження світських типів вертепної драми. Ми маємо на увазі нову працю І.Франка..."³⁰.

Під час обговорення статті В.Перетца у Філологічній секції І.Франко відзначив новизну підходу київського вченого. Вона, на його думку, полягала у використанні методу порівняння різних іконографічних канонів Різдва. Базуючись на відмінностях російської й західноєвропейської іконографічних традицій сцени Різдва, автор доводив оригінальність українських вертепних композицій³¹.

В основному виданні НТШ друкувалися також статті й розвідки археологічного змісту. Їх авторами були Володимир та Катерина Антоновичі, М.Грушевський, Ф.Вовк, И.Пеленський, В.Гребеняк й ін.³². Два окремі томи *Записок* вийшли з доповідями, які готувалися членами НТШ для Археологічного з'їзду в Києві. Через заборону української мови вони не були виходжені й, відповідно, не надруковані у матеріалах з'їзду. Публікації археологів НТШ часто доповнювали й уточнювали дослідження польських археологів у Галичині.

Загалом публікаціям *Записок* притаманна не принципова новизна методів наукового дослідження, а розробка нових для систематичної науки кінця ХІХ - початку ХХ ст. об'єктів, якими була Україна, її народ, історія та культура. Тим самим здійснювалося (у рамках традиційних галузей і напрямів гуманітарних досліджень) українознавче тематизування наукового простору.

Особливістю *Записок* періоду їх редагування М. Гру шевським було друкування статей частинами, за принципом продовження. Крім уже названого біографічного нариса про Т.Шевченка, підготовленого О.Кониським, так друкувалися деякі статті В.Доманицького, З.Кузелі, С.Томашівського, М.Грушевського, Ф.Колесси, О.Маковця та ін. Праця І.Верхратського "Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів" друкувалася з перервами з 1899 р. по 1902 р., а праця І.Франка "Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди" вміщена у п'яти томах, що вийшли в 1902-1905 рр. Його ж "Студії над українськими народними піснями" вийшли у чотирьох томах упродовж 1911—1912 рр. Статті О.Сушка "Предтеча унії" - у двох томах за 1903, 1904 рр., В.Гнатюка "Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності" - також у двох (1902, 1903 рр.), С.Томашівського "Угорщина і Польща на початку XVIII ст." - у двох (1908 р.). Отже, це була стійка тенденція, що виникла, напевно, не без впливу редакторської політики, спрямованої на збереження ритмічної тяглості *Записок*. Томи, які вийшли після відходу М.Грушевського від редагування *Записок*, не містять жодної статті, друкованої у форматі продовження.

Важливою прикметою академічного характеру *Записок* є критично-бібліографічний відділ, який вперше з'явився у другому томі. Згодом він був структурований шляхом запровадження трьох рубрик: "Наукової хроніки", що призначалася для огляду публікацій періодики, "Бібліографії" - переважно вміщувала рецензії на монографічну літературу і "Miscellanea" — для коротких повідомлень і заміток з наукового життя та друку невеликих за розміром історичних документів. З одинадцятого по шістдесят восьмий томи рубрики *Записок* мали власну пагінацію, тобто окрему від статей нумерацію сторінок. Пояснювалося це звичною затримкою надходження матеріалів від авторів, негативні наслідки якої не перекривалися наявними можливостями оперативного друку, оскільки друкарня НТШ виконувала також замовлення Міністерства освіти на випуск підручників для українських шкіл і гімназій.

Матеріали допоміжних рубрик вражають широтою охоплення типів наукової продукції (монографії, статті, збірки документів, бібліографічні покажчики, довідники та ін.), форм наукового життя (конгреси, симпозиуми), які сприймалися й відтворювалися кризь призму інтересу до української та славистичної проблематики. Вони відбивали мозаїчну картину наукового друку в Європі, а часто й за її межами. Максимально можлива репрезентація досягалася постійним зростанням кола авторів, які опрацьовували монографічні новинки й періодику. Важливе значення мало також те, що автори оглядів працювали в різних державах, столичних і провінційних наукових центрах.

¹ Возняк М. Ол. Кониський і перші томи "Записок" (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. Під ред. К.Студинського й І.Крип'якевича. - 1929. - Т. 150. - С. 338-390.

² Дорошенко Д. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка. 3 на годи 75-річчя його заснування. - Нью-Йорк, Філадельфія, 1951. - С. 26; Алексієвцев М.М., Савенко В.В. Роль Наукового товариства ім. Т.Шевченка в українському відродженні. - Тернопіль, 1999. - С. 57.

³ Возняк М. Назв, праця. - С. 370-371.

⁴ Там само.

⁵ Там само. - С. 348.

⁶ Листування І.Франка і М.Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. - К., 1928. - Т. I. - С. 412.

⁷ Там само. - С. 352.

⁸ Грушевський М. Ювілей львівських "Записок" і постулату Української Академії Наук // Україна. - 1930. - Кн. 40. - С. 5.

⁹ Справозданне про діяльність і розвиток Наукового товариства ім. Шевченка // Записки НТШ / Впоряд. Ол.Барвінський. - 1893. - Т. 2. - С. 186.

¹⁰ Щурат В. Тоді це було ще маревом // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. стат-

- тя і прим. М.І.Гнатюка. - Львів, 1997. - С. 276; *Щурат В.* Франковий спосіб творення /Дам само. - С 280.
- ¹¹ Справозданне про діяльність і розвиток Наукового товариства ім. Шевченка // Записки НТШ. - 1893. - Т. 2 - С 186-187.
- ¹² Листування Михайла Грушевського. Ред. Л.Винар. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. - К., 1997. - Т. 1. - С. 78.
- ¹³ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 153, оп. 1, спр. 285, арк. 1.
- ¹⁴ Линниченко Іван Андрійович // Україна. - 1927. - Кн. 3. - С 210.
- ¹⁵ *Грушевський М.* Пам'яті Олексія Маркевича //Записки НТШ. - 1903. - Т. 55. - С.7.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі - ЦДІА України у Києві). - Ф. 1235, оп. 1, спр. 779, арк. 2.
- ¹⁷ *Там само.* - Арк. 10.
- ¹⁸ Маркевич Алексей Иванович (1847-1903). Биобиблиографический указатель. Сост. *В.В.Самодурова, И.В.Максименко.* - Одесса, 1997. - С.69 -70.
- ¹⁹ Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. - Ф. 28., карт. 2, спр. 481. арк. 63.
- ²⁰ ДАОО. - Ф. 150, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 3, 4; Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. - Ф. 28, спр. 481, арк. 60, 61, 62, 63.
- ²¹ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1235, оп. 1, спр. 754, арк. 7, 13.
- ²² Листування Михайла Грушевського. Ред. *Л.Винар.* Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. - К., 2001. - Т. 2. - С 30.
- ²³ Підрахунки за: Показчик до Записок Наукового Товариства ім.Шевченка. Т.І - XX. - Львів, 1898. - 66 с
- ²⁴ Хроніка НТШ. - 1901.- Ч. 6. - С 3.
- ²⁵ *Кревецький І.* П'ятнадцять літ існування "Записок Наукового товариства ім. Шевченка" (1892-1906) // Літературно-науковий вістник. - 1907. - Т. 40. - С 70.
- ²⁶ *Грабинський І.* Економічні студії на сторінках "Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка" (1892-1939)//Джерела економічної україністики. - Львів., 1993. - С. 8; *Зайцева З.* Економічна україністика кінця ХІХ - початку ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. - Чернівці, 2000. - Вип. 96-97. - С 147.
- ²⁷ *Франко І.* Ом. Огоновський // Збір. тв. у 50-ти т. - Т. 43. - С. 381.
- ²⁸ Хроніка НТШ. - 1906. - Ч. 26. - С 9.
- ²⁹ *Франко І.* До історії українського вертепу // Записки НТШ. - 1906. - Т. 71, 72, 73; *Франко І.* Нові матеріали до історії українського вертепу // Там само. - **1908.** - Т. 82.
- ³⁰ *Перетц В.* До історії вертепної драми. Замітки і матеріали //Записки НТШ. - **1908.** - Т. 85. -С. 5.
- ³¹ Хроніка НТШ. - 1907. - Ч. 30. - С 10.
- ³² *Петегурич В., Павлів Д.* Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. - Львів, 1991. - Т. 222. - С 412, 417.

(Далі буде)

ПОВІДОМЛЕННЯ

В.М. Орлик (Кіровоград)

ПАЛАТИ ДЕРЖАВНИХ МАЄТНОСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ФІНАНСОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Серед найважливіших завдань України з моменту обрання нею курсу на ринкові реформи провідне місце посідають фінансова стабілізація, запровадження дійових механізмів стимулювання процесу виробництва, активізація соціальної політики. Розв'язання цих завдань неможливе без проведення продуманої та науково обґрунтованої фінансової політики. Вона є досить складною сферою діяльності законодавчої й виконавчої влади. Це явище багатопланове. Фінансова політика охоплює самостійні складові частини - бюджетну, податкову, кредитну, грошову, валютну, інвестиційну та ін.

Формування цієї політики, ефективна діяльність органів управління державними фінансами (казначейства, податкової адміністрації, митної служби й ін.) потребує створення оптимальних правових і організаційних управлінських засад для свого функціонування, що неможливо без вивчення досвіду інших країн та власного. Звичайно, розв'язання багатьох цих проблем можливе шляхом перенесення вже створених державних моделей в Україну, але уніфікація фінансового законодавства може не дати бажаних результатів через певні особливості стану економіки й традиції останньої.

Значний інтерес при дослідженні історії фінансової політики в Україні викликає вивчення діяльності спеціальних владних органів, що забезпечували надходження до бюджету від державних маєтностей у дореформений період. Важливу роль у реалізації фінансової політики Російської імперії в українських губерніях відігравало Міністерство державних маєтностей і його підрозділи на місцях, створені для більш ефективного та раціонального їх використання як джерела доходів країни.

Певні аспекти фінансової діяльності палат державних маєтностей в Україні були висвітлені у працях М.Дружиніна¹, Є.Сташевського² й І.Гуржіял. Разом з тим до цього часу залишається недослідженою проблема реалізації фінансової політики Російської імперії в українських губерніях підрозділами Міністерства державних маєтностей, кількісний та якісний склад цих палат.

Створення і діяльність останнього були тісно пов'язані з ім'ям П.Кисельова, який перебував на посаді міністра з 1837 р. до 1856 р. На нашу думку, найбільш вдало характеристику цього державного діяча дав баварський посланник граф Оттон Де-Бре: "Граф Кисельов є у внутрішньому управлінні імперією представником прогресу й руху вперед, якщо ці слова взагалі можна застосувати до цієї країни. Він переконаний противник кріпосного права..., людина розумна, якій притаманні кмітливість, велике працелюбство та чесність"⁴. У травні 1837 р. П.Кисельов подав Миколі І "Попередні міркування про реформування управління державним майном", в яких вмотивовував необхідність створення нового міністерства, пропонуючи розподілити справи з управління казенними землями, лісами, селянами, іншим державним майном і фінансові між двома відомствами - Міністерством державних маєтностей та Міністерством фінансів⁵. Микола І підтримав цю пропозицію. При проектуванні штатного розпису нової установи П.Кисельов для залучення найбільш чесних і компетентних чиновників, за підтримки імператора, на-

близив їхні оклади до окладів Військового міністерства, що майже вдвічі перевищували аналогічні в інших відомствах. Створення Міністерства державних маєтностей мало триєдину мету: збереження й закріплення за державою її земель, лісів та іншого майна, використання їх для піднесення продуктивних сил державних сіл, підвищення їх платоспроможності й перетворення на точку опори при розв'язанні загальноселянського питання⁶. Виконуючи поставлені завдання, нове міністерство мало поряд з іншими функціями і фінансові. Адже останньому передавалася організація збирання податків з державних селян. Водночас йому доручалося припиняти довільні побори, приводити у відповідність ставки податків з аграрними й промисловими доходами, змінювати базу оподаткування через перекладання оброку та земських повинностей з душ на землю. Російський фінансист В. Лебедев зазначав, що саме доходи від її використання були джерелом зборів й їхня заміна земельною податтю, поширеною на землі всіх станів, стала найважливішою в реформуванні податкової системи⁷. У цьому плані Міністерство державних маєтностей виступило піонером реформування цієї архаїчної феодальної системи Російської імперії. Для оптимальної реалізації своїх фінансальних функцій воно протягом 1842 - 1851 рр. видало ряд інструкцій з проведення кадастрових* робіт. При оцінці доходності земель валовий продукт обчислювався у продуктах, переводився в грошовий еквівалент, при цьому відраховувалися затрати та отримували чистий прибуток⁸. У компетенції міністерства був дозвіл на переведення натуральних повинностей у грошовий еквівалент. У західних губерніях вимагалось від міністерства здійснювати обчислення доходів від орендних, старостинських й інших маєтків, встановлювати повинності, згідно з доходами, запроваджувати в них уніфіковане господарське управління, оберігати державних селян від утисків тимчасових власників⁹. Можна по-різному оцінювати реформування державних сіл П. Кисельовим, але незаперечним є той факт, що він намагався не лише підвищити прибутковість відповідних маєтностей, а і поліпшити майновий стан селянства. Про це свідчило формулювання обов'язків міністра в статті 46-й закону "Про заснування Міністерства державних маєтностей" від 26 грудня 1837 р., відповідно до якої він зобов'язаний піклуватися, щоб господарські повинності землеробів було приведено у відповідність з тими прибутками, які вони отримують від землі й промислів і щоб виконання їх "не призводило селян до розорення та не відбирало в них засобів до поліпшення їхнього побуту й примноження добробуту"¹⁰.

Після реформування центрального управління державним майном і виникнення відповідного міністерства постало питання про створення його місцевих підрозділів. Ще 1836 р. П. Кисельов писав, що "запровадження особливого управління державним майном у губерніях є першою та необхідною дією, воно повинне передувати рішучим змінам у податній системі, яке потребує певної поступовості й може мати успіх, коли нове управління набуде правильності та твердості своїх дій, повної та справедливої довіри селян"¹¹.

У квітні 1838 р. було затверджене "Установлення про управління державними маєтностями в губерніях"¹², згідно з яким передбачалося створення відповідних палат у 35 останніх в європейській частині імперії¹³, в тому числі й у 6 українських. З 1 січня 1839 р. з'явилися Катеринославська, Полтавська, Харківська і Чернігівська палати державних маєтностей та скасовувалося попереднє управління, в тому числі й Головна господарча контора над малоросійськими козаками з підвідомчими їй підрозділами¹⁴. У травні 1839 р. палати державних маєтностей з'явилися також у Херсонській і Таврійській губерніях¹⁵. Після виходу зазначеного закону почали створюватися гу-

* Кадастр (походить від французького *cadastre*) - реєстр відомостей про оцінку та середню прибутковість об'єктів.

бернські підготовчі комісії для передачі справ з казенних палат до палат державних маєтностей. У ряді випадків спостерігалися певні ускладнення в їхній діяльності. Так, наприклад, Катеринославська казенна палата намагалася передати до нового відомства нез'ясовані справи, не пов'язані з управлінням державними маєтностями¹⁶. Комісії виявляли порушення чиновниками казенних палат управління ними. У Херсонській губернії з державних селян стягувалися незаконні збори на будівництво та утримання церков, не завжди дотримувалися правил щодо продажу алкоголю тощо¹⁷. В ряді випадків порушувалося положення про стягнення податків, невчасно й з недоїлками провадилася розкладка останніх на селян. У деяких селах уся сума податкових платежів розподілялася порівну за кількістю ревізьких душ, в інших — на селян і худобу, на господарів залежно від їхнього майнового стану. Комісія встановила, що загалом розкладка податків провадилася нерівномірно, при обкладенні худоби чи іншого майна не бралася до уваги їх доходність¹⁸, а зібрані платежі інколи витрачалися не за призначенням¹⁹.

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотиріступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей - окружні - волосні - сільські управління.

Палату державних маєтностей очолював керуючий, лісовий відділ — губернський лісничий. До її штату також входили радники, асесор, чиновники з особливих доручень, діловоди, столоначальники, бухгалтери, контролери, помічники, писарі, землеміри, лікарі, ветеринари, інженери та ін. У кожному відділенні з числа канцелярських чиновників призначався секретар для ведення журналів вхідних паперів²⁰.

Палати державних маєтностей як губернський орган мали власне загальне присутствіє. Воно створювалося для розв'язання справ особливої ваги, які перебували на розгляді палати, зокрема в галузі фінансової політики. Наприклад, це справи про побудову нових хлібних магазинів, надання позик і про способи закупівлі зерна для нужденних державних селян; виділення земель під різноманітні господарські й мануфактурні заклади, видачу позик з громадських та господарських капіталів; затвердження громадських присудів стосовно грошових зборів на мирські витрати; складення їх окладних листів з державних селян, внесення до них додаткових і вилучення скасованих зборів; продаж кріпосного нерухомого майна цих землеробів для поповнення недоїмок; переведення недоїмочних казенних поселень на господарчий стан до стягнення останніх; розстрочення державним селянам платежу податей та недоїмок; наслідки ревізії податкових зошитів сільських громад, шнурових книг, рахунків і звітів волосних правлінь, окружних начальств й інших підвідомчих палаті структур; про заміну натуральних повинностей державних селян на грошові та ін.²¹

На чолі Катеринославської палати було поставлено колезького асесора* Градського²². Через три місяці він отримав чин надвірного радника**. До складу цієї установи також призначили: радником господарчого відділення - майора Слепушкіна, губернським лісничим - колезького асесора Яковлева, асесором - колезького секретаря*** Шибаєва, начальниками округів: Катеринославського - капітана Гладкого, Новомосковськом) - поручика Миргородського, Павлоградського - титулярного радника Яніскольського, Олександрійського - підполковника Мадзалецького, Бахмутського - титулярно-

* Козельський асесор - цивільний чин VIII класу, згідно з "Табелем про ранги", і їдав чину майора.

* Надвірний радник - цивільний чин VII класу, згідно з "Табелем про ранги", і ї.повідав чинам підполковника, капітана 2-го рангу.

***Козельський секретар - цивільний чин X класу, згідно з "Табелем про ранги", відповідав чинам капітан-поручика, штабс-капітана, штабс-ротмістра, лейтенанта флоту.

го радника**** князя Чермантьєва, Ростовського - колезького асесора Колесникова²⁵. По Полтавській палаті були наступні кадрові рішення: радником господарчого відділення призначено колезького асесора Фененка, губернським лісничим — колезького асесора Слепньова, асесором — губернського секретаря***** Руцького; начальниками округів: Полтавського - штабс-капітана Ельяшевича, Кобеляцького - штабс-капітана Сологуба, Кременчуцького - майора Сльозкіна, Переяславського - колезького секретаря Іваненка, Золотоніського - капітана Лацинникова, Костянтиноградського - колезького секретаря Малахова, Лубенського — надвірного радника Лосева, Лохвицького — капітан-лейтенанта Ольшевського, Прилуцького - майора Вауліна, Хорольського — колезького асесора Гребенщикова, Гадяцького — підполковника Панченка²⁷.

До Харківської палати й окружних управлінь призначалися: радником господарчого відділення — колезький радник Іванський, губернським лісничим - надвірний радник Ласкавець, асесором — колезький асесор Жилинський, начальниками округів: Сумського — штабс-ротмістр Кочуков, Лебединського - майор Хильчевський, Охтирського - підполковник Рудзевич, Богодухівського - титулярний радник Грачов, Валківського - титулярний радник Соколов, Харківського — колезький асесор Журавльов, Вовчанського — ротмістр Бородаєвський, Зміївського - колезький секретар Топчієв, Ізюмського - майор Мінченко, Куп'янського - штабс-ротмістр Штерич, Старобільського - полковник Молчанов²⁵.

До підрозділів Міністерства державних маєтностей у Чернігівській губернії призначалися: радником господарчого відділення — надвірний радник Карачинський, губернським лісничим - титулярний радник Валтер, асесором - штабс-капітан Силич, начальниками округів: Остерського - майор Язучейіський, Чернігівського — майор Єфремов, Городницького — титулярний радник Енько-Доровський, Козелецького - титулярний радник Ушинський, Ніжинського - штабс-капітан Позднюш, Новгород-Сіверського - майор Домбра, Стародубського - титулярний радник Король, Говозибківського - майор Ромашевський, Кролевецького — підполковник Підвисоцький, Конопотського — штабс-ротмістр Оболюєвський, Борзнянського - капітан-лейтенант Сахновський²⁶.

Херсонську палату після її відкриття очолив надвірний радник Гудим-Левкович, а Таврійську - надвірний радник барон Розен²⁷.

Як бачимо, серед призначених чинів 28 осіб (53,84%) становили військові, 24 особи (46,15%) - цивільні службовці. Найбільше, майже третина призначених - 16 осіб (30,76%) були чиновниками VIII класу, 13 осіб (25,0%) - IX класу, 11 осіб (21,15%) - X класу, 7 осіб (13,46%) - VII класу, 2 особи (3,84%) - VI класу та 2 особи (3,84%) XII класу. Аналіз класів керівників новоутворених підрозділів Міністерства державних маєтностей в українських губерніях свідчить про прагнення якісного відбору претендентів П.Кисельовим. Адже переважна їх більшість мала VI - IX класи - 38 осіб (73,07%). Для отримання IX класу до 1834 р. необхідною була університетська освіта або складання іспиту. Крім цього, в даний період IX клас давав право на спадкове дворянство.

Структурно палати державних маєтностей поділялися на 3 відділення: господарче, лісове і контрольне. У віданні першого перебували справи, пов'язані з управлінням державними селянами різних категорій, іноземними поселенцями, казенними запасними незаселеними та цілиними землями й

**** Титулярний радник - цивільний чий IX класу, згідно з "Табелем про ранги", відповіла» чинам капітана, ротмістра, осавула, капітан-лейтенанта флоту.

***** Губернський секретар - цивільний чин XII класу, згідно з "Табелем про ранги", відповідав чинам поручика, сотника, хорунжого і мічмана.

оброчними статтями. Щодо фінансових повноважень відділення керувало збиранням податків і натуральних повинностей з державних селян, зокрема затверджувало їх громадські присуди про збори на мирські видатки поселень, складало разом з казенною палатою окладні листи грошових податків та розсилало їх по волостях, постачало сільські громади податними зошитами й платіжними книжками встановленої форми, волосні правління -шнуровими книгами для реєстрації згаданих зборів. Відділення стежило за своєчасністю і правильністю розкладки грошових зборів у сільських громадах, за їхнім вчасним надходженням до повітових казначейств та волосних правлінь, про що звітувало міністерству. Воно вживало також заходів для стягнення недоїмок, розглядало справи про розстрочку їх платежів і податків, видавало розпорядження про передачу недоїмочних сільських громад у безпосереднє господарче управління до погашення їх боргів. Відділення, крім того, оберігало селян від усіляких заборонених та довільних зборів^{2*}. Щодо натуральних повинностей воно контролювало правильність їх розкладки й стягнення, не допускаючи довільних, розв'язувало справи щодо заміни останніх грошовими та ін.²⁹. Відділення займалося також виконанням рекрутської повинності державними селянами.

Лісове відділення мало в своєму підпорядкуванні губернські лісові угіддя, а контрольне — займалося перевіркою рахунків про обіг коштів у підрозділах палати, складанням генеральних звітів до Міністерства державних маєтностей³⁰.

Загалом палати мали у своєму віданні чотири категорії справ, зокрема щодо організації місцевого управління в округах, волостях і сільських громадах, підтримки у селянському середовищі поліцейського порядку, опікування правами, господарством та культурно-побутовими потребами селян, нагляд за виконанням ними повинностей³¹.

На повітовому рівні Міністерство державних маєтностей репрезентували окружні управління, які структурно нагадували губернську палату в зменшеному вигляді. Окружний начальник керував господарською частиною, а управління лісами, якщо вони були у наявності, покладалося на одного або декількох лісничих³². Обов'язки окружного начальника й окружних лісничих відповідали обов'язкам господарчого і лісного відділень палати державних маєтностей. Цілком слушно зауважив російський дослідник державного права О.Градовський, що повітова влада мала "більше значення для державних селян, бо в її руках зосереджувалося безпосереднє управління волостями й селами і тому, що вона стояла ближче до селян"³³. Округи державних маєтностей здебільшого відповідали повітовому поділу губерній, хоча законодавчо передбачалося створення кожного на два повіти у разі, коли в одному з них була незначна кількість державних селян³⁴. Як бачимо, на повітовому рівні організація управління державним майном була значно ефективнішою, ніж у Міністерства фінансів, де повітові казначейства відігравали роль статистів.

На території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян була незначною, але у власності держави там налічувалося багато конфіскованих в учасників польського повстання 1830 р. маєтків, які перебували в економічному управлінні тимчасових власників. Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 державних селян), у тому числі старостинських - 842 (307 063 особи), перших поєзуїтських - 164 (35 889 осіб), других поєзуїтських - 31 (9902 особи), конфіскованих - 354 (181 850 осіб), монастирських - 204 (17 950 осіб). Від греко-російського духовенства в Київській губернії перейшли 7 волостей (22 027 осіб на оброку)³⁵. Переважна більшість державних селян цього регіону перебувала на так званому "господарському становищі". Такі маєтки, звичайно, здавалися казною в оренду з торгів, на час якої тимчасові власники отримували всю повноту влади над селянами. А через те, що вони ставали ними

лише на короткий строк, то намагалися отримувати максимальні прибутки, надзвичайно експлуатуючи й визискуючи селян. Життя їх стало гіршим, ніж у поміщицьких маєтках.

В губерніях Правобережної України на час утворення Міністерства державних маєтностей було 64 645 осіб чоловічої статі всіх категорій державних селян у Київській, 38 755 - у Подільській і 28 668 - у Волинській⁵⁰. Керівництво державним майном у зазначеному регіоні реформувалося відповідно до "Установлення" про управління останнім у західних губерніях та Білостоцькій області від 28 грудня 1839 р.⁵¹ через утворення губернських палат державних маєтностей і передачі їм в управління з казенних палат цих останніх. Для прикладу про кількість їх наведемо наступні дані:

Таблиця №1-⁵²

Табель державних маєтностей Київської губернії, що перебували у віданні казенної палати й запропоновані до передання в нове управління	
Помістя: маєтків маєтків та сіл інших казенних поселень	31 213 64 539
Населення: відставних солдатів солдатів у безстроковій відпустці міщан і купців однодворців	461 особа 212 осіб 2096 осіб 2201 особа
Податки й повинності (щорічний збір): подушна подать, оброк земські повинності мирські збори	423 359 руб. 79 162 руб. 41 коп. 10 380 руб.
Недоїмки: подушна подать, оброк земські повинності мирські збори	34 123 руб. 9 коп. 1983 руб. 60 коп. 3395 руб. 93 коп.
За інвентарем та люстрацією щорічний прибуток маєтків: сріблом асигнаціями	75899 руб. 77 коп. 10 771 руб. 50 коп.

При передачі в новостворені спеціальні органи управління державними селянами казенні палати інколи навіть не володіли реальною картиною щодо кількості останніх. Так, зокрема при перевірці державних маєтностей у Волинській губернії генерал-майором Еммі й колезьким асесором Кременецьким виявилось 99 необлікованих державних селян⁵³.

Надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними. Про це свідчать такі дані:

Таблиця №2⁵⁴

Доход у рублях на 1 ревізку душу

Губернія	Старос-тинські	По-монастирські	Перші поезуїтські	По-галиційські	По волостях оброчних селян
Київська	7,15	14,54	6,44	-	9
Волинська	12,72	11,94	18,54	-	-
Подільська	12,87	15,07	13,65	85,62	-

Така різниця пояснювалася тим, що при складанні інвентарів не було уніфікованих способів обчислення доходності маєтків відповідно до селянських прибутків.

Палатам державних маєтностей на Правобережжі відповідно до закону від 28 грудня 1839 р. підпорядковувалися тимчасові власники державних маєтків. Передбачалося припинення продажу з торгів останніх і для подальшого переведення державних селян на оброчне становище вказувалося на необхідність проведення нової люстрації¹. Але таке переведення здійснювалося досить повільно. Закон не передбачав знищення фільварочної системи. Видане тоді ж положення про люстрації західних губерній¹² також розвивало ідею збереження цієї системи з упорядкуванням устрою маєтків та лише згодом передбачало поступове переведення окремих селянських господарств на оброк. Відповідно до цього положення, маєтки з фільварочною системою отримали назву тих, що перебували на господарчому стані, на противагу маєткам, які перебували на оброчному стані.

Найбільш послідовним і непримиренним борцем з фільварками й господарчим етапом державних селян у Правобережній Україні був київський, подільський та волинський генерал-губернатор Д.Г.Бібіков. Але незважаючи на його зусилля, процес переведення цих селян на оброк тривав повільно. Через 8 років після виходу положення про люстрації в правобережних губерніях значна частина селян перебувала на господарчому стані, зокрема 107 з 328 казенних маєтків Волинської губернії, у Київській - з 76 985 державних селян на оброку було 33 585 осіб, повністю завершилося переведення їх на оброчний стан лише 1859 р.^{4,1}

Відповідно до закону від 28 грудня 1839 р., на Правобережжі запроваджувалася триступенева система управління: губернські палати - окружні начальники - сільські громади. Особливості управління цим регіоном змусили уряд внести певні корективи в структуру палат державних маєтностей. До них поряд з вищезазначеними чиновниками вводився губернський люстратор з штатом спеціально підготовлених службовців. Крім того, для правової охорони державних маєтностей і державних селян створювалося спеціальне судове відділення.

Селянська реформа 1861 р. внесла свої корективи у справи управління державними селянами. Вони перейшли під владу загальних селянських установ і місцевої поліції, отримали волосний і сільський устрій нарівні з селянами, що вийшли з кріпосної залежності. Внаслідок цього 1866 р. було ліквідовано палати державних маєтностей, за винятком прибалтійських губерній[^]. На зміну їм створювалися управління державним майном для однієї або декількох губерній, як, наприклад, Херсонсько-Бессарабське, яким на повітовому рівні підпорядковувалися місцеві лісничі, їхні помічники, лісові кондуктори та лісова сторожа¹³. До складу управління входили керуючий, губернський лісничий, начальник господарчого відділення, лісові ревізори, чиновники з особливих доручень, секретарі, землеміри та інші службовці відповідно до штатного розпису, який затверджував міністр державних маєтностей. Так, зокрема в південно-західних губерніях для остаточного облаштування конфіскованих і секвестрованих маєтків при кожному управлінні тимчасово перебували чиновники з особливих доручень, а при управліннях Полтавської та Чернігівської губерній тимчасово запроваджувались посади уповноважених від казни для розмежування земель¹⁷.

[^]Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Кисельова. - Т.1. - М., - Л., 1946.

[^]Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. -М., 1968.

- ³ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К., 1954.
- ⁴ Де-Бре О. Император Николай I и его сподвижники //Русская старина. - 1902. - №1. -С.131.
- ⁵ Дружинин Н.М. Указ. соч. - С.504.
- ⁶ Там само. - С.523.
- ⁷ Лебедев В. О поземельном налоге. - СПб., 1868. - С. 133-134.
- ⁸ Анфимов А.М. Преобразование оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи //Из истории экономической и общественной жизни России. Сборник статей к 90-летию академика Николая Михайловича Дружинина. - М., 1976. - С. 30.
- ⁹ Дружинин Н.М. Указ. соч. - С.525.
- ¹⁰ ПСЗ. 2-е изд. - Т.ХІ. - №10834.
- ¹¹ Сташевский Е.Д. Указ. соч. - С. 85.
- ¹² ПСЗ. 2-е изд. - Т.ХІІІ. - №11189.
- ¹³ Общее губернское учреждение //СЗ. - 1857. - Т.2. - 4.1. - Кн.2. - №1213.
- ¹⁴ Державний архів Харківської області (далі - ДАХО).- Ф. 31, оп.142, спр.784, арк. 30.
- ¹⁵ Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф.118, оп.13, спр.296, арк. 39-42, 103; ДАХО. - Ф.31, оп.142, спр.784, арк. 229.
- ¹⁶ Російський державний історичний архів (далі - РДІА). - Ф.560, оп.1, спр.1072, арк.72.
- ¹⁷ Там само. - Спр.1089, арк.5-9 зв.
- ¹⁸ Там само. - Арк.12.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 16 зв.
- ²⁰ Общее губернское учреждение //СЗ. - 1857. - Т.2. - 4.1. - Кн.2. - №1220-1224.
- ²¹ Там само. - №1288.
- ²² ДАЖО. - Ф.118, оп.13, спр. 296, арк.104-104 зв.
- ²³ Там само. - Арк.39 зв.- 40.
- ²⁴ Там само. - Арк.40 зв.- 41.
- ²⁵ Там само. - Арк.41зв. - 42.
- ²⁶ Там само. - Арк.42.
- ²⁷ Там само. - Арк. 104,
- ²⁸ Общее губернское учреждение //СЗ. - 1857. - Т.2. - 41. - Кн.2. - №1255.
- ²⁹ Там само. - №1256.
- ³⁰ Там само. - №1215-1217.
- ³¹ Дружинин Н.М. Указ. соч. - С.528.
- ³² Общее губернское учреждение//СЗ. - 1857. - Т.2. - 4.1. - Кн.3. - №3035.
- ³³ Градовский А. Начала русского государственного права. - Т.3. - СПб., 1883. - С. 283.
- ³⁴ Общее губернское учреждение//СЗ. - 1857. - Т.2. - 4.1. - Кн.3. - №3038.
- ³⁵ Сташевский Е.Д. Указ. соч. - С.87.
- ³⁶ Гуржій І.О. Назв. праця. - С.98.
- ³⁷ ПСЗ. 2-е изд.- Т.ХІV. - №13035.
- ³⁸ Складено на основі: РДІА. - Ф.560, оп.1, спр.1104, арк.72-75.
- ³⁹ Там само. - Спр.1107, арк.34.
- ⁴⁰ Сташевский Е.Д. Указ. соч. - С.88.
- ⁴¹ ПСЗ. 2-е изд. - Т.ХІV. - №13035.
- ⁴² Там само. - №13036.
- ⁴³ Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 104.
- ⁴⁴ Собрание узаконений и распоряжений правительства. - № 875. - П.7-13, 16.
- ⁴⁵⁻⁴⁶ Общее губернское учреждение //СЗ.- 1857. - 1.2. - 4.1. - Кн.2. - №920; прим.1.
- ⁴⁷ Там само. - Прим. 3-4.

Резюме

У повідомленні йдеться про роль палат державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії.

In the report, the author reveals the role of the House of the Ukrainian provinces' state properties in the financial policy of the Russian empire.

Л.Д. Якубова (Київ)

МОВНА ПРОБЛЕМА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРЕКІВ

(середина 20-х - 30-ті рр. XX ст.)

Мова є найпершою етнодиференціюючою ознакою кожного народу. Проходячи тривалий шлях розвитку, вона, змінюючись сама, справляє неабиякий вплив на перебіг культурного життя народу-носія мови, що особливо яскраво виявляється в духовній сфері, перш за все - в освітній і науковій галузях. Грецька - одна з найдавніших писемних мов світу. Початки новогрецької мови сягають I ст. нашої ери. В той час виділяють "койне", під яким розуміють народну мову, й загальногрецьку мову письменства, що брала витoki з аттичної літератури. Пізніше на теренах Греції утворилося три головних мовних типи: 1) літературна мова аттицизму (катаревуса, що значить "очищена"); 2) мова спілкування народу; 3) розмовна мова освічених людей (її ще визначають як мову міста), що була певною мірою компромісом поміж першою і другою.

В нові часи на основі міських говорів Центральної Греції розвивається загальногрецька мова спілкування - димотика, що протистояла як місцевим діалектам (на початок XX ст. їх налічувалося близько 70-ти), так і літературній мові. У час, окреслений рамками статті, димотика в Греції відігравала важливу історичну функцію: вона фактично об'єднувала всіх греків у спільноту, що звалася "грецький світ", хоча штучними методами витіснялася з літературного вжитку прихильниками аттицизму. Таким чином, національно-культурний поступ народу Греції відбувався в складних суперечливих умовах так званої мовної проблеми, сутність якої полягала в білінгвізмі грецької нації, постійній боротьбі катаревуси та димотики за першість і межі впливу на культурне й суспільне життя країни.

Обидві мови мали прихильників і переконливі аргументи на свою користь. Так, поборники катаревуси вважали її одним з найголовніших досягнень грецької цивілізації та зауважували, що збереження мовної традиції сприятиме наступності культурних традицій і єдності грецького культурного простору. Поборники димотики ратували за спрощення системи освіти, наближення літературної мови до реальної демотичної й розширення в такий спосіб культурних горизонтів людності, безпосередньо непричетної до розумової праці, наближення здобутків грецької культури до трудящих. В 20 — 30-ті рр. XX ст. прогресивною світовою громадськістю це сприймалося як антагонізм. Вважалося, що проблему треба вирішити шляхом реформування грецького правопису, відмови від катаревуси на користь димотики й ліквідації таким чином різниці між розмовною і літературною мовами.

Мовна проблема була визначальним чинником культурного життя не лише в Греції. Вона справляла великий вплив на культурний розвиток грецької діаспори, особливо тих громад, мови яких, тривалий час існуючи окремішно, набули яскравої специфіки і суттєво відрізнялися від мови метрополії. Двомовність Греції ставила їх перед необхідністю вибору мовної орієнтації, хоча б у освітній галузі. Проблема мовної орієнтації в свою чергу ускладнювалася тією обставиною, що такі грецькі громади, як правило, мешкали в багатонаціональних регіонах, тому, крім власної мови та мови метрополії, вони мали опановувати принаймні ще одну мову - мову міжнародного спілкування даного регіону.

Заглядаючи наперед, зазначимо, що в Греції мовна проблема не вирішувалася революційним шляхом. Вже декілька століть димотика та катаревуса співіснують у культурному просторі республіки. Що ж стосується вітчизняної історії, то в ній ми маємо надзвичайно цікавий, з наукової точки зору

досвід радикального вирішення мовної проблеми і викликаних ним трансформацій у напрямках етнокультурного розвитку грецької людності. Йдеться про так звану еллінізацію мариупольських греків, що здійснювалася під час політики коренізації в СРСР.

Політика коренізації стосовно національних меншин України, що проводилася радянським урядом в середині 20-х - першій половині 30-х рр. XX ст., тривалий час перебуває в центрі уваги науковців. І це не дивно, адже ті роки були чи не найбільше насиченими за всю багатовікову історію міжнаціональних відносин у країні. За часів коренізації більшовицьке гасло максимального сприяння соціально-економічному і культурному розвитку етнічних меншин віднайшло своє втілення у створенні національних сілрад і районів, заснуванні й поширенні мережі національних та культурних закладів, стимулюванні культурного розвитку етносів України. В історіографії першої половини 90-х рр. XX ст. ті роки часто називали часом національно-культурного ренесансу народів України¹. Згодом, разом із накопиченням знань про розвиток політики коренізації в УСРР, введенням до наукового обігу раніше закритих для вивчення джерел приходило розуміння неоднозначності, суперечливості етнокультурних процесів у республіці в цілому, в середовищі кожного окремого етносу зокрема. Дедалі більше вірогідними ставали відповіді на запитання: "Чому політика коренізації в УСРР буксувала з перших років свого запровадження? Чим була викликана її обмеженість і формальність? Чи реальним був декларований культурний розквіт етносів країни?" Відповіді на ці принципові питання здебільшого одностайні й однакові у своїй суті - обмеженість політики коренізації визначена в першу чергу обмеженістю й формальністю підходу ВКП(б) до вирішення культурних потреб народів СРСР, штучністю національної доктрини партії.

Погоджуючись із цією поширеною тезою, додамо лише, що стосовно низки етносів УСРР вона не розкриває всього комплексу етнокультурних проблем і перешкод, які на етапі запровадження коренізації негативно впливали на культурне життя титульного етносу та етнічних меншин УСРР. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови" (1.08.1923 р.) стала логічним результатом національно-визвольного руху в Україні, втіливши сподівання як українського народу, так і етнічних меншин на гідні й рівноправні умови розвитку. Постанова викликала грандіозні зрушення у сфері національно-культурного буття, що зачепили всі його складові, у тому числі й мови народів країни. В 20-ті роки запроваджується реформа російської абетки, відбуваються бурхливі відроджувальні процеси всередині української мови, у загальносоюзному масштабі запроваджується програма утворення алфавітів для неписьменних народів. На межі 20-х — 30-х рр. відбулася ще одна велика культурна акція радянського уряду, що мала виразне політичне забарвлення, - переведення тюркських мов на латинську абетку. Не було жодного народу в країні, який би більшою, або меншою мірою не зачепили ці зрушення. Оцінка їхніх наслідків для кожного народу своя, і значною мірою це - справа майбутнього.

Мовна ситуація, що склалася на початок 20-х рр. XX ст. в культурному житті греків України, є яскравим прикладом складності й суперечливості такої сфери людської творчості, як мова, базового характеру мовних процесів щодо всієї надбудови культурного буття етносу. У пропонованій статті робиться спроба розглянути обставини й наслідки політики радянського уряду стосовно вирішення мовних проблем тієї частини грецької людності України, що розмовляла одним з 5-ти діалектів новогрецької мови, - так званих греко-еллінів (еллінофонів), у контексті грецької мовної проблеми, яка була спільною для всього еллінського світу, тобто греків власне Грецької республіки та численної грецької діаспори.

На початку основних заходів радянського уряду України стосовно так званого "національно-культурного відродження" приазовських греків мовна ситуація в їхньому середовищі була чи не найбільше заплутаною й найменше знаною (науковцями в тому числі) серед усіх етнічних груп республіки. Три-чотири десятиліття розвитку мови греків-еллінів² в умовах майже повної культурної ізоляції від Греції за одночасної неможливості як фінансово, так і культурно власними силами розбудовувати народну освіту призвели до цікавих для науковців, але фатальних для етнічної групи наслідків. Еллінська мова існувала як безписемна, тобто була *основною* мовою спілкування в греко-еллінських селах, але переважна більшість населення втратила навички до писання грецькою мовою. Важливо, що про втрату писемних навичок національною мовою в даному випадку можна говорити лише умовно. Адже власне мова маріупольських греків (принаймні, відомі на середину 20-х років п'ять маріупольських діалектів) щонайменше з XVIII ст. розвивалася як мова демотична безписемна. Як було переконливо показано в публікаціях Є.К.Чернухіна¹, літературна грецька мова була незрозумілою переважній масі греків уже в Криму. Літературна грецька мова стала прерогативою незначної за кількістю групи священнослужителів⁴ і ченців, які за походженням не були кримчанами і присилялися на півострів Константинопольським патріархом. Їхнє ставлення до мови й культури пастви було зверхнім. Традиційна культура кримських греків розглядалася ними як спалюжена турками й татарами грецька. Мова ж кваліфікувалася не інакше як жаргон⁵. Грецькі ієрархи на чолі з митрополитом Ігнатієм основне завдання своєї культурницької місії спочатку в Криму, а згодом у Маріуполі бачили в річищі сучасного їм грецького просвітництва: в облагородженні демотичних мов та переході пастви на мову метрополії.

Зазначене ставлення духовенства (як основного носія просвітництва і наукових знань у середовищі кримських греків) штучно відірвало літературну грецьку мову від демотичних мов пастви. Власне, кожна з них мала певну культурну нішу (літературна мова була офіційною мовою богослужіння й просвітництва, демотична - основним засобом спілкування в місцях компактного проживання певної етнічної групи), але вони не перетиналися в повсякденному житті грецької спільноти.

Це негативно позначилося на подальшому культурному розвитку греків Криму й Маріупольщини. Тавро "жаргон" у сприйнятті мови місцевих мешканців щонайменше на 150 років заповонило уми кращих представників просвітництва Маріупольщини. І, як наслідок, під час існування автономного округу, жодному з них навіть на думку не спало розширити сферу застосування місцевих демотичних мов, запровадити навчання в школах рідною мовою, спробувати за сприятливих соціально-економічних умов хоча б вивчити місцеві діалекти, скласти словник тощо. Натомість відповідно до просвітницьких настанов митрополитів І.Гозадінова й Н.Феотоки мешканці автономії із завидною наполегливістю і малоефективно запроваджували вивчення давньогрецької та новогрецької спочатку в мізерній кількості приватних шкіл, потім - у повітовому парафіяльному і духовному училищах (відкритих 1820 та 1825 рр.)⁶. Такий шлях етнозбереження, на нашу думку, від початку був приречений на невдачу. По-перше, через те, що це не була масова народна освіта, і випускники таких навчальних закладів зі своїми початковими знаннями розчинилися, як крапля в морі, у загальній безписемній масі, не залишивши скільки-небудь помітного сліду⁷. По-друге, тому, що, як раніше в Криму, літературна грецька мова використовувалася лише в богослужіннях та початковій освіті, не маючи жодного виходу на суспільне життя Грецької автономної округи (воно концентрувалося в греко-татарському за складом населення Маріуполі); що ж до культурного життя громади, то,

слід зазначити, що в окрузі не було ні театру, ні газети, ні клубів національного характеру; важливо також те, що у сфері міжнаціональних взаємин у регіоні вже наприкінці XIX ст. мовою міжетнічного спілкування безроздільно стала мова російська.

Переведення 1878 р. богослужінь у грецьких селах на російську мову не лише ліквідувало єдину культурну нішу літературної грецької мови на Маріупольщині, а й визначило подальше існування маріупольських діалектів виключно як безписемних, адже уряд багатонаціональної Російської імперії ще менше за грецьке духовенство кінця XVIII — першої половини XIX ст. був зацікавлений у існуванні у греків власної писемної традиції. Єдиним шляхом просвітництва по грецьких селах, який запропонувала царська адміністрація, стали земські народні школи та училища, які, утримуючись на кошти місцевого населення, на відміну від згадуваних вище навчальних закладів, набули повсюдного поширення, вивівши Маріупольщину на початку XX ст. на одне з перших місць у Катеринославській губернії за писемністю населення, але *російською мовою*.

На початку 20-х рр. XX ст. на Маріупольщині не було жодної школи, де викладалася б, грецька мова. І хоча за переписом 1926 р. національну мову визнали рідною 45% греків-міських жителів і 83,3% селян, питома вага письмених грецькою мовою⁸ становила лише 2,7% ■>. Що ж до кількості письмених російською мовою, то вона дорівнювала 62,4% (серед українців - 41,4%, росіян - 55,5%, євреїв - 70%, поляків - 48,04%, німців - 62,4%)¹⁰. З усіх письмених греків у російських школах здобули освіту 98,4%.

Наслідком масової неписьменності грецькою мовою, а також довготривалих воєнних і революційних дій першої чверті XX ст. в Приазов'ї, що призвели до руйнації тут шкільної інфраструктури, стало те, що говірки окремих сіл та їхніх груп набули різких ознак консервації, не відчувалося жодного впливу консолідуючих процесів. Демотичні мови приазовських греків, як і раніше, безроздільно панували у сфері побутового спілкування селянської за складом маріупольської грецької громади, цілком задовольняючи культурні та інформативні потреби грецького села, яке в першій половині 20-х рр. XX ст. жило в умовах розрухи й голоду, безперервної війни та місцевого бандитизму. На середину 20-х рр. XX ст. в середовищі приазовських греків-еллінів не було потреби в консолідації еллінських мов, місце мови міжетнічного спілкування всередині даної етнічної спільноти й регіону в цілому безроздільно зайняла російська. Вона ж монополізувала й царину культурного обслуговування народу, зокрема галузь освіти.

Непересічний вплив на перебіг етнокультурних процесів у маріупольській громаді справляла та обставина, що греки-елліни становили лише половину етнічної групи маріупольських греків. Вони, безумовно, відігравали роль національної еліти етнічної спільноти, яку науковці називають маріупольськими греками, адже вони перебували ближче, ніж уруми, до власне еллінського культурного ґрунту. Проте вони були недостатньо численні навіть для кількісного забезпечення процесів культуро- й мовотворення (на середину 20-х рр. XX ст. їх налічувалося не більше 45 тис. осіб).

За таких складних обставин уряд радянської України, згідно із загальною політикою коренізації, розпочав роботу по створенню національних навчальних закладів для греків. Зважаючи на втрату ними національної писемної традиції, вирішення мовної проблеми перш за все зводилося до питання про алфавіт. Слід зазначити, що, не маючи змоги здобути освіту рідною мовою, греки ще до революції часто-густо в листуванні з родичами використовували російські літери. Так були записані твори грецьких поетів Леонтія Хонагбея (Балджі) й Дмитра Богадиці. В 20-ті роки навіть діловодство по грецьких

сільрадах намагалися вести таким способом. Проте він себе не виправдовував, адже в грецькій мові багато звуків, які дулсе складно передати літерами російського алфавіту. Отже, можливість запровадження останнього серед греків України виключалась.

Найбільш природним у зв'язку з цим було використання класичного грецького алфавіту. Тому питання мовної орієнтації (тобто вибору між катаревусою і димотикою) в низці заходів щодо виведення мови приазовських греків з розряду безписемних ставало пріоритетним. Перші пояснювальні записки новообраного голови грецької секції Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК С.Г.Ялі, укладені ним у другій половині 1924 - першій половині 1925 рр., свідчать, що пропонувана ним система заходів стосовно етнокультурного відродження маріупольських греків передбачала створення національної школи на основі місцевих еллінських говірок¹¹. Зокрема наприкінці 1925 р. С.Г.Ялі зазначав: "Грецька мова цілком (тобто без змін. - *Авт.*) не придатна для використання"¹².

Проте невивченість мовних процесів у середовищі греків Надазов'я, відсутність хоча б більш-менш повного словника маріупольських говорів, елементарних методичних і лінгвістичних розробок у цій галузі відносили можливість створення національних навчальних закладів для маріупольських греко-еллінів на власному мовно-культурному ґрунті у дуже далеке майбутнє. Власне кажучи, на середину 20-х рр. XX ст. маріупольські грецькі говори були суцільною білою плямою для лінгвістів, що унеможливлювало розгортання освітянської справи на їхній основі. А тим часом темпи соціально-економічних перетворень та методи їхнього досягнення були такими, що за будь-яке зволікання у виконанні державних директив їхні виконавці (починаючи від голови уряду країни й закінчуючи сільським учителем) відповідали не лише кар'єрою, а н власним життям.

Значний вплив на вибір державного курсу стосовно еллінізації мав зовнішньополітичний фактор. Багаторічна боротьба між прихильниками катаревуси й димотики за вплив у еллінському культурному просторі набула в 20-ті роки критичного загострення й розглядалася комуністами як історична боротьба антагоністичних суспільно-економічних формацій у культурній царині. Зовсім не випадково уряди СРСР, а за ним і України схилилися до орієнтації на димотику, адже це був впливовий козир у великій грі за симпатії міжнародного пролетарського руху.

Треба зауважити, що грецький уряд зі свого боку різко негативно поставився до реформаторських спроб радянського керівництва. За словами голови грецької секції ЦКНМ, "грецька буржуазія оцінила здійснювану серед греків СРСР роботу як затиск купкою більшовиків проти волі трудящих". Дискусія з питань мовної реформи в СРСР знайшла як супротивників, так і прихильників на сторінках грецьких газет "Естіа" і "Різопастіс". Реакція на цю дискусію з боку радянського уряду була характерною і типовою для свого часу. Наприкінці 1929 р. С.Г.Ялі, зважаючи на позицію ЦКНМ та ВУЦВК УСРР, писав: "Фашистська грецька преса в останні роки веде проти СРСР кампанію цькування, взявши [за] один з об'єктів цього реформу грецької мови, запроваджену в культурній роботі серед греків СРСР, в тим числі і греків України. Річ очевидна, ідо причини тут глибші - це директиви західноєвропейських імперіалістів. Ми вже писали¹³ раз про те, що в Греції мовна проблема - це яблуко жорстокої політичної боротьби.

Фашистський грецький уряд завзято переслідує всіх, хто бореться за скасування старої історичної орфографії п мови катаревуса (штучно створеної й очищеної від народних слів мови, що нею в Греції ніхто не розмовляє, а лише пишуть газети, книжки та урядові закони). Це та мова, що її народні маси не розуміють, та, що нею грецька буржуазія тримає широкі трудящі маси в путах неучтва та експлуатації.

В Греції набув широких розмірів рух проти заіржавілої орфографії (що тисячі років не знала ніяких реформ) й мертвої мови катаревуса, за створення фонетичної орфографії й демотичної (загальнонародної) мови; мови, що найбільше наближається до мови трудящих, мови, що тільки й може об'єднати роз'єднані по різних країнах народні говірки... Боротьба набула в Греції гострого класового й політичного характеру, але й досі питання про мову не розв'язане. Виявилось, що лише в СРСР грецьке населення, маючи цілковиту національну свободу, за підтримкою радянського уряду могло запровадити у себе реформу мови, тобто те, що робітниче-селянські маси Греції намагаються вирвати з рук по-азіатському відсталой грецької буржуазії"¹¹.

Хитання в позиції С.Г.Ялі щодо мовних питань стали помітними вже наприкінці 1925 р. 1926 р. на Першій всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва серед греків СРСР (відбулася 10-13 травня 1926 р. у Ростові-на-Дону), яка зробила спробу врегулювати мовні проблеми, він виступає як цілковитий і беззастережний прихильник димотики.

Першочерговим на зазначеній нараді було питання мовної орієнтації радянських греків. Делегати розглянули доповідь Алексиса (співдоповідач - Каноніді) "Про мову "димотики" й реформу орфографії", в якій доводилася недоцільність орієнтації на Грецію при створенні писемності для греків СРСР. Доповідь викликала щиру зацікавленість присутніх, які були здивовані, навіть приголомшені висновками доповідача. Ситуацію, що виникла, відображають запитання делегатів до Алексиса та його відповіді. Наведемо їх:

"Запитання: *Чи не зустріне "димотика" незадоволення з боку мас?*

Відповідь: *Плебісциту місця не повинно бути: паралельно із запровадженням необхідна відповідна широка пропаганда.*

Запитання: *Чому в Греції запроваджується "димотика", коли на ній (мові. - Авт.) усі розмовляють?*

Відповідь: *Не в інтересах буржуазної влади. При відповідному робітничо-му уряді може бути введена одним декретом.*

Запитання: *Скільки років витрачається на вивчення мови в Греції?*

Відповідь: *12 років не дають нічого корисного.*

Запитання: *Чи це не ускладнить становище дітей, які бажать виїхати до Греції?*

Відповідь: *Нам нема чого орієнтуватися на Грецію.*

Запитання: *Процент полегшення в разі запровадження димотики та нової орфографії?*

Відповідь: *"Колосально - незмірний"¹⁵.*

Наведений матеріал повною мірою відображає весь комплекс проблем, пов'язаних із створенням писемності греків УРСР, Криму й Росії. Серед них: 1) пасивність греків в усвідомленні й висловленні власних поглядів на майбутню писемність, що стали основою для запровадження апаратної еллінізації "згори"¹⁶; 2) бажання радикально налаштованої частини республіканського, а найбільше союзного керівництва впливати на перебіг мовних процесів, добре не розібравшись з особливостями культури грецьких громад у своїй країні, так само, як і народу Греції.

Резолюція наради визнала димотику (тобто мову народу Греції) "...єдиною офіційною, письмовою й **розмовною** (підкреслення наше. - Авт.) мовою греків СРСР"¹⁷. З цього моменту димотика мала запроваджуватися в усіх грецьких освітніх установах, нею ж мала друкуватися література єдиного грецького видавничого центру в Ростові-на-Дону. Ухваливши такі рішення, нарада стала поворотною в історичній долі греків України, адже грецька людність СРСР, різнорідна в мовному відношенні, яка в дійсності не мала до-

статніх культурних сил, була поставлена в авангарді "революційного руху за реформу новогрецької мови"^{1*}, що в самій Греції тільки набирав сили.

Перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, що відбулася в Харкові 8-11 січня 1927 р., взяла рішення згаданої вище наради за основу для подальшої роботи на теренах України, хоча в своїй переважній більшості греки Маріупольщини та Сталінщини зустріли політику еллінізації не лише прохолодно, а й вороже, з часом змирившись з її неминучістю після тривалого й наполегливого адміністративного тиску. Архівні матеріали свідчать, що запровадження димотики у початковій школі Маріупольщини майже всюди викликало своєрідну "реакцію відторгнення"¹⁹, яка, на перший погляд, була неприродною, адже, за даними тих же джерел, від 70 до 90% грецьких дітей, вступаючи до школи, **не розуміли російської мови**, а в арсеналі дорослих жінок було не більше сотні російських слів!²⁰ Чому ж греки за таких обставин опиралися переведенню народної освіти на димотику? Це можна пояснити тільки усвідомленням грецьким населенням того, що йому для відповідної соціальної реалізації в багатонаціональному СРСР життєво необхідним було достатнє володіння російською мовою. До того ж літературна грецька мова була для носіїв маріупольських говорів майже такою ж незрозумілою, як і російська. Вислови на кшталт: "Наша мова - не культурна, з нею далі села не підеш"²¹ - були типовими для того часу. Ставлення більшості грецької людності до реформування в галузі освіти свідчило про те, що маріупольська громада, як і до революції, віддавала перевагу освіті російською мовою, одночасно зберігаючи національну мову як безписемну. Цікавою видається думка голови Велико-Янисольської сільради Сталінського округу М.І.Мажана, який, погоджуючись із представником Маріупольського окружного виконавчого комітету А.Г.Тазбашем²², висловив загальну думку грецьких селян: "Населення думає, що це таке? Був раніше царський уряд, наказував говорити по-російськи, а зараз новий уряд наказує говорити по-грецьки. І от, коли приїхав т. Ялі, то він лише своїм приїздом переконав населення в необхідності навчання рідною мовою, тому що такою є наша національна політика. Але що ж ми тут бачимо? Ми бачимо, що підручники є, але далі від букварів справа не йде. Буквар діти вивчать, а далі — жодних посібників. Я вважаю, що так ми культурний рівень нашого села не підвищимо, так ми нашу національну політику не

'23 здійснимо

Відповідаючи на критику результатів першого року еллінізації, С.Ялі захищав державний реформаторський курс, сподіваюся, що з часом комплексне вирішення проблем запровадження димотики (переведення шкіл на грецьку мову, перепідготовка вчителів, видання та закупівля навчальної літератури) принесе перші плоди, дозволить грекам України швидко просуватися вперед у культурному розвитку. Разом з тим, очевидно, він не був сліпим прихильником еллінізації, бачив нерозв'язані на той час (1927 р.) проблеми політики, викликані об'єктивними суперечностями між нетотожними димотикою й місцевими еллінськими мовами, їх неприхованою боротьбою за вплив на культурне життя маріупольської грецької громади. Зокрема, він зазначав: "Вирішення цих труднощів можливе за умови координування наших зусиль із зусиллями всіх відповідних нацменівських організацій у республіках з грецьким населенням. Це одне. Потім вирішення цих завдань можливе за умови вивчення відповідними науковими організаціями грецької нації на Україні, адже **треба вивчити мову в тому вигляді, в якому вона поширена серед грецького населення** (підкреслення наше. - Авт.). Без вивчення такої мови греки на Україні не зможуть швидко просуватися у відношенні культурної роботи... Я вважаю, що питанням вивчення [мови] повинні зайнятися відповідні установи НКОсу, такі, як Головна наука... Питання про вивчення

нацменшин є питанням загальним, адже зараз будь-який більш-менш серйозний захід, чи то культурний, чи то економічний, не може бути вирішений без детального вивчення тієї або іншої сторони певної національності²².

Наступного року завдяки зусиллям С.Ялі справа наукового дослідження мариупольських говірок набула такого рівня, що за умови систематичності й відповідного реагування з боку спеціальних державних установ можна було б спрямувати культурний поступ мариупольської грецької громади геть іншим шляхом. Влітку 1928 р. ЦКНМ об'єднала під егідою Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) для вивчення мови мариупольських греків найвідоміших на той час дослідників мариупольських говорів: дійсного члена ВУНАС проф. В.Д.Гавриленка, проф. І.І.Соколова та Д.С.Спиридонова²⁵. Під час польових досліджень експедиція зробила спробу, враховуючи науковий доробок її членів у попередні роки, охопити систематичним цільовим дослідженням малознані ділянки філології грецьких говорів та їхнього поширення серед різних груп населення з метою вироблення рекомендацій стосовно освітянської справи серед греків України.

В.Д.Гавриленко на засіданні ЦКНМ з представником ВУНАС звітував матеріалами по вивченню мови учителів (діалектичні записи, анкети й письмові роботи), матеріалами вивчення морфології раніше не досліджуваного с. Анадоль²⁶ матеріалом до синтаксису ялтинсько-гурзуфської говірки. Проф. І.І.Соколов за результатами роботи подав записи 19 казок (50 аркушів), мовний матеріал говірок селищ Чермалик - Сартана, Ялта - Гурзуф, Чердаклі - М.Янісоль (коментарі та глосарій з граматичними замітками до казок). Значним був дослідницький доробок Д.С. Спиридонова, який представив описання фонетики й морфології ялтинської говірки та матеріал до її синтаксису; а також до морфології та частково синтаксису сартанської говірки; зведену загальну схему фонетики й переважно морфології еллінських говірок; записи грецького фольклору на 182 аркушах.

Важливим результатом діяльності експедиції, на думку В.Д.Гавриленка, було те, що вона "в найтіснішому контакті з такими місцевими органами влади й культустановами, як Окрвиконком, Окрнаросвіта, Нацмен, Музей краєзнавства, сільські партосередки, охопила організаційно територію грекомовних селищ і створила твердий ґрунт для переведення й концентрування у ВУНАС систематичної роботи щодо призбирування матеріалів для дослідження греків Мариупольщини"²⁷. Висловлені В.Д. Гавриленком думки з приводу подальшої організації дослідницької роботи відрізнялися здоровим практицизмом, розумінням того, що розв'язання мовної проблеми мариупольських греків (і, власне, через неї - питання національно-культурного відродження етносу) можливе лише за умови об'єднання зусиль місцевого населення, якому відводилася роль так званого "технічного апарату" по збиранню матеріалів, і спеціальних наукових установ, які б обробляли й вивчали ці матеріали. На думку проф. В.Д.Гавриленка, потрібно було створити постійну Комісію дослідження греків УСРР при ВУАН за участю представників ЦКНМ і Раднацмену НКО, надавши їй наступних функцій: "оброблення зібраного експедицією матеріалу й підготування його до друку; керування роботою місцевих збирачів матеріалу на Мариупольщині та Сталінщині, зокрема щодо збирання матеріалів до словника місцевих говірок і записування пісень, казок та прислів'їв; підготування, оброблення та редагування матеріалу до видання спеціального ювілейного збірника у зв'язку з 150-річчям переселення греків на Мариупольщину та заснування Мариуполя; планування подальшого дослідження грецької нацменщини УСРР (розвідки, експедиції тощо); науково-консультаційне обслуговування грецького культактиву; наукові консультації для Раднацмен НКО і ЦК Нацмен в потрібних їм питаннях; консультації видавничих органів у зв'язку з виданням літератури й шкільних підручників грецькою мовою"²⁸.

Окремо в доповіді проф. В.Д.Гавриленка розглядалося питання необхідності термінового відкриття при ВУНАС заочних курсів загально-грецької літературної мови й письменства "у зв'язку з виявленою потребою підвищення кваліфікації учителів". Доповідач наголошував, що "відсутність на найближчий час довготермінових курсів і відповідної літератури для грецького вчителства робить такі курси єдиним засобом [забезпечення] його кваліфікації"²⁹.

Досить детально зупиняючись на звіті експедиції ВУНАС, організованої для вивчення маріупольських греків, за 1928 р., необхідно наголосити, що тупиковий шлях, на який стала еллінізація на межі 20 - 30-х рр., не був єдино можливим, проте саме на нього її скерували недалекоглядність та революційний ажіотаж державних лідерів України, які проігнорували зважені пропозиції учасників експедиції і обрали стратегію шапкозакидання всупереч тривалій копіткій роботі науковців у тандемі з центральними, місцевими державними й освітянськими установами, грецьким учительством.

Показовою стосовно ставлення уряду до проблем еллінізації була його незацікавленість в оприлюдненні наукового доробку експедиції, який проф. В.Д.Гавриленко пропонував опублікувати якнайшвидше. Серед незначної за обсягом, але важливої з погляду культурного піднесення маріупольських греків частини наукових матеріалів експедиції були названі: "Збірка грецьких пісень з нотами для шкільного й клубного вжитку" (під ред. В.Д. Гавриленка); "Короткий курс історії загальногрецького письменства" двома мовами — грецькою й російською (підручник для грецьких учителів, складений В.Д. Гавриленком); "Описання говірки Ялта - Гурзуф, як вихідного пункту для дальшого розроблення говірок" (Д.С. Спиридонова); "Збірка вибраних пісень і казок Маріупольщини" (обробка й коментар Д.С. Спиридонова); статті І.І. Соколова.

Як бачимо, один лише перелік представлених праць свідчить, що наукове вивчення маріупольських діалектів зробило значний крок уперед. Місцеві мови маріупольських греків уперше в історії переставали бути для спеціалістів білою плямою. Десь на перетині знань філологів про димотику й маріупольські говори, здавалося, вже назрівало вирішення мовної проблеми маріупольської громади. І що ж? У наступні роки побачили світ лише безневинні історичні нариси І.І. Соколова, перенасичені критикою царської національно-культурної політики стосовно греків Криму та України. А праці В.Д.Гавриленка та Д.С.Спиридонова залишилися невідомими науковому й освітянському загалові країни, адже вони спричиняли непотрібні урядові дискусії з приводу еллінізації. Доводиться з сумом констатувати, що ВУНАС, яка, здавалося б, найбільше з державних установ була зацікавлена в публікації результатів дослідницької роботи В.Д.Гавриленка, І.І.Соколова й Д.С.Спиридонова, виявила свою повну байдужість і до них, і до справи з'ясування проблем еллінізації. Їй, як і більшості державних установ, була притаманна хибна позиція "забігання наперед". Вже в 5-му номері свого органу - "Східний світ" — за 1928 р. (тобто, раніше, ніж стали відомі результати діяльності згадуваної експедиції) ВУНАС констатувала: "Мовне питання й мовна боротьба в сучасній Греції не може не цікавити українських вчених і саму грецьку людність СРСР, як це видно з постанов учительського активу Північного Кавказу й міжокружної конференції грецьких учителів Маріупольщини й Сталінщини, що цілком стали на бік так званої "демотики" літературної мови, що виросла з живих джерел народних говірок, проти архаїстичної, муміфікованої катаревуси - прокрустова ложа грецького народу й культури. Наукові розробки експедиції мають підтвердити ці принципи прагнення (підкреслення наше. — Авт.) й подати матеріал до висвітлення проблеми про літературу й мову в СРСР, а зокрема про шкільну мову, місце й

роль загальної грецької мови (демотики) та місцевих говірок у шкільному плані, шкільному житті та літературі"³⁰. З цитати зрозуміло, що стосовно еллінізації все було вирішене наперед ще в 1926-1927 рр., у подальшому ж робота лише підганялася під попередні рішення.

Ідеологічна складова еллінізації з часом стала визначальною, роблячи неможливими не лише її корекцію відповідно до реальних культурних потреб населення, а й критику її недоліків. Ставлення до еллінізації вже наприкінці 20-х рр. перетворилося на своєрідний тест на політичну благонадійність, "революційність". З часом значна частина людей, тією чи іншою мірою причетних до здійснення еллінізації, просто боялися висловлюватися. Різного роду з'їзди, конференції та наради за участю греків проходили в атмосфері псевдо-революційної істерії, що вибивала з-під політики реальний життєвий ґрунт. Для ілюстрації наведемо невеликий витяг зі стенографічного звіту 3-ї Північно-Кавказької крайової конференції греків-учителів (21-23.02.1928 р.), на якій Україну представляв С. Ялі. Крім традиційної офіційної частини, відведеної для привітань учасників конференції представниками державних та партійних установ СРСР і союзних республік, чільне місце на ній посіла політична дискусія з тактики й стратегії партії на сучасному етапі, яка визначила яскраве політичне забарвлення всього форуму. Виступи практично всіх делегатів були неконструктивні, перенасичені критикою царської національно-культурної політики, що мало єдину мету - виправдати власні помилки, ретушувати проблеми еллінізації в усіх частинах СРСР. Поміркований С. Ялі, перебуваючи під впливом революційного запалу конференції, завершив доповідь ЦКНМ такими словами: "Вочевидь, ясно всім, чому грецька буржуазія буркоче на нашу реформу. Ця реформа зробилася, якщо хочете, знаряддям революціонізування грецьких трудящих мас самої Греції. Ця реформа зробилася ножом у спину грецької буржуазії, й перед нами стоїть завдання і надалі разом з трудящими Греції загострювати лезо цього ножа доти, доки не проб'є смертна година грецької буржуазії [оплески], доти, доки і в Греції не здійсниться соціальна революція"³¹.

Зрозуміло, що в таких умовах еллінізація стала обов'язковою складовою звітів державних установ, отримала беззастережну урядову підтримку і захист від "опортуністичних та контрреволюційних" нападів. Результати культурно-освітнього будівництва серед греків у другій половині 20-х - на початку 30-х рр. добре відомі фахівцям. Рік у рік зростала чисельність грецьких груп у школах 1-го й 2-го ступеня, працювали грецький педтехнікум, грецькі сільськогосподарські школи, театр, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства. Все це давало підстави говорити про культурний розвій грецької нацменшини радянської України.

Що ж до мови греків Приазов'я, наважимося стверджувати, що вона опинилася у більш складній ситуації, ніж тоді, коли греки України не мали писемності. Справа в тому, що мова приазовських греків виявилася ніби нікому не потрібною. З одного боку, серед греків, особливо тих, які брали активну участь у революції й соціалістичному будівництві, значного поширення набули думки про її відсталість, неповноцінність. Переважна частина вчителів також висловлювалася проти відновлення грецької писемної традиції й навчання в школах грецькою мовою, вказуючи на бідність останньої порівняно з новогрецькою та російською. З іншого боку, орієнтація державних органів (ЦКНМ і Наркомосу) на реформованій димотику, як літературну мову греків України й СРСР, поставила мову приазовських греків у невідгідне становище і заклала ґрунт для конфлікту цих двох не тотожних мов. В середині 20-х рр. це була лише тенденція, яку можна було переломити, але вже на початку 30-х рр. вона переросла у так звану "грецьку проблему на Україні"³².

- ¹ Докладніше про історіографію з питань політики коренізації в УСРР див.: *Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис*. - К., 2000. - С.299 - 323.
- ² Греко-елліни (самоназва — "румеї, ромеї") становили майже половину мариупольських греків. Як і греко-татари - тюркомовні греки (самоназва - "уруми"), вони мешкали в Україні на Азовському узбережжі з кінця XVIII ст. До кінця XIX ст. мариупольська грецька громада існувала в умовах культурної ізоляції, і якщо в м. Маріуполі та його околицях були кволі спроби навчати дітей грецької мови, то по селах писемна традиція була повністю втрачена. На початку 20-х рр. XX ст. на Маріупольщині не було жодної школи, де б грецька мова викладалася хоча б як предмет.
- ³ *Чернухін Є. К.* Грецькі актові документи і листи. З фондів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР. Каталог рукописів XVI - XIX ст., - К., 1991; Його ж. *Грецький Схід і Україна*. - К., 1995.
- ⁴ На момент переселення греками керували 70 священників. - Див.: *Ялі С.* Греки в УСРР. - Харків, 1931. - С.34.
- ⁵ Докладніше про мовно-культурну ситуацію в Криму див.: *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. - початок 30-х років XX ст.. - К., 1999; *Бацак Н.* Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII - XIX ст.). - К., 1998.
- ⁶ *Бацак Н.* Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII - XIX ст.). - К., 1998. - С.21 - 22.
- ⁷ Серед незначної групи мариупольської грецької інтелігенції другої половини XIX ст., яка володіла літературною формою грецької мови й одним з місцевих діалектів, найбільше відомі Ф.Хартахай та С.Серафимов.
- ⁸ Не слід ототожнювати з діалектами грецьких мешканців Приазов'я, йдеться про офіційну мову Греції.
- ⁹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.372, арк.80.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Це підтверджується й тезами доповіді "Про соціальне виховання", які ЦКНМ готувала для участі у Всесоюзній нараді по роботі серед грецького населення. В них, зокрема, зазначалося, що реформування національної школи повинне відбуватися шляхом "введення рідної мови викладання з нового навчального року в перших групах, а в інших групах - шляхом запровадження рідної мови як предмету" (ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.150, арк.261.). За уважимо, що дана позиція найбільшою мірою відповідала загальній стратегії Народного комісаріату освіти, очолюваного М.О.Скрипником, який зазначав: "...Навчання дітей треба починати тією мовою, якою говорить дитина. Далі треба додавати й інші мови, далі стоїть питання про вивчення, як предмету, по школах національних меншостей України української мови, далі російської мови" (*Скрипник М. О.* Перебудовними шляхами. Проблеми культурного будівництва національностей України.// Укр. іст. журн. - 1989. - №11. - С.108.)
- ¹² ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.53, арк.108.
- ¹³ Мається на увазі стаття С. Ялі "У нас і в Греції (До проблеми грецької мови)" // Культурна і побут. - 1928. - 3 червня.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.ЮО, арк.62.
- ¹⁵ Там само, арк.110.
- ¹⁶ Характерним у цьому відношенні є ставлення мариупольської громади до з'ясування власних національно-культурних потреб і шляхів їхнього задоволення, висловлене одним із сількорів "Приазовського Пролетарія": "Греки чекають, коли їх виведуть із неучтва" (Приазовський Пролетарій. - 1925. - 17 ноября).
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.53, арк.120.
- ¹⁸ Тут і далі в статті буде використовуватись словосполучення "реформа новогрецької мови", яке суперечить поглядам автора (адже мову, як цілісний культурний феномен, реформувати неможливо), проте красномовно свідчить про рівень культурологічних уявлень 20 - 30-х рр. XX ст.
- ¹⁹ Див.: ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.ЮО, арк.74. С. Ялі зазначав, що грецьке за походженням учительство стало найпопулярнішим опонентом елімізації, "...намагаючись довести, що еллінська мова [тобто місцеві мови. - *Авт.*] нічого спільного з літературною грецькою мовою не має, її ніхто з місцевих греків не розуміє, що в перспективі, із запровадженням елінізації по всіх школах, учням далі ніде буде навчатися, і поза теренами свого села їх ніхто не зрозуміє. Частина вчителів категорично відмовилася від роботи в еллінських групах і тим зривала роботу останніх". Див.: ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.382, арк. 15.
- ²⁰ Там само, спр.374, арк.120.
- ²¹ Там само, спр.557, арк. 178.
- ²² Цікаво, що, за даними анкет греків-делегатів наради від Приазов'я, всі вони мали лише початкову освіту.//ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.252, арк.61, 107-109.
- ²³ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 1-е. - Харьков, 1927. - С.108.
- ²⁴ Там само. - С. 145.
- ²⁵ Починаючи з жовтня 1926 р., спершу за відрядженням Центрального музею Тавриди (1926-1927 рр.), а пізніше у складі експедиції Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (1929-1930 рр.), Д.С.Спиридонов досліджував говірки мариупольських греків і переконувався, що "...мова тут ще жива, звичайно, мова демотична, звичайно, мова, яка втягнула багато чу-

жорідних елементів, але мова грецька за своєю фонетикою, морфологією і лексикою". (Див.: Спиридонов Д. Історичний інтерес вивчення говірок мариупільських греків//Східний Світ.-1930.- № 12(3). - С.178). Аналізуючи зібраний фольклорний матеріал, а також стан навчальних закладів по грецьких селах, дослідник дійшов невтішного висновку: "Мовна картина така: основними діалектами говорять гто селах самі діди, дорослі з грецької збиваються, підлітки говорять дуже погано. Чи під впливом російської мови, або новогрецької діалект наближається до свого кінця. Тепер доживають свої дні кволі рештки того, що було 150 років тому, і треба поспішати вивчати їх... **Штучність способів свідчить про зубожіння мови і занепад живої творчості у молодого покоління, ще раз нагадує про те, що з вивченням мариупільських діалектів треба поквапитися** (підкреслення наше. - Авт.), поки вони ще говорять рідною мовою і зберігають свою історичну самосвідомість".

На відміну від Д.С. Спиридонова, І.І.Соколов, як видно з його численних виступів у пресі, не ставився до еллінських говорів Приазов'я як до здобутку загальнолюдської культури. Він вважав, що "для плідної роботи серед грецьких трудящих мас необхідне передусім доскональне вивчення новогрецької мови, як мови культурного побуту, науки, літератури, публіцистики й громадськості. Потім серед греків, як народу здібного й працелюбного, повинні з'явитися свої письменники, свої поети й прозаїки. Досвід зарубіжної новогрецької літератури показує, що саме народна мова є цілком доцільним знаряддям для розвитку національної літератури... Адже все це є - в далекій Греції, але, звичайно, при неприйнятних для нас умовах. Радянське соціалістичне будівництво створить через греків і своїх кваліфікованих педагогів та вчених своїх письменників, поетів, журналістів: у цьому в грецького нацмена тепер є нагальна культурна потреба". (Див.: Приазовский Пролетарий. - 1929. - 14 августа.) Цікаво, що екстраполюючи особливості культурного розвитку грецької нації на український ґрунт, І.Соколов краще за інших знав, що в СРСР досконало вивчити новогрецьку було практично неможливо. Єдиним навчальним закладом, який готував спеціалістів з новогрецької, був Східний інститут ім. Енукідзе в м. Ленінграді. На рік він набирал сім слухачів, які постачалися інститутів виключно ЦК ВКП(б), ЦВК СРСР та Народним комісаріатом закордонних справ (див.: Приазовский Пролетарий. - 1928. -4 июля.)

²⁶ Мова мешканців цього селища, що було утворене 1820 р. переселенцями з Туреччини, відрізнялася від мови переважної частини мариупольських греків.

²⁷ ЦДАВО України, ф.413, оп.1,спр. 372, арк.113 - 114.

²⁸ Там само, арк. 114.

²⁹ Там само.

³⁰ Хроніка. Діяльність ВУНАС//Східний світ.- 1928. - № 5. - С.259.

³¹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.374, арк.121.

³² Там само, спр.564, арк.153.

Резюме

У статті розкривається сутність мовної проблеми та її непересічний вплив на етнокультурне життя греків-еллінів в УСРР в умовах здійснення політики коренізації. Досліджується радянська концепція еллінізації, проблеми її запровадження та зрушення, які вона спричинила в культурному житті та етногенезі грецької громади України.

In this article, the author reveals the essence of the Language problem and its extraordinary influence on the Greeks' ethnical and cultural life in the USSR in the conditions of the accomplishment of the corenization policy; researches the Soviet hellenization concept, the problems of its initiation and changes it caused in the cultural life and ethnical genesis of the Greek community in Ukraine.

(Далі буде)

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В.О.Горбик (Київ), Г.Г.Денисенко (Київ)

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ*

Під час окупації Україна зазнала значних втрат культурних цінностей. Було зруйновано й пошкоджено близько 2 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 були втрачені повністю, пограбовано 151 музей, знищено 18 млн. архівних справ, 51 млн. книг⁴¹. Величезною втратою воєнних років стало руйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври - пам'ятки XI ст., П'ятницької церкви в Чернігові, збудованої в XII ст., пам'ятника Т.Г.Шевченку на могилі поета в Каневі та сотень інших пам'яток. У ході війни на звільнених від окупантів територіях відбудовувались як народногосподарські, так і історико-культурні об'єкти. Особлива увага зосереджувалась на обліку, обстеженні, складанні ґрунтовних актів і опрацюванні проектів реставрації, консервації від подальшого руйнування пам'яток. Протягом 1944-1945 рр. було прийнято низку правових актів по виявленню, науковому опису й постановці пам'яток на державний облік. За цей час було обстежено й поставлено на облік понад 2 тис. пам'яток архітектури, на 310 - були складені акти та кошториси для проведення ремонтно-відновлювальних робіт, розроблені проекти відбудови та реставрації 93 пам'яток⁴⁵.

На початку 50-х рр. до державних реєстрів було внесено 47 тис. пам'яток історії, археології, мистецтва. 90% усіх пам'яток були пов'язані з воєнними подіями Другої світової війни. В ході обстеження Запорізької області, за даними на 1946 р., було зареєстровано 5534 пам'ятки, в тому числі 5318 військових поховань. На кінець 1947 - початок 1948 рр. із 3445 пам'яток, взятих на облік державними органами на Вінниччині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів⁴⁶. Таке становище спостерігалось і в інших регіонах України, що було пов'язане передусім з прийняттям урядових постанов від 1 квітня 1944 р. і 18 лютого 1946 р. про облік поховань радянських воїнів і партизанів, які загинули в роки війни.

При збільшенні питомої ваги пам'яток воєнної історії періоду Другої світової війни та історико-революційних помітним було значне скорочення пам'яток дорадянської історії України. Поряд з їх виявленням, обліком, відбудовою і реставрацією, проведенням заходів по їх охороні в перші повоєнні роки система охорони пам'яток історії та культури зазнає ідеологічного тиску з боку офіційної влади, що не могло не позначитися на концептуальних підходах до визначення критеріїв їх поцінування, виявлення й обліку. Чергова антирелігійна кампанія, масові репресії проти митців, архітекторів, вчених, які стали жертвами звинувачень в "українському буржуазному націоналізмі", завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У 1961 - 1963 рр. було знято з державного обліку понад 749 витворів старовинного мистецтва, переважно культових споруд. Невирішення питань стосовно відомчої підпорядкованості пам'яток, ліквідація в 1954-1957 рр. інспекцій з охорони пам'яток, що діяли при Міністерстві культури та Держбуді УРСР, залишковий принцип фінансування культурної сфери позначилися на загальному стані історико-культурної спадщини, кількості пам'яток, що знаходилися на державному обліку. Під охороною держави вдвічі була зменшена кількість пам'яток республіканського значення. Але розпочата в 1963 р. - першій половині 1964 р. нова паспортизація пам'яток дала можливість зафіксувати і взяти на державний облік 22359 об'єктів⁴⁷.

Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 3.

Значні зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в 60-ті рр. XX ст. Вони були пов'язані зі створенням у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) на чолі з академіком П.Т.Троньком. УТОПІК згуртувало у своїх рядах мільйони однодумців. Воно приділяло багато уваги розробці теоретичних питань у пам'яткознавстві, концептуальних засад у пам'яткоохоронній сфері. У Статуті УТОПІК був зафіксований поділ пам'яток на історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографічні, письменства⁴⁸. У Законі Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", прийнятому в 1978 р., пам'ятки історії та культури поділялися на п'ять видів - історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва і документальні.

В активі Товариства чимало здобутків на культурній ниві. Важливим напрямом його діяльності було будівництво Музею народної архітектури та побуту України. Впродовж 70 - 80-х років в Україні були створені величні меморіальні ансамблі на честь подвигу радянських воїнів у роки Другої світової війни, встановлено понад 8 тис. пам'ятних знаків на честь воїнів-земляків. 9 травня 1981 р. у Києві було відкрито меморіальний комплекс "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.". Близько 6 млн. грн. виділено Товариством на реставрацію і спорудження монументальних пам'ятників, присвячених видатним історичним особам і подіям. Так, в Острозі споруджено пам'ятник на честь 400-річчя Острозької друкарні, в Чигирині - на честь Богдана Хмельницького, у Кам'янці - в ознаменування 175-річчя повстання декабристів, у Богуславі — пам'ятник Марусі Богуславці. Тільки на реалізацію програми "Тарас Шевченко" у 1988 р. було витрачено майже 1 млн. крб. На кошти Товариства у першій половині 80-х рр. у Чернігові було відреставровано Борисоглібський і Спасо-Преображенський собори та П'ятницьку церкву⁴⁹. Активісти Товариства брали активну участь у розробці наукових концепцій, зокрема по створенню заповідників і заповідних територій у Трахтемирові, Берестечку, Чигирині, Галичі, Києві, на о.Хортиці.

Одним з напрямків діяльності УТОПІК була розробка конкретних програм по збереженню культурної спадщини з цільовим використанням коштів на їх здійснення. Пріоритетні програми - створення музейно-меморіальних комплексів Києво-Могилянської академії в Києві, історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви" на Рівненщині, архітектурно-етнографічного комплексу "Запорозька Січ" на Хортиці в Запоріжжі, меморіального комплексу С.Бандери в с.Вел.Угринів Івано-Франківської області, меморіального музею-садиби І.С.Козловського в с.Мар'янівка Васильківського району на Київщині, палацово-паркового комплексу в с.Качанівка Чернігівської обл.⁵⁰

Здійснюються комплексні програми "Часи козацькі" та "Шевченківські місця в Україні", якими передбачено проведення експедицій з метою виявлення нових і впорядкування вже відомих пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з цими подіями, широке залучення до цієї роботи вчених, письменників, краєзнавців.

Громадські організації, краєзнавці-аматори ініціюють створення різноманітних проектів, проведення експедицій, конференцій на козацьку тематику тощо. За ініціативи журналу "Пам'ятки України" 1989 р. було організовано експедицію "Запорозька Січ: зруйноване й уціліле". У 1990 р. при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури створено постійно діючу експедицію "Часи козацькі", яка протягом 1990-2002 рр. провела дослідження унікальних за архітектурою надмогильних споруд чотирьох великих некрополів чорноморських козаків та їх нащадків у м. Одесі та с.Усатові Біляївського району на Одещині, обстеження всіх восьми запорозьких січей.

Для об'єднання та координації зусиль науковців, зацікавлених у всебічній науковій розробці питань виникнення, генези козацтва в минулому, його ролі в сучасному житті України, в Інституті історії України НАН України 1996 р. було створено Науково-дослідний інститут козацтва. На порядку денному постало питання про виявлення і дослідження пам'яток, увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва, включення їх до Зводу пам'яток історії та культури України, розробка програми реставрації пам'ятників, спорудження пам'ятних знаків на честь видатних осіб та визначних подій історії козацтва.

Розпочато здійснення наукових програм по вивченню матеріальних пам'яток козацтва. В цьому напрямку цікавими є роботи науково-дослідного центру "Часи козацькі" на чолі з професором Д.Телегіним. На рахунку цієї організації обстеження пам'яток археології козацької доби, проведення десяти науково-практичних конференцій, на яких розглянуто матеріали новітніх археологічних досліджень пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст., кілька десятків підготовлених та виданих збірок статей, монографій - досліджень рухомих і нерухомих козацьких пам'яток⁵¹.

У жовтні 1997 р. було проведено комплексне обстеження пам'яток українського козацтва у Дніпропетровській області, де містилися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі. На честь Богдана Хмельницького на Хортиці споруджено пам'ятний знак, в Інженерній академії в М.Запоріжжі встановлено горельєф великому гетьману. Напередодні дня українського козацтва, 13 жовтня 1999 р., на хортицькій землі відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому, частково музеєфіковано бастіон П.Дорошенка в Чигирині⁵².

Важливою пам'яткоохоронною акцією, в якій беруть участь різні громадські організації та об'єднання, є започатковані журналом "Пам'ятки України" програми "Забуті могили", "Фортеці України", "Чорнобильська експедиція по виявленню та врятуванню культурних цінностей Полісся". Їх мета - привернути увагу державних органів та широких кіл громадськості до справи порятунку архітектурних пам'яток, військових поховань, обстеження старовинних кладовищ⁵³.

Розпочатий відомою дослідницею Л.А.Проценко процес вивчення та збереження історичних кладовищ, окремих поховань визначних діячів науки та культури Києва поширився на інші регіони. В Івано-Франківській області обстежені майже всі цвинтарі та місця поховань, описано 2500 окремих поховань видатних діячів краю, виготовлені фотографії надгробків, у Чернігівській області обстежено й описано 37 кладовищ. Цією проблемою опікуються на Одещині - вивчаються історичні кладовища міста, військові поховання, козацькі цвинтарі⁵⁴.

В рамках програми "Некрополі України" організовано Український центр біографічної некрополістики, завданням якого є не тільки видавнича справа, а й створення бази даних з історичних поховань, дослідження їх на різних рівнях - від окремого поховання до вивчення регіону.

Під час проведеної в 1988 р. акції "Забуті могили" були розшукані та впорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів, які загинули в роки Першої світової війни. Влітку 1990 р. у рамках цієї акції була проведена експедиція місцями українських поховань, учасниками якої було виявлено та зафіксовано близько 2000 могил козацької доби, двох світових воєн та визвольних змагань українського народу⁵⁵. Велику науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни, виконанню ремонтно-реставраційних робіт на військових цвинтарях проводять випускники історичного факультету Чернівецького університету, члени товариства "Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил". У травні 1993 р. зусиллями Товариства було здійснено значний ком-

плекс реставраційних робіт на інтернаціональному воїнському кладовищі в с.Валя Кузьмин Глибоцького району, де поховані 3785 воїнів німецької, австро-угорської і російської армій⁵⁶. Впорядковано військові поховання, розташовані в селах Новоселицького, Хотинського, Садгирського, Заставнівського, Кіцманського, Глибоцького і Сторожинецького районів»⁷.

Протягом останніх п'яти років члени Товариства за підтримки Чернівецької міської адміністрації відновили зруйнований солдатський цвинтар у м.Чернівці. В 1995 р. на могилах було встановлено 48 кам'яних та 4 металевих хрести православної та католицької конфесій, два пам'ятних знаки у вигляді гранітних кубів з тріщиною, що символізує велику трагедію і великі потрясіння людства в 1914-1918 рр. Членами Товариства впорядковано поховання воїнів різних армій, представників різних національностей і конфесій, які воювали в роки Першої світової війни і загинули на українській землі — єврейське кладовище воїнів австро-угорської армії (вул.Зелена), братська могила мусульман, поховання воїнів російської армії, польських легіонерів (вул.Шевченка) у м.Чернівці, десятки могил у селах семи районів Чернівецької області^{7М}.

Внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р. в зону лиха потрапили найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського етносу, важливі етнодержавні процеси. Економічний, політичний і культурний розвиток Київської Русі репрезентують пам'ятки історії та культури, які увібрали багатовікові традиції місцевого населення, збагаченого впливами сусідів. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис. пам'яток історії, 48-- архітектури і містобудування, 13 - монументального мистецтва⁹, 2 тис. пам'яток археології. Та в умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого Полісся, доля національної спадщини лишалася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів. Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профілів. І поступово в колі найважливіших проблем ліквідації наслідків чорнобильської аварії соціального і культурологічного характеру значне місце посіли питання збереження для нащадків пам'яток національної історико-культурної спадщини.

Історико-культурний аспект чорнобильської трагедії став у центрі уваги редакції часопису "Пам'ятки України", за ініціативи якого була проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада У країні ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях⁶⁰.

У травні 1993 р. Верховна Рада України затвердила "Концепцію національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1993 - 1994 рр. і на період до 2000 року"⁶¹. В рамках реалізації державної програми в 1994 - 1996 рр. були проведені польові дослідження Київського Полісся, зокрема 52 населених пункти Іванківського та Поліського районів Київської області. Протягом 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. - 77 сіл 17 сілрад Овруцького району Житомирської області⁶². Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалася з історико-культурною спадщиною в зоні лиха, є залучення фахових наукових колективів для вивчення проблеми. Протягом 1995 - 2001 рр. були укладені угоди по дослідженню пам'яток історії та культури на забруднених територіях з Міністерством надзвичайних ситуацій Інститутами археології, історії України, народознавства НАН України (м.Львів), результатом чого стала підготовка низки матеріалів і рекомендацій стосовно охорони пам'яток у зоні.

Як свідчать матеріали дослідження, основну масу пам'яток історії ста-

новлять братські могили і одиничні поховання учасників Першої та Другої світових, громадянської воєн та воїнів, які загинули під час війни в Афганістані, пам'ятні знаки на честь загиблих воїнів-земляків. Головним чином ці пам'ятки розташовані в центрі сіл, селищ, районних центрів. Більшість з них виконані з недовготривалих матеріалів, які з плином часу руйнуються. На відміну від інших областей у Житомирській на братських могилах воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни, споруджені обеліски з червоного граніту.

Меншу групу становлять пам'ятні місця боїв, розташування партизанських таборів, штабів тощо: у Житомирській - 40, у Київській - 61, у Чернігівській - 98.

Найменш численна група пам'яток - меморіальні будинки, пов'язані з конкретними історичними подіями або життям і діяльністю видатних осіб. Так, у Новоград-Волинському Житомирської області - це будинки, пов'язані з життям Лесі Українки, у Малині - родинний маєток Маклаїв, який відвідував М.Миклухо-Маклай, школа, де навчалася Герой Радянського Союзу Ніна Сосніпа, в Острі на Чернігівщині зберігся будинок, де жив відомий демограф і статист, член Академії наук України М.Птуха⁶³.

Територія поліських районів, що потрапили в зону чорнобильської катастрофи, представлена широким діапазоном різноманітних категорій археологічних пам'яток. Тут багато старожитностей епохи каменю (палеоліту, мезоліту, неоліту), епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, середньовіччя. Це - стоянки, поселення, городища, кургани, могильники тощо. Матеріали їх досліджень сприяють вивченню різних аспектів історичного минулого населення краю. Це питання походження етносу, розселення первісних племен, розвитку матеріальної і духовної культури. До нашого часу дійшли не лише літописні дані, а й збереглися залишки великого Вишгородського городища, городища і кургани в Коростені, Малині Житомирської обл., Чорнобилі Київської обл., Старому Чарторийську Волинської обл.

На забрудненій території збереглися пам'ятки архітектури і мистецтва, що потребують охоронних заходів. Безпосередньо в 30-км зоні знаходиться Вознесеєвська церква (1760 р.), розташована в центрі с.Товстий Ліс Чорнобильського району. В інтер'єрі церкви зберігся живопис XIX ст.⁶⁴ Більшість пам'яток архітектури і містобудування на території областей, що увійшли до Чорнобильської зони, це сакральні споруди XVII - XIX ст. Деякі з них являють собою рідкісні типи дерев'яних церков, що були характерні для півночі Волині, залишки замків. У м.Козелець Чернігівської області знаходиться будинок полкової канцелярії — єдиний зразок адміністративної споруди в традиціях українського бароко.

Безперечно, розташування пам'яток у вражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо виявлення й дослідження. Проте не можна допустити їх безповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. Отже, необхідне фронтальне дообстеження історичної спадщини цих регіонів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація, облік, створення реєстрів. Візуальному обстеженню пам'яток повинна передувати значна дослідницька робота по вивченню архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити красэпавців-аматорів, науковців.

Важливу роль в охороні і збереженні історико-культурної спадщини України відіграє підготовка енциклопедичного видання - "Зводу пам'яток історії та культури України", який зафіксує всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. В ході підготовки томів Зводу, яких заплановано 28, проводиться велика пошукова, дослідницька, науково-методична робота, зокрема по визначенню критеріїв добору і поцінування пам'яток, серед яких варто виокремити критерії історичної, художньо-естетичної (відповідно до видів). Важливе значення для добору всіх

видів нерухомих пам'яток має критерій їх наукової цінності, який акцентує увагу на автентичності історико-культурних об'єктів. У числі основних критеріїв добору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Значна увага приділяється недостатньо вивченим пам'яткам дорядянської доби, пов'язаним з національно-визвольними змаганнями українського народу, його боротьбою за незалежність і творення своєї державності. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень по виявленню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Великої уваги потребує дослідження радянського періоду, підходи до вивчення якого зазнають найбільших концептуальних змін. Вимагають переосмислення події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії, голодомори в Україні. Пам'ять про трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Значна корекція внесена в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни та її складової - Великої Вітчизняної війни, які становлять найчисленнішу групу в томах Зводу. Велика увага приділяється початковому, найтрагічнішому періоду війни, воїнським підрозділам, які й у ворожому оточенні продовжували чинити опір, виявленню місць розташування концтаборів, де перебували десятки тисяч радянських військовополонених і мирних громадян різних національностей. Не залишаються поза увагою дослідників пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю ОУН - УПА, що прагнула виступити третьою силою у війні і боролася за створення соборної незалежної Української держави.

В результаті напруженої праці редколегії і авторського колективу 1999 р. вийшла 1 частина 1-ї книги тому "Київ", яка містить близько 700 статей, понад 1300 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, 15 карт. Завершується робота над другою частиною 1-ї книги вищезазначеного тому. Багато зроблено по підготовці томів по Чернігівській області і м.Севастополь.

Робота по підготовці Зводу значно активізувалася після підписання в грудні 2000 р. Указу Президента України "Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України", закону України «Про охорону культурної спадщини»⁶⁵. Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури України", "Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) українського народу" має зафіксувати, зберегти, повернути до охорони національного історико-культурного надбання увагу державних структур, громадських організацій, широкого загалу.

Однак міжвідомчість, відсутність координації між державними і громадськими організаціями заважають плідній діяльності на пам'ятко-охоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу охорони пам'яток, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку, охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладена на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики; пам'яток історії, археології та монументального мистецтва — на Міністерство культури і мистецтв України, цими питаннями опікуються академічні, відомчі інститути. На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад.

Поряд з державними органами активно діють громадські організації - Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське історико-

просвітницьке товариство "Меморіал", Українська асоціація захисту історичного середовища та ін. Однією з важливих проблем збереження пам'яток є вдосконалення структури управління в цій галузі. Тривалий час порушується питання про створення спеціального органу - Національної служби по охороні історико-культурної спадщини при Кабінеті Міністрів України, наділеного широкими повноваженнями, потужною науковою і матеріальною базою, з відповідними підрозділами на місцях. У 2002 р. зроблені перші кроки по створенню єдиного органу з охорони культурної спадщини на базі Міністерства культури і мистецтв України - Державної служби охорони культурної спадщини. При цьому необхідно передбачити в державному бюджеті відповідні кошти на охорону і збереження пам'яток. Сучасний підхід до збереження й використання культурних цінностей неможливий без організаційних і структурних змін, без удосконалення системи державного управління пам'яткоохоронною справою.

Оптимальна схема збереження пам'яток історії та культури не лише у створенні єдиної державної системи охорони, а й у поєднанні її з недержавними громадськими організаціями, які виконували б роль контролера, наглядача й інформували суспільство про всі наявні негаразди, прорахунки, помилки державних органів у цій справі.

Іншою суттєвою проблемою сучасної пам'яткоохоронної справи довгий час залишається законодавче врегулювання пам'яткоохоронної сфери. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. Закон "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" значною мірою дублював відповідний союзний закон. Він повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентував увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини¹⁸. З прийняттям 8 червня 2000 р. Закону України "Про охорону культурної спадщини" усунено колізії в культурологічній сфері, понятійний апарат узгоджено з міжнародними стандартами. Згідно із Законом, до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюються відповідно законодавством про музейну та архівну справу.

У новому Законі закладено принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток, зазначено особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження історико-культурної спадщини¹⁹. Прийняття Закону "Про охорону культурної спадщини", викликане необхідністю узгодження пам'яткознавчих понять, внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти у світове співтовариство, вирішити ряд питань, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україні.

В сучасних умовах важливим фактором збереження пам'яток є відповідне фінансування на їх охорону. Відсутність державного фінансування призвела до згорання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень, що в свою чергу веде до ліквідації реставраційних осередків, наукових пам'яткоохоронних установ. Україна втрачає авторитет держави, яка має визнану в світі школу наукової реставрації. Внаслідок комерціалізації і розпорошення втрачається ремонтно-реставраційна база, науковий рівень авторитетного Інституту "Укрпроектреставрація". Так, реставраційні майстерні при Музеї народ-

ної архітектури та побуту України займаються в основному будівництвом різних приватних споруд, а безцінні шедеври народного дерев'яного зодчества музею буквально на очах руйнуються. З 1994 р. держава не виділяла коштів на їх реставрацію, і лише у 2000 р., після прийняття Закону, ситуація змінилася на краще⁶⁸.

Питання охорони культурної спадщини України є надзвичайно актуальним на сьогодні. Загрозлива ситуація останнім часом складається з пам'ятками археології, що пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України. Відомо, що землі історико-культурного призначення, до яких належать і території пам'яток археології, не можуть передаватися в колективну та приватну власність, на них забороняється будь-яка діяльність. Але при видачі державних актів на право приватної власності на землях колишніх КСП, при виготовленні проектної документації на роздержавлення земель не враховуються і не вилучаються із землекористування території пам'яток археології. Це призводить до втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства. Останнім часом зростає загроза археологічним пам'яткам з боку скарбощуків, так званих "чорних археологів", які варварськи нищать унікальні пам'ятки. За неповними даними, на державному обліку та під охороною держави перебуває близько 60 тис. пам'яток археології, і тільки 425 включено до Державного реєстру національного культурного надбання України⁶⁹.

В умовах комерціалізації останнім часом відбувається тотальний наступ на історичні центри міст. Особливу тривогу викликає ситуація у Києві, силует якого формувався тисячоліттями. Заручниками сучасного будівництва стали пам'ятки архітектури та історії по вул.Володимирській, 17, де знаходилась редакція "Киевской старины", жив диригент і композитор О.Кошиць; Ірининській, 8, де зупинявся Т.Г.Шевченко; Золотоворітській, 13, де мешкав архітектор О.Беретті. Така ж доля спіткала будинок 1815 р. на Боричевому Тоці, 29 (арх. А.Меленський); будинок 1818 р. на Андріївському узвозі, 6⁷⁰. Значних зусиль коштувало громадськості не допустити будівництво готелю "Хілтон" па дніпрових схилах, висотного готелю "Інтерконтиненталь" на Софійській площі, не дозволити відбудовувати Десятинну церкву, фундаменти якої є автентичною пам'яткою княжої доби. Під загрозою реконструкції бульвар Шевченка і Труханів острів. Особлива небезпека для пам'яток архітектури та історії криється в надбудові мансард. Внаслідок таких втручань до невідомості змінюється архітектурний образ на догоду замовнику і сучасним технологіям, спотворюється архітектурний стиль споруди, первісний задум автора. Переживши навали іноземних орд, руйнації й пограбування в часи лихоліть, місто з тисячолітньою історією, яке внесене ЮНЕСКО ООН до Ліги двадцяти не лише найдревніших, а й найкрасивіших міст світу, може втратити свій неповторний вигляд, свою гармонійність у співіснуванні стародавнього і вічно молодого⁷¹.

У Чернігові наступ на історичний центр ведеться шляхом забудови вулиць Кирпоноса, Воровського, Куйбишева на місці існуючих історичних та архітектурних комплексів. У Львові бізнесові структури, взявши в оренду оборонно-фортифікаційний комплекс "Цитадель", де знайдені залишки язичницьких жертвників, знаходиться пам'ятний знак на місці перебування військ Б.Хмельницького, нещадно експлуатують історичну місцевість, порушуючи природно-історичний ландшафт⁷².

Громадські організації Львова вимагають позбавити АТ "Концерн-Електрон" права власності на комплекс "Цитадель" і передати його в муніципальну власність, щоб створити в центрі міста історико-культурне кільце, до якого входили б Національний музей, Наукова бібліотека НАН України, Картинна галерея, Палац мистецтв, Палац Потоцьких, Музей книгодрукування та інші пам'ятки. Шанувальники старовини, громадські організації стають на захист культурної спадщини, відчуваючи свою відповідальність перед на-

ступнями поколіннями за її збереження і вважають своїм обов'язком передавати їм надбання людства в усім багатстві їхньої автентичності. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури виступило з ініціативою розробки й затвердження планів регенерації історичних центрів міст. В Одесі, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Чернівцях уже розроблені й застосовуються спеціальні правила забудови й реставрації історичних та заповідних районів⁷¹. Для Києва такий проект виконала архітектурна майстерня Л.Скорик. Його схвалила міська адміністрація, але поки що він залишається лише проектом⁷¹.

Значна кількість пам'яток руйнується від неблаганного часу, природної стихії, багато з них перебувають у катастрофічному стані, оскільки на їх охорону і проведення ремонтних робіт не виділяються кошти. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури започаткувало "Червону книгу пам'яток", до якої занесені більшість замків Тернопільщини, Георгіївська церква у Седневі, будинок І.Рашевського у Чернігові, пам'ятка садово-паркової архітектури "Шарівка" на Харківщині, будинок анатомічного театру (Музей медицини) у Києві і ще близько 100 унікальних пам'яток, що знаходяться під загрозою швидкої руйнації⁷⁵.

З проблемами охорони і збереження тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт - Фонд відтворення видатних пам'яток історії ко-архітектурної спадщини ім. О.Гончара, створений за Указом Президента України від 12 червня 1996 р. Зусиллями Фонду визначено масштабну програму по відтворенню 56 пам'яток X-XIX ст. практично в усіх регіонах України. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим собором і Успенським Києво-Печерської лаври було передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату, у Севастополі - собор св.Володимира на території Херсонеса, у Полтаві - Успенський собор, у Кременчуці - також Успенський собор, у Кам'янці-Подільському провести забудову Ринкової площі Старого міста, у Львові відновленню підлягає синагога "Золота роза", у Феодосії - мечеть Селіма⁷⁶. Реалізовано програму, передбачену Указом Президента України і постановою Кабінету Міністрів № 567 від 9 червня 1997 р. "Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового": відбудовано Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогощі, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври у м.Києві, успішно відреставровано на кінець 2001 р. Володимирський собор у М.Севастополі⁷⁷.

Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності, без кон'юнктури чи заподіяння шкоди збереженим автентичним руїнам. Масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам'яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом з тим реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалості людської діяльності, можлива за ряду умов. Так, у Ризькій хартії 2000 р. "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; повинні існувати наявні обміри і відповідна документація. Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. "Потреба у реконструкції, - підкреслюється у Хартії, - має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними й місцевими уповноваженими органами та громадськістю"⁷⁸. Доцільним, на нашу думку, є проведення референдумів, широке обговорення в засобах масової інфор-

мації питань, що стосуються реконструкції пам'яток, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь.

Дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки⁷⁹. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятки в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі необхідно розробити засади і встановити систему охоронних зон: зона охорони пам'ятки, зона ландшафту, зона регулювання забудови, заповідної території⁸⁰.

Значного розповсюдження набуває створення заповідників як місць комплексного збереження цінних пам'яток. Вони включають історичні комплекси, ансамблі, що становлять наукову, історичну, мистецьку цінність і охороняються державою та вилучаються з усіх видів господарського використання. В Україні налічується 47 історико-культурних заповідників, у тому числі 7 національних, 10 історико-архітектурних, 2 історико-археологічних, 2 історико-меморіальних, 17 історико-культурних, 1 палацово-церковний, 8 музеїв-заповідників⁸¹.

Комплексним видом збереження є визначення історичних поселень (міст і сіл), які мають сконцентровану групу видатних пам'яток. Крім Києва, такими є, перш за все, Львів, Чернігів, Кам'янець-Подільський. Загальновідомі історичні села: Качанівка й Густиня на Чернігівщині, Великі Сорочинці на Полтавщині, Підгірці на Львівщині, Зимне на Волині та ін. Загальний фонд історичних будівель і споруд у містах і селах України перевищує 70 тис. об'єктів⁸². У сучасних умовах цивілізація веде до появи міських конгломератів, де вкрай непросто знайти оптимальне співвідношення між сучасним розвитком міста та його історичною частиною. Історичні міста мають свою індивідуальність, і необхідно зберігати не лише окремі будівлі, а й цю індивідуальність та своєрідність. І якщо серед історичної забудови з'являються нові споруди, то вони повинні не порушувати її цілісності, а гармонійно вписуватися у довкілля і зберігати своєрідний образ міста⁸³.

Важливою проблемою для вирішення пам'яткоохоронних заходів є фінансування. В цьому контексті доцільним є вивчення досвіду зарубіжних країн з розвинутою економікою. Створення благодійницьких фондів, залучення недержавних інституцій, які опікуються пам'ятками, розвиток інфраструктури туризму, налагодження туристичного сервісу, використання культурної спадщини, яка вважається частиною культурно-соціальних ресурсів - усе це має значний економічний потенціал. Включення до туристичної індустрії багатой національної культурної спадщини, розробка маршрутів з відвідуванням історико-культурних об'єктів, заповідників, ознайомлення з історією країни та її культурними цінностями дасть можливість певною мірою вилучити кошти і на охорону пам'яток.

Пам'ятки ж, особливо археологічні, як матеріальні виразники історії України, становлять поки що дуже слабо задіяний туристичний ресурс держави. Однак як специфічний, своєрідний тип пам'яток вони можуть стати об'єктом міжнародного туризму. З проблемами використання їх у туристичній діяльності щільно пов'язані актуальні питання консервації, музеєфікації відкритих археологічних об'єктів, створення археопарків, археодромів, що дуже популярні у світі і відсутні в Україні⁸⁴. Прикладом унікального археологічного музею є "Добранічівська стоянка" - філіал Яготинського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, створений 1978 р. на місці пізньопалеолітичного поселення мадленського часу⁸⁵.

Цікавість вітчизняних і зарубіжних туристів викличуть маршрути по давньоруських містах, гетьманських столицях, козацькими й чумацькими

шляхами, а також такі, як "Україна в мережі транснаціональних Великих шовкових шляхів", "Монастирські комплекси Середнього Придніпров'я", "Перлини садово-паркового мистецтва", "По шевченківських місцях", "Літературна Україна" тощо⁸⁶. Здійснення цих проектів могло б дати значні кошти на збереження пам'яток як об'єктів туристичного показу, їх використання на умовах довгострокової оренди. Не лише інформація про визначні пам'ятки історії та культури може сприяти розвитку туризму. Певну допомогу у вирішенні питань фінансування на реставрацію і збереження пам'яток історії та культури можна отримати від продуманої екскурсійно-туристичної роботи. Розробка теоретичних та методичних засад, вирішення цих завдань із залученням фахівців, представників громадських організацій допоможе створити нові туристичні осередки, розробити тематичні маршрути, які представляють багату історико-культурну спадщину України.

Слід зазначити, що в цілому культурна спадщина, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні України, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнятий Закон України "Про охорону культурної спадщини", складаються реєстри пам'яток, готується "Звід пам'яток історії та культури України", йде інтенсивна реставрація та відтворення пам'яток. З іншого, - руйнуються, занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Для вирішення проблем у пам'яткоохоронній сфері необхідно об'єднати зусилля державних органів, громадських організацій, широкого загалу, щоб не перетворити суспільство, особливо молодь, у безпам'ятний натовп, який не матиме морально-етичних норм.

Необхідно не лише збільшити пряме фінансування охорони пам'яток, а й відповідно змінити податкове законодавство, запровадити пільговий статус для благодійництва. Охорона і збереження культурної спадщини потребує прийняття нормативних правових актів по швидкому впровадженню Закону України "Про охорону культурної спадщини", створення єдиного державного органу з широкими повноваженнями в центрі і по місцях, а також наглядових рад з представників громадськості за їх діяльністю. Історико-культурна спадщина потребує введення єдиної розгалуженої системи охорони, яка буде в змозі здійснювати зважену політику щодо збереження історичних пам'яток - панюго національного надбання.

⁴⁴ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР // Збірник методичних матеріалів в шести частинах. - Ч.3. - К., 1989. - С.34, 40-41.

⁴⁵ Історико-культурна спадщина України. - К., 1998. - С.37.

⁴⁶ ЦДАВО України. - Ф.4761, оп.1, спр. 156, арк. 21; Державний архів Запорізької області. - Ф.Р.2654, оп.1, спр. 456, арк. 1-7.

⁴⁷ Історико-культурна спадщина України. - К., 1998. - С.42.

⁴⁸ Тронько П.Т. Назв, праця. - С. 111.

⁴⁹ Там само. - С.114 - 116.

⁵⁰ Інформація про діяльність обласних організацій Товариства у 1996 - 2000 рр. (до VIII з'їзду УТОПІК) // Вісник УТОПІК. - 2001. - № 1. - С.100, 102.

⁵¹ Титова О.М. Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України//Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 17. - Київ - До нецьк 2001. - С.145 -146.

⁵² Толочко П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства//Вісник УТОПІК. - 2001. - № 2. - С.12.

⁵³ Вісник УТОПІК. - 1993. - № 1. - С.4, 7.

⁵⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. - К., 1987. - Підрахунки авторів.

⁵⁵ Кривенко О. Мертві не ворогують//Пам'ятки України. - 1990. - № 2. - С.36.

⁵⁶ Осачук С, Масан О. Військові некрополі Північної Буковини періоду Першої світової війни як об'єкт краєзнавства // Тези доповідей і повідомлень. - Київ - Кам'янець-Подільський, 1991. - С.433.

⁵⁷ Заполюський В., Осачук С. Слідами забутої війни 1914 - 1918 рр. у Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині). Догляд за воєнними могилами. - Чернівці, 1998. - С.32.

⁵⁸ Там само. - С.24 - 25; 27 - 28.

⁵⁹ Неживий О. Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С.47.

⁶⁰ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. - К., 1997. - С.309.

- ⁶¹ Павлюк С, Глушко М. Передмова// Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. - Вип.1: Київське Полісся. - Львів, 1994. - С.4-5.
- ⁶² Горбик В.О. Сучасний стан підготовки багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України//Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 17. - Київ -Донецьк, 2001. - С.299 - 300.
- ⁶³ Іванченко О. Дорогами Маклая. - К., 1987.- С.129; Репресоване краєзнавство: 20 - 30-ті роки. - К., 1995. - С.113.
- ⁶⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. - Т.1. - К., 1983. - С.148; Тарас Я. Сакральне будівництво // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. - Вип.1: Київське Полісся. -Львів, 1994. - С.114-122.
- ⁶⁵ Звід законів Української РСР. - Т.3. - К., 1986. - С.649.
- ⁶⁶ Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПІК. - Спеціальний випуск. - К., 2000.
- ⁶⁷ Титова О.М. Назв, праця. - С.147.
- ⁶⁸ Там само. - С.148.
- ⁶⁹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. Спецвипуск. - 2000. - № 2. - С.29-45.
- ⁷⁰ Білокінь С Київ, якого не стало // Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 1-2. - С.75.
- ⁷¹ Коваленко Г. Охорона культурної спадщини//Вісник УТОПІК. - 2001. - № 1. - С.22.
- ⁷² Культура і життя. - 1997. - 1 жовтня.
- ⁷³ Бевз М. Львів - у Списку всесвітньої культурної спадщини//Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 1 - 2. - С.4.
- ⁷⁴ Толочко П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства//Вісник УТОПІК- 2001. - № 2. - С.13.
- ⁷⁵ Карнабід А. Що полишимо нащадкам // Вісник УТОПІК. - 1999. - № 2. - С.17 - 18.
- ⁷⁶ Тронько П.Т. Назв, праця. - С.133 - 134.
- ⁷⁷ Крощенко Л., Осадчий Є. Володимирський собор у Херсонесі - пам'ятник над колицю християнства в Україні-Русі // Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 4. - С.43.
- ⁷⁸ Ризька Хартія "Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини" // Пам'ятки України. Історія та культура. - 2001. - № 4. - С.75.
- ⁷⁹ Ігнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры. - М., 1990. - С.107, 112.
- ⁸⁰ Прибега Л.В. Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація. - К., 1993. - С.30.
- ⁸¹ Вечерський В. Заповідники України // Пам'ятки України: історія і культура. - 1997. - № 2. - С.30 - 34.
- ⁸² Пам'ятки України. Історія і культура. - 1995. - № 1. - С.70; 1997. - № 1. - С.7.
- ⁸³ Лихачев Д. Память// Наше наследие. - 1988.- № 1. - С.2.
- ⁸⁴ Титова О., Кепін Д. Принципи організації "археопарків"//Вісник УТОПІК.- 2000. - № 1. - С.55-64.
- ⁸⁵ Кепін Д. Музей мисливців на мамутів // Вісник УТОПІК. - 2001. - № 2. - С.89. ⁸⁶ Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів "Намисто Славутича". - К., 1997. -С.207- 260.

Резюме

У статті розглядається широке коло питань, пов'язаних з вивченням нерухомих пам'яток історії та культури в контексті дослідження культурної спадщини України протягом тривалого періоду - від Київської Русі до сьогодення.

The wide circle of questions, related to the study of the real estate historical and cultural monuments, is being reviewed in the context of researching the cultural inheritance of Ukraine in the long-lasting period - from Kyivan Rus' to nowadays.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О.О. Сушко

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕПУ (1921 - 1928): ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.

К.: Преса України, 2003. - 251 с - Бібліогр.: С. 200-245.

Історія вітчизняного підприємництва, особливо у радянську добу, таїть у собі багато важливого і ще до кінця непізнанного. Ніколи в історії у жодній державі ділова активність не зазнавала таких труднощів, як у колишньому Радянському Союзі. Ототожене з капіталістичною експлуатацією, антигромадськими проявами „приватновласницьких пережитків” підприємництво вважалося віджилим елементом господарського устрою, що рано чи пізно підлягав обов'язковому знищенню. Проте досвід соціалістичного будівництва в СРСР свідчив якраз про зворотне - про невмирущість притаманної людині жаги до самостійного економічного творення, до вільної ринкової ініціативи.

Фактичним (хоча і змушеним з боку радянського керівництва) визнанням життєдайності ринкових важелів у розвитку господарства стала нова економічна політика. Її запровадження на початку 1920-х рр. означало перше серйозне переосмислення ключових принципів воєнно-комуністичної системи господарювання, яка до того вважалася більшовиками значно ефективнішою, ніж ринково-грошова. Неп (вимушена акція радянської держави для збереження політичної системи економічними методами) став предметом дослідження у численних історичних та історико-економічних працях. Часткова денаціоналізація промисловості, розвиток приватної торгівлі, форми залучення іноземних інвестицій, госпрозрахунок на державних підприємствах - все це викликало неабиякий інтерес у фахівців. Разом з тим ряд аспектів цієї справді невичерпної теми так і не отримав належної оцінки в історичній літературі. До них зокрема належить і проблема становлення та функціонування в радянських умовах приватного підприємництва.

Радянська історіографія розглядала приватний сектор економіки майже виключно з класових позицій, торкаючись лише окремих питань приватної торгівлі, відносин найму, діяльності дрібних виробників у місті і селі. В той же час функціональні ознаки самого інституту приватного підприємництва, його організаційні форми, кількісний склад і соціальний статус непмана-підприємця і, нарешті, його участь у реальному господарському творенні до останнього часу залишалися поза увагою дослідників.

Тому заслуговує на увагу рецензована монографія, присвячена вітчизняному підприємництву в 1921 — 1928 рр. Ця праця є першим в українській історіографії непу дослідженням, в якому неупереджений кваліфікований погляд історика дав можливість виявити теоретичні проблеми становлення приватного підприємництва у радянських умовах, висвітлити його соціально-правовий статус, організаційну систему розвитку, соціально-професійний та національний склад, показати умови життя і праці робітників на приватних підприємствах, відстежити їх класифікацію та відмінності.

У вступі автор особливо зазначає, що у 1920-х роках специфічні економічні поняття "приватна торгівля", "товарообіг", "цензова промисловість" відігравали водночас важливу соціальну роль, бо уособлювали тип виробничої діяльності населення. Приватна торгівля і промисловість віддзеркалювали самотутні форми підприємництва різних соціально-професійних груп на-

селення, наповнювали внутрішній ринок споживчими товарами, репрезентували самобутній уклад життя, котрий є візитною карткою непівської доби, а відтак і мають бути предметом та об'єктом історичного дослідження.

Рецензована праця відрізняється чіткою структурою і логічною послідовністю, що дозволило автору розглянути досліджувану проблему системно і комплексно, в контексті загальної історіографії непу. Ґрунтовно і надзвичайно ретельно у монографії здійснено історико-археографічний огляд джерельної бази дослідження, проаналізовано архівні документи і матеріали партійно-державних органів влади, статистичні довідкові видання та інформаційно аналітичні матеріали періодичної преси 1920-х рр. Про ґрунтовність опрацювання джерел свідчить використання в книзі матеріалів десятків фондів центральних державних архівів України, причому значну кількість архівних документів введено у науковий обіг вперше.

Одне з важливих місць у монографії займає аналіз історико-теоретичних проблем вивчення приватного підприємництва в умовах нової економічної політики. Дослідивши тактико-стратегічну суть нової економічної політики в контексті радянської моделі соціально-економічного розвитку, автор зупинився на суперечливих моментах інтерпретації понять "приватний капітал" і "приватне підприємство" у науковій та науково-популярній літературі 20-х рр., ґрунтовно проаналізував радянську й зарубіжну історіографію проблеми приватного підприємництва доби непу, висвітлив пануючі у сучасній українській історичній науці концепції соціально-економічних відносин в українському суспільстві досліджуваного періоду.

Принципово важливим у контексті історіографічного аналізу проблеми виглядає висновок автора про співіснування в літературі 20-х рр. двох принципово відмінних концепцій теоретичної інтерпретації приватного капіталу та приватного підприємництва: марксистської, що ґрунтувалася на принципах класово-формаційного аналізу соціально-економічних явищ та немарксистської, представники якої дотримувалися теоретико-пізнавальних підвалин еволюційного підходу до виявлення природи економічних процесів. У той же час, підсумовуючи огляд радянської історіографії проблеми, автор зазначає, що, успадкувавши марксистсько-ленінську нову економічну політику, радянська історична наука вивчала лише його загальні принципи, соціально-класові аспекти та протистояння приватного і державно-кооперативного секторів економіки. Що ж до підприємництва, то воно досліджувалося виключно у контексті класової боротьби у радянському суспільстві, в якому непманам-підприємцям не залишалося місця. Конкретні ж проблеми приватного підприємництва, його реальна роль у господарському творенні залишалися поза увагою дослідників.

Не стала особливим винятком і західна історична наука, яка взяла на озброєння радянську концепцію непу, зосереджуючись на політичних питаннях, конкретних проблемах сільськогосподарського виробництва, на деяких аспектах розвитку приватної торгівлі і промисловості. У порівнянні з цим, сучасні концепції соціально-економічного розвитку українського суспільства 20-х рр. позбавлені ідейно-політичної забарвленості, вирізняються науковою обґрунтованістю і певним пізнавальним прагматизмом, орієнтованим на пошук практичних результатів досліджень.

Питанням функціонування приватного капіталу в умовах радянської політичної системи у 20-х рр. ХХ ст. присвячено третій розділ монографії. Причому в ньому автор досліджує фактично три самостійні проблеми: ставлення більшовиків до "приватнокапіталістичних" форм господарювання; особливості форм і методів державного регулювання приватного підприємництва в умовах непу; організаційно-масову роботу профспілок на приватних підприємствах. Глибоко проаналізувавши джерела, автор дійшов узагальнюючого висновку, що ставлення більшовиків до приватного підприємництва мало ситуативно-прагматичний та еволюційно-господарський

характер, незважаючи на ідеологічно-концептуальне його неприйняття владою. Економічна криза, яка вимагала максимального використання можливостей недержавних структур для пожвавлення розвитку економіки, змусила правлячий режим тимчасово змиритися з існуванням приватного підприємництва. Державне регулювання приватного сектору в умовах непу відбувалося економічними і водночас адміністративно-репресивними методами. Причому саме в першій половині 20-х рр. держава в цілому лояльно ставилася до приватного підприємництва, контролювала його розвиток, відстежувала соціально-економічні тенденції.

Ключове місце в рецензованій монографії займає четвертий розділ, в якому досліджуються проблеми формування соціального інституту приватної торгівлі. Використавши значне коло архівних джерел, опрацювавши всі відомі довідково-статистичні матеріали, автор простежив особливості розвитку приватноторговельної структури, здійснив спробу оцінити роль приватного підприємництва у формуванні внутрішнього ринку споживчих товарів, змалювати соціальний портрет приватного підприємця в умовах нової економічної політики. Концептуальним виглядає висновок автора, що система приватної торгівлі, яка виникла на підставі державних нормативно-правових актів навіть в умовах непу сприймалася радянським режимом як класове явище, а не важливий інгредієнт економічного розвитку країни.

Функціонування приватного підприємництва у промисловому секторі економіки стало предметом розгляду в окремому розділі монографії. Автор докладно проаналізував організаційні форми розвитку приватної промисловості в умовах непу, приділивши головну увагу найбільш масовій формі приватного промислового підприємництва - кустарно-ремісничому виробництву. Важливим внеском у дослідження історії нової економічної політики є авторський кількісний і соціальний аналіз сфери найманої праці на приватних промислових підприємствах, що дозволило йому більш точно визначити роль і місце приватного сектору в загальному обсязі промислового виробництва України.

Останній розділ рецензованого дослідження присвячено особливостям приватногосподарської діяльності сільського населення. Висвітлюючи цей аспект проблеми, автор на основі широкого кола джерел здійснив системний аналіз функціонування приватного селянського господарства в Україні в умовах непу, дослідив роль і місце селянського двору в формуванні ринку сільськогосподарської продукції, визначив місце і роль сільських кустарів у дрібнотоварному виробництві. Цілком аргументованим і слушним у контексті наведеного матеріалу виглядає висновок автора, що селянське приватне господарство України мало всі ознаки виробництва підприємницького типу і водночас риси дрібнотоварного виробництва. Причому співвідношення валового доходу та його товарної частини в господарствах свідчить про формування і розвиток в українському селі 1920-х рр. господарств фермерського типу.

Звичайно, що у рецензованій праці не всі аспекти проблеми знайшли достатнє висвітлення. Автор сам свідомий того, що порушені ним питання не вичерпують тематичного розмаїття проблеми, соціальних і територіально-географічних особливостей, а тому сподівається на їх подальше вивчення істориками. Проте вихід монографії О.О. Сушка, поза всяким сумнівом, знаменує собою початок нового етапу в історико-теоретичному осмисленні непу у вітчизняній історіографії. Вивчення проблеми приватного підприємництва у 20-х рр. XX ст. не лише заповнює прогалину у вітчизняній історичній науці, а й дозволяє по-новому висвітлити суперечливі і малодосліджені аспекти соціально-економічного розвитку України в період непу, виявити його специфічні сторони, показати не статичний, а динамічний ряд соціально-політичних взаємин людина — суспільство — держава. Проблема становлення та функціонування приватногосподарської діяльності міського й сільського населення в радянських умовах дасть можливість виявити не лише специфічні, а й загальні закономірності суспільних відносин, показати особли-

вості існування приватного капіталу як системи соціальних відносин у державі, яка конституційно скасувала сам інститут приватної власності.

Матеріали рецензованої праці, авторські думки та висновки, введені у науковий обіг архівні документи можуть стати цінним джерелом для дослідників у подальших наукових пошуках, використовуватися викладачами у вищих і середніх навчальних закладах і, поза всяким сумнівом, мають становити інтерес для кожного громадянина України.

В.І. Марочко
(Київ)

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. - Київ: Либідь, 2002. - 488 с.

Вийшов з друку підручник "Історичне джерелознавство" для студентів історичних спеціальностей, підготовлений авторським колективом докторів історичних наук, професорів Я.С.Калакури (керівник), І.Н.Войцехівської та Б.І.Корольова, кандидатів історичних наук, доцентів С.Ф.Павленко і М.Г.Палієнко. Вперше побачив світ підручник, в якому системно розглядаються всі типи та види історичних джерел, комплексно висвітлюються найважливіші проблеми теорії й практики історичного джерелознавства.

Як відомо, історичне джерелознавство належить до профільних фундаментальних навчальних дисциплін у підготовці фахівців історичних спеціальностей: істориків, етнологів, археологів, архівознавців. Знання джерел є необхідною умовою формування у студентів широкого наукового світогляду, підготовки їх до науково-дослідницької праці, поглибленого вивчення спеціальних історичних дисциплін. Ще українські історики дорядянського часу М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Іванишев, І.Каманін, М.Грушевський, а також І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Січинський та багато інших у своїх наукових працях надавали першочергового значення виявленню, вивченню, класифікації та публікації історичних джерел.

У другій половині ХХ ст. в Україні сформувалася велика група істориків, для яких джерелознавство стало основним предметом їх наукових зацікавлень. До таких можна віднести М.Варшавчика, А.Санцевича, В.Стрельського, М.Литвиненко, М.Ковальського, О.Мацюка, Л.Махновця, Я.Калакуру та ін. Під різним кутом зору історичні джерела досліджували Ф.Шевченко, В.Замлинський та продовжують досліджувати П.Сохань, В.Наулко, Г.Швидько, М.Котляр, Я.Ісаєвич, ІО.Мицик, В.Підгаєцький, І.Павлюк, Я.Дашкевич, М.Крикун і багато інших. Їх монографії і статті, тематичні джерелознавчі посібники, курси лекцій, методичні матеріали використовуються в навчальному процесі. На перший погляд викладачі джерелознавства університетів України, інших навчальних закладів мають у своєму розпорядженні немало літератури зі свого предмета. Є непогані посібники та інші друковані матеріали з різних аспектів історичного джерелознавства, але вони тематичні - з писемних джерел, з методології чи методики джерелознавства, із спеціальних історичних дисциплін, часто з окремих типів джерел - археологічні, усні, зображальні і т.д. На жаль, все надруковане досі з джерелознавчої ділянки історичної науки не відповідає новим умовам і сучасним навчальним потребам студента-історика, відсутній комплексний підручник з теорії та методики історичного джерелознавства.

Вихід у світ рецензованого видання великою мірою цю проблему розв'язує. За змістом він має дві частини. У першій висвітлюються теорети-

ко-методологічні засади історичного джерелознавства - предмет і завдання дисципліни, її структура, поняття історичного джерела, класифікація джерел, а також методика пошуку, опрацювання і використання їх.

Друга частина "Основні групи джерел з історії України" має також п'ять розділів, присвячених таким типам джерел, як речові, зображальні, усні, лінгвістичні та писемні. Як зазначає Я.С.Калакура, у сучасних умовах зростає роль історичного джерелознавства у розвитку історичної науки та у забезпеченні якісно вищого рівня історичної освіти і підготовки професійних істориків. У висновках сформульовані актуальні завдання подальшої роботи істориків у галузі теорії й методології джерелознавства, методики пошуку і наукової критики нових джерел, збагачення джерельної бази української і світової історичної науки, що повинно служити глибшому осягненню досвіду попередніх поколінь, використанню історичних знань у сучасному націо- і державотворчому процесі.

Багатим є зміст підручника. Розвиток теорії, методології та методики джерелознавства в Україні у першій частині підручника подано на фоні та у порівнянні зі світовою історичною думкою, з увагою до історичних джерел істориків стародавньої Греції, європейського середньовіччя, нових і новітніх часів, зокрема позитивістів, школи "Анналів", постмодерністів, провідних істориків Росії, Польщі. Відзначено вагомий внесок у методологію та методику українського джерелознавства М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Іванишева, М. Гру шевського та інших вітчизняних учених.

Автори відповідально поставилися до формулювання визначень основних понять, категорій і термінів дисципліни. Цілком прийнятними є, зокрема, визначення історичного джерелознавства (с.11), його теорії і практики (с.12), історичного джерела (с.68), видів джерельної інформації (с.80-85), джерельної бази (с.86), класифікації джерел (с.91, 95), типів історичних джерел (с.100), методики джерелознавства (сі 18-119) та ін. Аналітичною свіжістю відзначається таблиця "Різновиди класифікації джерел" (с.96-97), в якій типи джерел згруповано за критеріями типології, зокрема за способом кодування й відтворення інформації, за змістом, походженням і за хронологічно-географічною ознакою, хоча групування "за формою" перегукується з класифікацією за способом кодування. Розуміється, не всі визначення є доскональними, наприклад, структура (с. 48), система (с. 49) джерелознавства, які виглядають дещо відірваними від предмету аналізу і можуть бути застосованими чи не до всіх галузей і спеціальних дисциплін.

Заслугує підтримки поважне ставлення авторів до надбань своїх попередників, урахування їх досвіду. І.Н.Войцехівська подала структурну схему джерелознавчих досліджень, запропоновану відомим російським ученим І.Д.Ковальченком, яка передбачала три напрями: теоретико-методологічний, загальноджерелознавчий або ж дисциплінарний та прикладний (с.53-54). Я.С.Калакура навів класифікаційну модель групування історичних джерел, запропоновану свого часу тим же І.Д.Ковальченком, за якою вони діляться на чотири групи: речові, писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні (с.94). Б.І.Корольов зазначив, що М.Я.Варшавчик, А.Т.Ніколаєва виділяли п'ять етапів у роботі над джерелами, В.І.Стрельський - шість і т.д. Однак, враховуючи думки і висновки своїх попередників, автори підручника подають власні, здебільшого оригінальні визначення категорій і термінів джерелознавства. У цьому зв'язку правомірною видається класифікація джерел за способом кодування та передачі інформації на шість типів: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові (аудіальні), поведінкові та, за підручником, конвенціональні (с. 101-102). Хоча, думаємо, доречніше було б назвати джерела останнього типу символічними.

Можна солідаризуватися з авторською диференціацією методів джерелознавчих досліджень на загальнонаукові, історичні та джерелознавчі

(с.120), запровадженою Б.І.Корольовим. Він так само узагальнив методику критики історичних джерел, якою керувалися зарубіжні та вітчизняні вчені (с.123-127) Ш.Сеньобос, Ш.-В.Ланглуа, Е.Бернтейм, О.Лаппо-Данилевський, В.Ключевський, О.Шахматов, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій та ін. На основі аналізу наявних методичних прийомів автор подав своє бачення етапів роботи дослідника над джерелами, методики пошуку нових джерел, їх критики і дослідження. При цьому він відсилає студента і читача до найавторитетніших бібліографічних покажчиків, археографічних видань, викладає найважливіші вимоги до наукової критики джерел (с. 140-151).

Зміст другої частини підручника розкривають назви його розділів. Чотири розділи, що стосуються речових, зображальних, усних та лінгвістичних джерел, написала С.Ф.Павленко. Автором розділу "Писемні джерела" є Б.І.Корольов. Розділи про речові та зображальні джерела є розлогіми і цікавими, супроводжуються історичними нарисами про світові грошові системи і монети, українську архітектуру, починаючи від археологічних й античних пам'яток і закінчуючи досягненнями міського будівництва ХХ ст., про розвиток та поширення видів холодної й вогнепальної зброї, про одяг народів світу й українців, про портретний і жанровий живопис, книжкові мініатюри і графіку, про значення фотографій у відображенні історичної дійсності, картографічних матеріалів з минулих століть. Тут же вкраплено сюжет про використання фальсифікованих грошових купюр більшовицькою владою для економічних диверсій проти України і дискредитації українських урядів 1918-1920 рр. в очах народних мас.

Своєрідним історичним нарисом можна назвати розділ "Усні джерела", в якому цікаво розповідається про український фольклор — казки, легенди, перекази, оповіді, замовляння, прислів'я, народні вірші, обрядовий фольклор, голосіння і плачі, ліричні, жартівливі, сатиричні, історичні, чумацькі і бурлацькі пісні, билини, думи з особливим розкриттям походження і змісту останніх, а також про українських кобзарів. У розділі "Лінгвістичні джерела" на фоні загальної характеристики цих джерел виділено антропологічні та топонімічні джерела, а також слова іншомовного походження.

Грунтовним є розділ про писемні джерела. Він відзначається повнотою фактологічного матеріалу, а також стрункою побудовою сюжету, особливо про актові та діловодні документи, періодичну пресу, джерела особового походження.

У розділах про інші типи джерел бракує належної уваги до джерелознавчого акценту речових, зображальних, усних та інших пам'яток. Часом більше розповідається про історію Золотоверхого монастиря св. Михаїла, аніж про те, в якій мірі його архітектура може слугувати джерелом до вивчення історії.

Краще висвітлено інформаційні можливості писемних джерел. Найбільш повно в розділі розглянуто питання поширення російського законодавства в Україні в другій половині ХVІІ і у ХVІІІ ст., діяльність археографічних комісій у Києві та Львові, їх видань, матеріалів економічної статистики, судово-слідчих джерел, періодики, мемуарних свідчень, особливо щоденникового жанру й інших особливостей формування джерельної бази історії в умовах тоталітаризму та на етапі незалежності України.

Розділ написано творчо й оригінально. Дуже цікавим є його ілюстративний матеріал про джерела з історії українського національного руху, про архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ до історії голодомору, про джерельні властивості автобіографій та інші.

Автори підручника відійшли від поширеної свого часу традиції викладу матеріалу, положень і висновків у навчальних виданнях без посилань на історіографічні та первісні джерела. Всі ілюстровані матеріали, теоретичні положення підручника кожного разу підтверджуються посиланнями на попередніх дослідників, публікації джерел, архівні фонди. Це і є позитивною ри-

сою рецензованого навчального видання, що важливо не так для студентів, скільки для дослідників тієї чи іншої історичної теми. У цьому зв'язку слід відзначити корисність поданої бібліографічної й архівної основи у п'ятому розділі другої частини - "Писемні джерела". Автор Б.І.Корольов ніби за руку веде читача від джерела до джерела, запрошує його і самому сягнути глибше у пам'ятки історії. Підручник гарно ілюстровано. Його інформацію вдало доповнює термінологічний словник, корисними є практичні завдання і питання для самоконтролю.

Високо оцінюючи рецензоване видання, слід звернути увагу на деякі його вузькі місця.

Підручник ■- навчальне видання. І під цим кутом зору видаються недовисконалими пропорції обсягів дидактичного матеріалу, співвідношення розділів, присвячених теоретичним проблемам джерелознавства (сі60), неписемним пам'яткам (с.185), писемним джерелам (сі 10). Для кожного є очевидним, що розвиток історіографії базується головним чином на писемних джерелах. І хоча нігілістичне ставлення більшості істориків до інших типів джерел (за винятком археологів, етнологів, істориків архітектури і мистецтва) не повинно заохочуватися, все ж писемні джерела є домінуючими. Рецензент, наприклад, звернув увагу, що навіть науковці Львівського історичного музею, які пишуть про музейні фонди, полюбують більше посилатися на писемні джерела, ніж на речові пам'ятки з тих же фондів (Макарчук Степан. Історичні неписемні джерела. - Львів, 2002. - С.125). Порівняно мала частка обсягу тексту про писемні джерела у підручнику і зумовила те, що деякі вочевидь важливі їх види, як, наприклад, описові твори XVIII — початку XX ст. вітчизняного походження, майже не розглядаються, а описові твори іноземців про Україну лише згадуються. На жаль, неповним, як для підручника, є огляд літописів. Від фрагментарної характеристики давньоруських літописних пам'яток автор розділу перейшов до козацького літописання, зробивши лише згадку про деякі літописи XVI-XVII ст.(с.353). Незаслужено мало уваги приділено значенню матеріалів переписів населення, зокрема російського 1897 р., радянських післявоєнних, польських міжвоєнних.

З навчального погляду не зовсім вдалим є дозування тексту про неписемні види і підвиди джерел. Нумізматиці відведено близько друкованого аркуша, архітектурним пам'яткам ще більше, а розповідь про усні джерела взагалі вийшла далеко за межі їх джерельного значення (с.295- 525). Разом з тим у підручнику бідні відомості про музеї як сховища речових історичних джерел, що дуже контрастує з тим, як висвітлена роль архівних сховищ у зберіганні писемних джерел (с. 133-139). Якщо автори вважали доцільним так заглиблюватися в нумізматику, то чому поминули такою ж увагою геральдику, філігранологію, вексилологію, медальєрику та інші, за визначенням підручника, підлеглі джерелознавству спеціальні історичні дисципліни (с.58-62). Поряд з нумізматикую більше таланило сфрагістиці (с.60-61). Варто було б ширше розкрити значення гідронімів як носіїв історичної інформації (с.340).

Помітним є недостатнє використання у підручнику ілюстрованого матеріалу з історії західноукраїнських земель, зокрема неписемних і писемних джерел. Лише згадано про пресу Західної України, Буковини, Бессарабії та Закарпаття 20-30-х років (с.410), про спогади, присвячені міжвоєнній історії Західної України (с.417).

Виходячи з наведених зауважень, напрошується пропозиція, щоб при підготовці другого видання підручника зробити його з трьох відносно окремих частин: теоретично-методичної, писемних і неписемних джерел.

Хотілося б також, щоб перша частина була легшою для засвоєння студентами. Можливо, предмет і завдання історичного джерелознавства не варто відривати від поняття історичного джерела, рівно ж не відокремлювати структуру науки джерелознавства від класифікації джерел.

На жаль, підручник не позбавлений дрібних фактологічних огріхів. "Літопис Руський" (назва Іпатіївського списку. - *СМ.*) за першу дату має 852 р., а без дат - то від світового потоку, а не з VI ст. (с.83), "Жерел до історії України-Руси" вийшло 11 томів (с.133, 379).

Григоріанський календар в Австрії і в Польщі був запроваджений у 80-х роках XVI ст., а не в XIX ст. (с.145). Невдалою є фраза "джерел, що збереглися" (с.158), бо будь-які результати людської діяльності, що не збереглися бодай у фрагментах, не є джерелами. Неуважним є вживання історико-етнографічних термінів "Поділля", "Галичина" та "Волинь" як однозначних (с.186). Галичина - це історико-політичний субетнонім. У ній знаходиться етнографічне Західне Поділля, також частина етнографічної південно-західної Волині, та, що внаслідок поділу Польщі у 1772 р. підпала під Австрію. Неправильно писати, що на західноукраїнських землях у XIX — на початку XX ст. "впроваджувались форми переважно романського та готичного стилю" (с.218), оскільки перша половина XIX ст. - це час пізнього класицизму, друга - час еклектичного стилю історизму з переважаючим нав'язуванням до так званого неоренесансу, хоч одну будівлю у Львові спорудили з нав'язуванням до неоренесансу (костюл св. Єльжбети); офіційно австро-угорський монарх, видаючи законодавчі акти, іменував себе "кайзер Австрії, апостольський король Угорщини, король Богемії, Далмації, Кроації, Словенії, Галичини, Лодомерії і Іллірії, ерцгерцог Австрії, великий герцог Кракова..." і т.д. (с.362). Матеріали перепису населення 1970 р. опубліковані не в шести, а в семи томах (с.384); некоректно стосовно українського руху в Галичині у 1848 р. називати Головну Руську Раду Головною Українською Радою (с.397); для історика всі види джерел важливі, а через це можна сумніватися, чи правильно писати, що "провідне місце займають періодичні видання" (с.403). "Діло" виходило у Львові аж до 1939 р. (с.406); найкращий твір іноземця про Україну XVII ст. "Опис України" фігурує як "Записки французького інженера Г.Боплана" (с.428). Варто було б згадати гарне видання "Патерика Києво-Печерського" за редакцією Касіяна, здійснене в 1998 р. до 2000-ліття Різдва Христового. Суперечливою є різка інтерпретація жанру "Хроніки" Ф.Софоновича: один раз як літописного твору (с.353), інший - як першої історичної праці (с.432). Двоєм є датування виходу в світ "Синописа" за редакцією чи авторством І.Пзеля 1674 чи 80-ті роки XVII ст., (с.432-433). Звичайно, подібні неточності, на жаль, проскакують і в інших виданнях, однак у навчальній літературі, покликаній закладати знання у студентів, вони є небажаними.

В цілому ж, видання підручника "Історичне джерелознавство" - важлива подія у створенні навчальної літератури для системи історичної освіти України. Він стане дуже корисним і для викладачів, суттєво сприятиме активізації джерелознавчих досліджень. На нашу думку, варто було б провести "круглий стіл" істориків-джерелознавців і на основі виданих у Києві, Львові та Дніпропетровську підручників удосконалити типову програму з історичного джерелознавства для історичних факультетів університетів, окреслити шляхи подальшої співпраці та підвищення джерелознавчої культури істориків.

С. А. Макаруч
(Львів)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю.Ю.Сливка (Львів)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА І.К.ВАСЮТИ

14 січня 2004 р. виповнилося 80 років від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Кириловича Васюти.

Народився він у с.Спаське Сосницького району Чернігівської області, розташованому на мальовничому березі зачарованої Десни, неповторно оспіваної Олександром Довженком. Козацький родовід сім'ї майбутнього історика за тоталітарного режиму зазнав політичного переслідування, експропріації господарства, необґрунтованого звинувачення його у належності до СБУ.

В переддень Великої Вітчизняної війни Іван Кирилович закінчив середню школу № 1 у м.Сосниці, яка нині носить ім'я О.Довженка. Патріотичне несприйняття окупації німецькими загарбниками рідної землі спричинилося до того, що юнак подався до Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова. Як рядовий борець першого загону-батальйону, яким командував Герой Радянського Союзу Г.В.Галицький, брав участь у всіх боях цього підрозділу та в підриві 12-ти ворожих ешелонів на залізниці Ковель - Рівне. Як учасник бойових дій, а нині інвалід Великої Вітчизняної війни, відзначений бойовими орденами і медалями.

По війні здійснилася його мрія про здобуття вищої історичної освіти. В 1945 - 1950 рр. Іван Кирилович навчався на історичному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка і закінчив його з відзнакою. Після завершення навчання в аспірантурі в тому ж університеті 1953 р. успішно захистив кандидатську дисертацію "Становище і боротьба робітничого класу Західної України (1923 - 1929 рр.)".

Органічне захоплення історією галицько-волинського краю під владою Речі Посполитої визначило увесь подальший шлях його наукової й педагогічної діяльності. В 1953 - 1985 рр. він працював у Станіславському (Івано-Франківському) державному педагогічному інституті ім. Василя Стефаника (нині - Прикарпатський університет) старшим викладачем, доцентом, завідувачем кафедри історії СРСР і УРСР, проректором з наукової роботи і ректором педагогічного інституту. Обіймаючи посади керівника кафедр історичного факультету, проректора і ректора педвузу, Іван Кирилович докладно зусиль, щоб інститут з невеликого навчального закладу виріс у важливий науковий і культурний центр Прикарпаття, став справжньою кузницею педагогічних кадрів. За три з половиною десятиліття педагогічний вуз підготував понад 20 тис. учителів. Більшість випускників направлялась у школи західних областей України, а решта - у всі інші області республіки. Значна кількість учнів професора І.К.Васюти стали відомими вченими, які працюють у наукових установах і вузах Івано-Франківщини, Києва, Львова, Чернівців, Рівного та інших міст. Багато з них обрані депутатами рад різних рівнів або стали керівниками певних ланок державної адміністрації.

В 1986 р. учений повернувся до Львівського університету, де працював професором кафедри історії СРСР. 1992 - 1997 рр. - професор кафедри слов'янських країн. І всюди, де він працював, відзначалася його самовіддана працьовитість, добropорядність, вимогливість до себе і студентів, підлеглих. Його лекції та семінарські заняття з нормативних і спеціальних курсів вітчизняної історії відзначалися глибоким змістом і проводилися на рівні сучасних досягнень історичної науки та методики. Уся навчально-педагогічна

діяльність вченого характеризується постійним пошуком новизни викладання й органічного зв'язку його з вихованням у слухачів високих загально-людських ідеалів і здатності відстоювати їх у повсякденному житті.

Сфера його наукових досліджень охоплює проблеми політичної та соціально-економічної історії України, революційного і національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, українсько-польських стосунків нової і новітньої доби, краєзнавства. Та найбільші здобутки його у царині вивчення аграрної історії Західної України міжвоєнного періоду. Як учасник Міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії Східної Європи він виступав з доповідями по аграрній історії західноукраїнського краю на 6-11 сесіях його в 1963 - 1969 рр. Наукову працю "Аграрні відносини і революційна боротьба селянства Західної України 1919 - 1939 рр." захистив у 1972 р. як докторську дисертацію. Помітний слід в українській історіографії залишили авторські монографії: "Селянський рух на Західній Україні в 1919 - 1939 рр." (Львів, 1971); "Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 - 1939)" (Львів, 1978); "Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921 — 1939 рр." (Львів, 1988). Завдяки ґрунтовним дослідженням аграрної історії українських земель під владою Польщі вчений став одним з провідних фундаторів потужної західноукраїнської школи істориків-аграрників.

Іван Кирилович є автором 16 монографій, близько 200 наукових, науково-популярних і методичних праць. Результати його наукових досліджень видруковані в академічних виданнях: "Ежегодники по аграрной истории Восточной Европы", "Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР", наукових записках Станіславського педагогічного інституту, вісниках Львівського університету. Чимало наукових статей опубліковано в "Українському історичному журналі" і серед них історична розвідка "Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918 - 1939 рр.)" (2001. - № 5, 6). Він співавтор академічних монографій "Історія селянства Української РСР. У 2-х томах". — Т.2. (К., 1967); "Торжество історичної справедливості: закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі" (Львів, 1968); енциклопедичного довідника "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні" (К., 1987) та інших видань.

З його ініціативи та за його участю здійснювалася наукова розробка проблем краєзнавства (історії Галицького Прикарпаття). Він автор історії Івано-Франківська, науковий редактор і співавтор фундаментального видання "Історії міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область" (К., 1971), монографій "У боротьбі за маси: діяльність КПЗУ на Прикарпатті" (К., 1966); "Назустріч мрії: нариси історії Прикарпаття" (Ужгород, 1978); "Наш край в шкільному курсі історії СРСР" (Івано-Франківськ, 1977) та ін.

Не залишилися поза увагою дослідника і науково-методичні розробки актуальних питань вітчизняної історії, котрі видруковані у форматі численних методичних рекомендацій. У співавторстві виконано навчальний посібник для студентів-заочників педагогічних вузів "Практикум по истории СССР" (Москва: Міносвіти СРСР, 1987).

В активі професора змістовні виступи на міжнародних конгресах істориків (Москва, 1970), україністів, конференціях та симпозиумах. Практична допомога аспірантам, молодим здобувачам, студентам у проведенні наукових досліджень, робота у спеціалізованих наукових радах по захисту дисертацій, опонування численних кандидатських і докторських дисертацій - усе це складові його наукової праці.

Останніми роками автор підготував дві монографії з використанням величезного масиву архівного і статистичного матеріалів на основі сучасного бачення історичних проблем. Це "Нариси політичної історії Західної України 1918 - 1939 рр." (вид-во "Каменярь") і "Галицько-волинське село між першою

і другою світовими війнами. Історико-економічне дослідження" (вид-во Львівського університету).

Багатогранна громадсько-політична діяльність ювіляра виявилася на-самперед у публікаціях численних науково-популярних статей з актуальних питань історії, зокрема революційно-визвольних змагань українців у періодичній пресі (республіканських та обласних газетах). Як багаторічний голова обласної комісії Радянського фонду миру удостоєний Почесної медалі фонду. Плідна його робота як лектора і члена правління обласної організації товариства "Знання" на Прикарпатті.

Лабунька Мирослав

2 грудня 2003 р. у м. Філадельфії (штат Пенсільванія) у США перестало битися серце відомого українського вченого і громадського діяча, професора Мирослава Лабуньки.

Народився він 23 березня 1924 р. у с. Котів Бережанського повіту на Тернопільщині в селянській родині. Вчився в школі (с. Котів, потім Бережани) і вже в юні роки виявив себе як український патріот. В роки Другої світової війни був змушений емігрувати, шкільну науку довелося закінчувати в таборі для переміщених осіб і біженців у Траустейні (Баварія). У перші повоєнні роки здобув ґрунтовну богословську, юридичну та філософську освіту в греко-католицьких духовних семінаріях в ФРН і Голландії, на теологічному факультеті Мюнхенського університету. М.Лабунька вивчив низку європейських мов - насамперед німецьку, англійську, французьку, грецьку, латинську та ін., якими досконало володів. Ще одну вищу освіту (історичну) здобув у 1951-1955 рр. у Католицькому університеті в м. Лювен (Бельгія), де й захистив магістерську дисертацію "Реформи Іосифа II в Галичині". Здобув магістерський диплом з бібліотечної справи і докторат з історії в Колумбійському університеті в Нью-Йорку (США).

З 1950 р. М.Лабунька невтомно працював у різних ділянках (секретар і перекладач ООН для біженців у Баварії, бібліотекар Колумбійського університету, журналіст). З 1965 р. займався переважно викладацькою роботою, поєднуючи її з активною громадською в середовищі української еміграції та діаспори, зокрема в церковних колах УГКЦ. Вже тоді він став членом Української вільної академії наук у США, дійсним членом Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, інших українських емігрантських установ, членом редакцій ряду важливих українських часописів. Він викладав історію в університеті Ля Саль у Філадельфії, в Українському католицькому університеті (Рим), Гарвардському університеті, був деканом філософського факультету УВУ (Українського вільного університету) в Мюнхені, а в 1995—1998 рр. - ректором цього ж закладу. В 1997 р. Міністерство освіти та науки України нагородило його відзнакою "Відмінник ревіти України".

Вчений брав активну участь в організації важливих міжнародних конгресів істориків (Міжнародний конгрес в Равенні (Італія), присвячений 1000-літтю хрещення Руси-України (1988), Міжнародний конгрес, присвячений 400-літтю Берестейської унії (Львів, 1996), україністичних з'їздів). Використовуючи свої широкі зв'язки на Заході, він докладав усіх зусиль для матеріальної й моральної підтримки історичних досліджень і студій у галузі історії та україністики як в материковій Україні, так і діаспорі.

Проф. Мирослав Лабунька був плідним науковцем, автором численних книг, статей, рецензій, перекладів, джерельних публікацій. Як історик він зосередив свої зусилля на дослідженні церковної проблематики доби середньовіччя та ранньомодерного періоду, серед яких відзначаються монографії "Митрополит іларіон і його писання" (Рим, 1994), "Легенда про новгородський білий клобук" (Мюнхен, 1998).

Професор Лабунька був високоінтелектуальною, порядною людиною, яка буквально випромінювала доброту. Його енергійна і високоефективна діяльність сприяла розв'язанню важливих проблем, піднесенню престижу української історичної науки на міжнародній арені. Всім своїм серцем він прагнув принести якомога більше користі Україні, віддав своє свідоме життя служінню Батьківщині. До останнього подиху він невтомно працював, смерть застала його під час підготовки до чергової наукової конференції...

Світла й добра пам'ять про покійного збережеться у серцях усіх, хто його знав чи спілкувався з ним.

РИШАРД ТОЖЕЦЬКИЙ

Польська історична наука зазнала великої втрати. 20 серпня 2003 р. у Кон-станцині поблизу Варшави помер Ришард Тожецький, який протягом десятиліть займався в основному українською тематикою. Народився він 20 березня 1925 р. у м.Лодзі. Спочатку вивчав питання економіки у Торговельній високій школі, а згодом присвятив себе історичним наукам у Варшавському університеті, де вивчав українську проблематику у польських і німецьких аспектах. Результатом цих студій була докторська дисертація, яку він захистив у 1969 р. на тему: "Українська проблема у політиці Третього рейху" ("Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy").

В 1971 р. Тожецький став науковим співробітником Інституту історії Польської академії наук. У 1982 р. закінчив працю "Українська проблема у Польщі в роках 1923-1929" ("Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929"), яка, зважаючи на цензуру, пролежала кілька років і була видана лише в 1989 р. У 1993 р. він видав працю "Поляки і українці - українська справа в період Другої світової війни на території II Речіпосполитої" ("Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej").

Загалом перу Ришарда Тожецького належить 87 праць, присвячених українській або польсько-українській тематиці. Він часто брав участь у наукових і публіцистичних дебатах проти недругів України у Польщі, зокрема у полеміках з автором численних антиукраїнських публікацій Едвардом Прусом, між іншим, на захист доброго імені митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького. Його останнім виступом перед смертю була участь у дискусії про трагічні події на Волині під час Другої світової війни.